MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEBIEDSBESCHRIJVING UTRECHTSE HEUVELRUG

Drs. M. Kooiman
Drs. A.L. Vernooij

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Op 15 november 1986 is door de Minister van WVC het Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.) goedgekeurd. Het betreft een inventarisatie van de jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. Daarbij is als doel gesteld het gehele land binnen een termijn van vijf jaar op vergelijkbare wijze te inventariseren ter verkrijging van een systematisch overzicht van alle cultuurhistorisch waardevolle objecten, complexen en gebieden uit de genoemde periode.
De coördinatie en uitvoering van het M.I.P. zijn in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden, terwijl het rijk (WVC) zowel in financieel als in organisatorisch opzicht de randvoorwaarden schept. Elke provincie is opgedeeld in een aantal cultuurhistorisch samenhangende regio's, de zogeheten inventarisatiegebieden. Binnen deze gebieden wordt de inventarisatie per gemeente verricht. De werkzaamheden van het M.I.P. bestaan uit: a. beschrijven van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente, waarbij de geografische, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen worden geschetst als kader voor b. het in kaart en beeld brengen van waardevolle gebouwen en gebieden met bijzondere waarden uit de betreffende periode.

De provincie Utrecht heeft besloten om het M.I.P. te completeren met een inventarisatie van objecten e.a. van vóór 1850, om zo de sinds 1983 in gang gezette cultuurhistorische inventarisaties te continueren en een volledig overzicht te krijgen van alle nog aanwezige waardevolle elementen. Dit betekent dat ook de beschrijvingen van de 4 regio's en de 37 gemeenten uitgebreid zijn met de historisch-ruimtelijke ontwikkelingen van vóór 1850.

Het M.I.P. in de provincie Utrecht werd tussen 1988 en 1992 uitgevoerd en heeft voor het Rivierkleigebied ruim 3000 objecten en zo'n 52 gebieden met bijzondere waarden opgeleverd. Deze breed opgezette inventarisaties per gemeente dienen als basis voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van o.a. monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening.
In eerste aanzet is het M.I.P. bedoeld als basis voor het plaatsen van een selectief aantal objecten uit de periode 1850-1940 op de rijksmonumentenlijst. Het ligt in de bedoeling om dit vervolgproject, het Monumenten Selectie Project (M.S.P.) en de Monumenten Registratie Procedure (M.R.P.) op analoge wijze uit te voeren als het M.I.P.

Op provinciaal niveau wordt het M.I.P. reeds toegepast bij de toetsing van gemeentelijke RO-plannen, beoordeling van subsidie-aanvragen betreffende restauratie en onderhoud van monumenten en ten aanzien van het toeristisch-recreatief beleid. Ook de uitwerking van de doelstelling dat het M.I.P. kan dienen als basis voor publicaties in wetenschappelijke en toeristische sfeer vindt reeds plaats. Als bijdrage aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed hebben wij drie publicatie-reeksen opgezet, waarin de gegevens van het M.I.P. onder de aandacht van de inwoners van de provincie worden gebracht: de sinds 1986 gestarte reeks 'Monumenten Inventarisatie Provincie Utrecht' beschrijft per gemeente de lokale geschiedenis en alle objecten in woord en beeld, de onlangs opgezette 'Stichtse Monumenten Reeks' richt zich op bijzondere thema's en gebouwtypen in de provincie en in de toeristische sfeer zal in totaal een vijftal gidsen verschijnen, waarin per M.I.P.-gebied in samenwerking met de ANWB 'Cultuurhistorische fietsroutes' worden beschreven.

Ten aanzien van het gemeentelijk beleid hoop ik dat de rapporten van het M.I.P. een stimulans zullen zijn tot een aktief monumentenbeleid in brede zin, dat wij, waar mogelijk, willen ondersteunen.

mr D.H. Kok
lid van Gedeputeerde Staten
van Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord

Inhoudsopgave 1

Verantwoording 3

1 Inleiding 5

2 Fysische gesteldheid 6
2.1 Grondsoorten 6
2.2 Afwatering 9

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 10
3.1 Vroege bewoning 10
3.2 Middeleeuwse ontginning 11
3.3 Grondgebruik 12
3.3.1 Agrarisch grondgebruik 12
3.3.2 Bebossing en parkaanleg 13
3.3.3 Delfstofffenwinning 17
3.4 Infrastructuur 17
3.4.1 Landwegen 17
3.4.2 Wateren 19
3.4.3 kaden en dijken 21
3.4.4 Spoor- en tramwegen 21
3.4.5 Militaire infrastructuur 21
3.5 Nederzettingen 23
3.5.1 Aanvankelijke ontwikkeling 23
3.5.2 Steden 23
3.5.3 Dorpen en gehuchten 24
3.5.4 Verspreide bebouwing 32
3.5.5 Kastelen en buitenplaatsen 34

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 37
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 37
4.2 Grondgebruik 44
4.2.1 Agrarisch grongebruik 44
4.2.2 Delfstoffenwinning 46
4.2.3 Industrie 47
4.2.4 Bossen en parken 49
4.3 Infrastructuur 52
4.3.1 Land- en waterwegen 52
4.3.2 Spoor- en tramwegen 52
4.3.3 Militaire infrastructuur 55
4.4 Nederzettingen 55
4.4.1 Inleiding 56
4.4.2 Ontwikkelingen per nederzetting 57
4.4.3 Verspreide bebouwing 67
4.4.4 Buitenplaatsen, landhuizen, villa's en instellingen. 67

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 71

6 Gebieden met bijzondere waarden in de Utrechtse Heuvelrug 72
6.1 Inleiding 72
6.2 Opzet van de inventarisatie van gebieden met bijzondere waarde 72
6.3 Inventarisatie van gebieden met bijzondere waarde per gemeente in de Utrechtse Heuvelrug 80
6.3.1 Baarn 80
6.3.2 Soest 104
6.3.3 De Bilt 116
6.3.4 Zeist 128
6.3.5 Driebergen 173
6.3.6 Maarn 191
6.3.7 Doorn 201
6.3.8 Leersum 211
6.3.9 Amerongen 219
6.3.10 Rhenen 234

Literatuur 245

Adreslijsten van gemeenten in de Utrechtse Heuvelrug 249
Baarn 251
Soest 258
De Bilt 261
Zeist 265
Driebergen 272
Maarn 276
Doorn 277
Leersum 280
Amerongen 282
Rhenen 285

VERANTWOORDING

Het voorliggende rapport bevat de beschrijving van het tweede inventarisatiegebied, de Utrechtse Heuvelrug. Door de historisch-geografen M. Kooiman en A.L. Vernooij werd het onderzoek voor dit gebied in 1991 verricht. Nadien zijn de beschrijvingen van alle in de regio geïnventariseerde 'gebieden met bijzondere waarden' toegevoegd. De begeleidingscommissie van het M.I.P. en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voorzagen het concept van de nodige correcties en aanvullingen.
Tot slot treft u aan een alfabetische adressenlijst per gemeente van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categorieën. Op basis van een aantal criteria is aan het M.I.P. deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentieërd monumentenbeleid te kunnen ontwikkelen: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden per gemeente en kan als uitgangspunt dienen voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met de objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in de 'gebieden met bijzondere waarden' bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuurhistorische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet 'zwaar' genoeg voor een stringente bescherming, maar dienen wel betrokken te worden bij het ruimtelijke ordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

drs. R.K.M. Blijdenstijn

projectleider M.I.P.
provincie Utrecht

1 INLEIDING

De Utrechtse Heuvelrug wordt gevormd door een gebogen, noord-zuidoostgerichte Heuvelrug in het oosten van de provincie Utrecht. Het gebied bestaat uit tien gemeenten: Baarn, Soest, Zeist, De Bilt, Driebergen-Rijsenburg, Doorn, Maarn, Leersum, Amerongen en Rhenen (afb. 1).
Zoals de naam al aangeeft, ontleent het gebied zijn eenheid primair aan zijn fysische (geologische en bodemkundige) gesteldheid en de daarmee samenhangende bewoningsgeschiedenis. Typerend voor het gebied is de concentratie van vroege bewoning langs de flanken van de Heuvelrug, vooral aan de zuidwestzijde. Meest karakteristieke latere ontwikkeling is de totstandkoming van veel landgoederen, villawijken en enkele arbeiderswijken in bepaalde delen van het Heuelruggebied, terwijl andere delen (het zuidoosten) nauwelijks toename van bebouwing te zien geven.
De opzet van deze gebiedsbeschrijving is voor zover mogelijk conform de standaard-opzet van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Belangrijkste aanpassing, een uitgebreide behandeling van de ruimtelijke ontwikkelingen in de periode vóór 1850, vloeit voor uit de uitgebreide opzet van het MIP-Utrecht, waarbij de inventarisatie zich ook uitstrekt tot de periode vóór 1850. Tevens is de beschrijving en waardering van alle in de regio aangetroffen 'gebieden met bijzondere waarden' ingevoegd. Tenslotte treft U een samenvattend overzicht van de bouwtypes die in het Rivierkleigebied voorkomen aan.

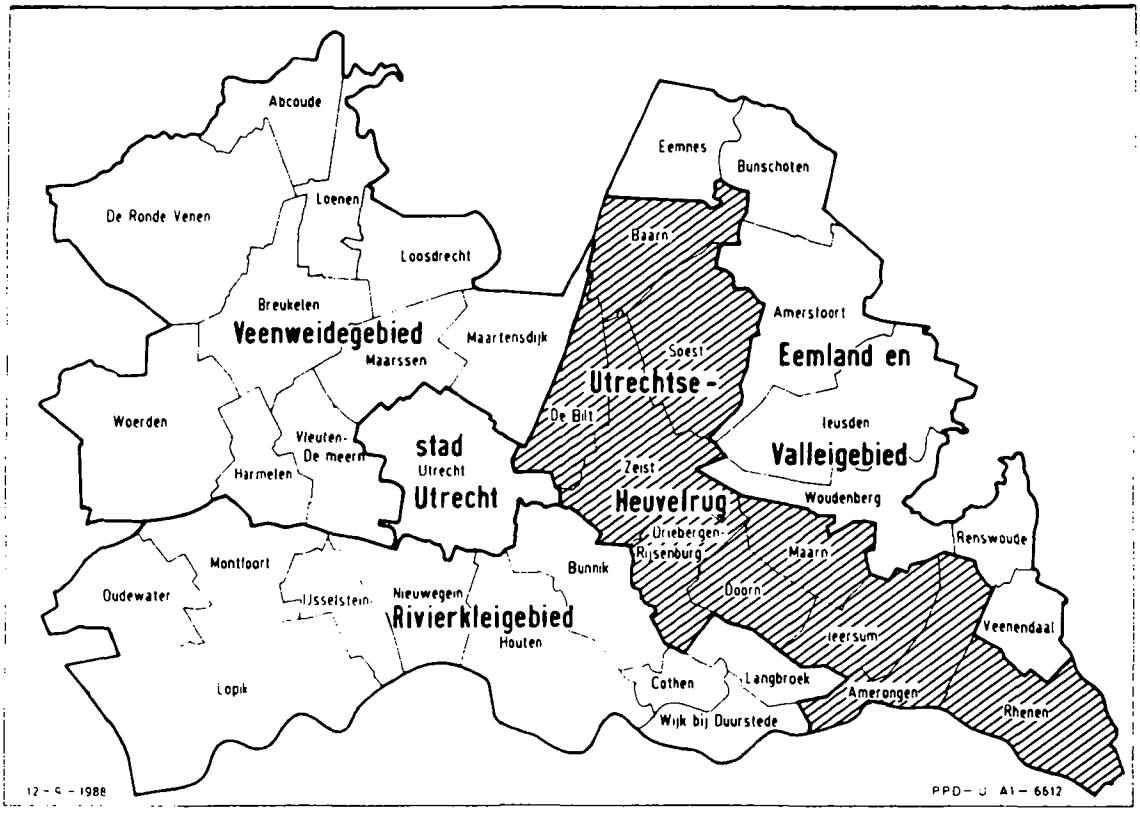

Afb. 1. Gebiedsindeling van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht.

2 FYSISCHE GESTELDHEID (afb. 2 en 3)

2.1 GRONDSOORTEN

Stuwwal
De Utrechtse Heuvelrug wordt vormgegeven door een zone met zwak tot sterk geaccidenteerde hooggelegen gronden. De Heuvelrug is gevormd in de periode van landijsbedekking tijdens het Saalien, de Saale-ijstijd. Tijdens een van de koude periodes in het Saalien drong in het Utrechtse gebied vanuit het huidige IJsselmeerbekken een brede ijstong binnen. Deze ijstong of ijslob schoof een deel van de aanwezige rivierafzettingen zowel naar opzij als voor zich uit, waardoor stuwwallen werden gevormd. De huidige Utrechtse Heuvelrug vormt de westelijke begrenzing van deze ijstong.
Het waren vooral oudere rivierafzettingen die werden gestuwd. Daardoor bestaat de bodem van de Heuvelrug hoofdzakelijk uit grof, grindhoudend zand. Door het landijs werd ook ander bodemmateriaal aangevoerd. Plaatselijk komen daardoor keileemresten en zwerfstenen voor.

In feite bestaat de Heuvelrug uit een langgerekte, gebogen stuwwal tussen Soesterberg en Rhenen, die aan de noordzijde wordt begrensd door een kleinere stuwing tussen Amersfoort en Den Dolder. De heuvels, waarop Baarn, Soest en De Vuursche liggen, zijn eveneens stuwingen, die met de gestuwde heuvels van het Gooi samenhangen. De hoogste punten van de stuwwallen reiken tot 50 à 55 m hoogte. Noordoostelijk van Amerongen wordt zelfs een hoogte van 69 m +NAP bereikt.

Verspoelde en verwaaide afzettingen
Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien (70.000-10.000 BP), werd het gebied niet met landijs bedekt. In deze periode heerste er een toendraklimaat. Zowel door smeltwater van de gletsjers als door regen en wind werd veel materiaal van de stuwheuvels naar de lagere terreingedeeltes gespoeld. Hierbij bleef het grofste materiaal direct rondom de heuvels liggen, terwijl het fijnere door de wind en water verder in de bekkens werd gevoerd. Het uitspoelen van materiaal heeft in de flanken van de Heuvelrug smeltwatergeulen doen ontstaan, die we nu als droge dalen nog kunnen herkennen. Ten noordwesten van Leersum is door smeltwatererosie zelfs een onderbreking in de stuwwal ontstaan, de Darthuizerpoort. Aan de westzijde van de Heuvelrug, in de driehoek Ons Belang-Austerlitz-Bosch en Duin, liggen deze afzettingen als een soort brede puinwaaier aan de oppervlakte. Vanaf Driebergen zet deze afzetting zich voort in een langgerekte strook tot aan Rhenen. De breedte bedraagt maximaal 1,5 km..
Aan de oostzijde gaat de Heuvelrug direct over in windafzettingen, de dekzanden. Deze zijn in het gehele gebied van de Gelderse Vallei aan de oppervlakte blijven liggen.

Rivierafzettingen
Ten zuidwesten van de lijn Amerongen-De Bilt zijn de dekzanden overdekt door latere rivierafzettingen van de Rijn (zand en klei)

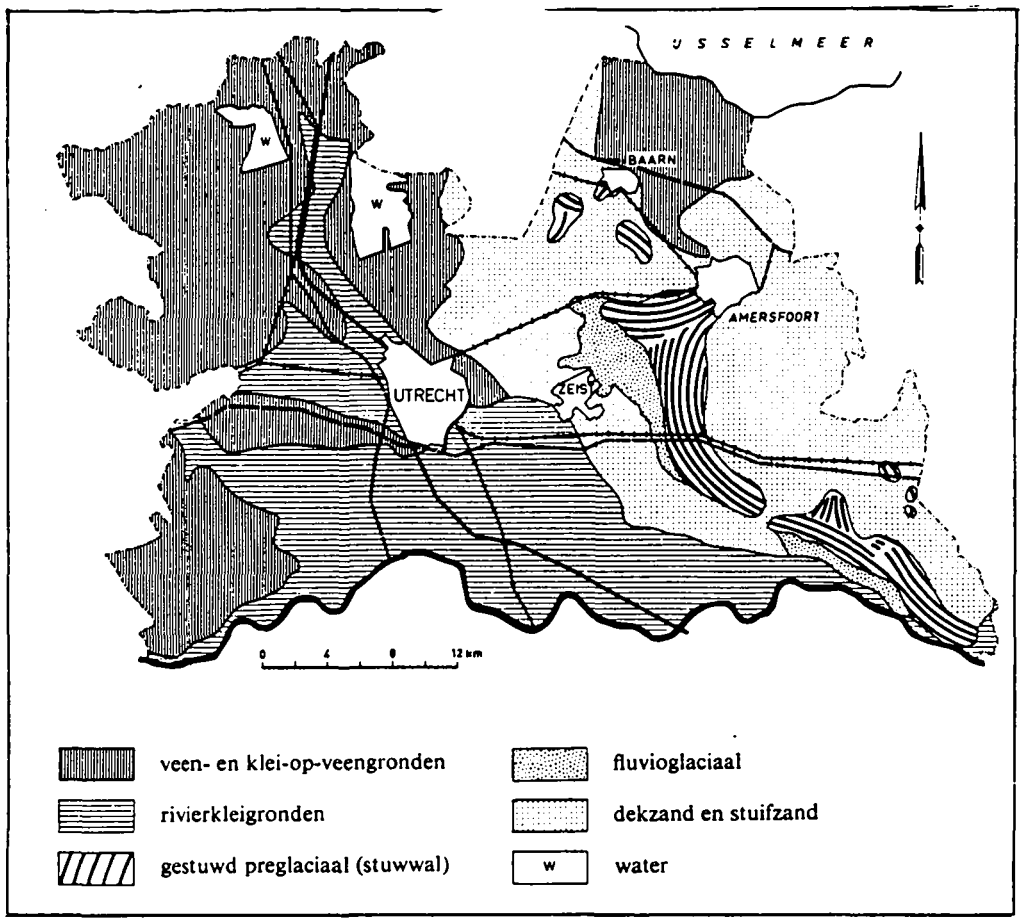

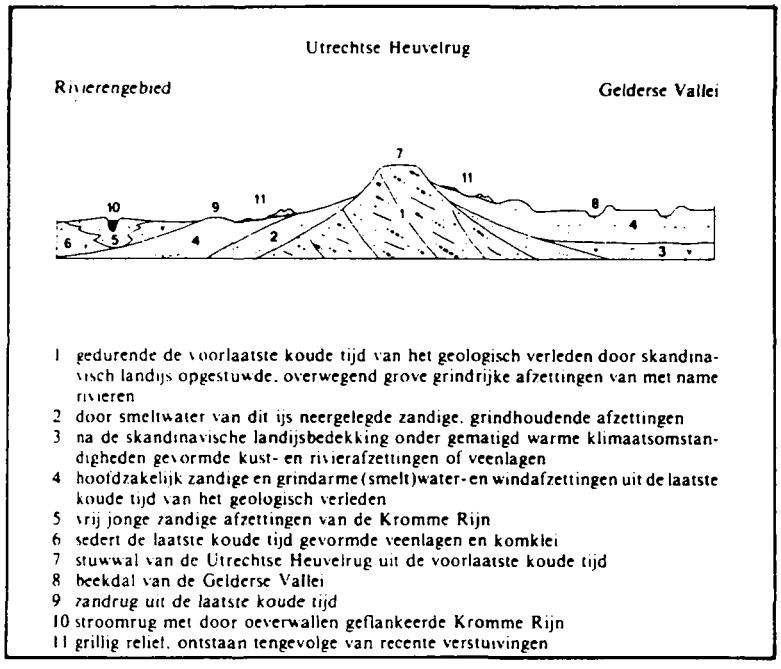

Afb. 2. Globale bodemkaart van de provincie Utrecht (uit J.N.B. Poelman, De bodem van Utrecht, Wageningen, 1966).

Afb. 3. Doorsnede door het oostelijk deel van de provincie Utrecht (uit Visscher, 1987, p. 10).

en klei-op-veenafzettingen in komgebieden.
Tussen Elst en Rhenen vormde de stuwwal een natuurlijke barriere voor de Neder-Rijn. Stuwwal en Rijn grenzen daar aan elkaar. Door uitschuring van de Rijn is de flank van de Heuvelrug ter plekke bijzonder steil.
Na bedijking van de Rijn zijn de uiterwaarden opgehoogd door afzetting van zand en klei.

Veengronden
In het gebied komt slechts een kleine oppervlakte veengrond voor, doordat het gebied over het geheel genomen een goede ontwatering had. Plaatselijk is veen gevormd in afvoerloze laagtes. In het zuidwesten betrof dit komgebieden in de zone van rivierafzettingen. De veengronden zijn in dit gebied bedekt door zware rivierklei (komklei). Ook aan de oostzijde van de Heuvelrug heeft bij Leersum (De Ginkel), Amerongen (De Haar) en Rhenen (Achterberg) veen gelegen dat oostwaarts overging in het Veenendaalse hoogveengebied. In het noordoosten komt in de omgeving van Soest veengrond voor. Het Soesterveen is ontstaan in een laagte in het terrein. Ten oosten van Soestdijk ligt veen dat is overdekt met klei. Dit gebied is een uitloper van het veenweidegebied van Eemnes.

Gevolgen van menselijk gebruik
De gronden van de stuwwallen en de smeltwaterafzettingen liggen ver boven het grondwater. Voor de landbouw zijn deze gronden dan ook weinig geschikt. Zij zijn van oudsher met bos en heide begroeid.
Langs de flanken van de stuwwallen zijn de droge dekzanden op vele plaatsen opnieuw verstoven nadat de begroeiing door de mens (overbeweiding, strooisel- en plaggenwinning) was vernield. Als stuifzandgebieden kunnen genoemd worden:
* langs de westflank: de Biltse Duinen en het gebied ten oosten van Zeist en Driebergen;
* langs de oostflank: de Treekerduinen en de Binnenduinen tussen Den Treek en Maarn, de Valkenheide en het Ginkelduin ten noorden van Leersum.
* aan de noordzijde van de Heuvelrug een lange oost-west gerichte strook verstoven dekzand van Den Dolder via Soestduinen tot aan Amersfoort;
* twee kleinere langgerekte stuifzandruggen ten westen en zuidwesten van Baarn.
Door herbebossing zijn zandverstuivingen thans vrijwel nergens meer mogelijk. Slechts de Soestduinen hebben nog stuivend zand met een oppervlakte van enige betekenis.
Vooral in de bossen langs de westzijde van de Heuvelrug zijn de smeltwaterafzettingen veelvuldig vergraven (voor zand- en grindwinning). Verder is vrijwel overal grind binnen 40 cm beneden maaiveld aanwezig.

Langs de randen van de Heuvelrug liggen oude bouwlanden, die ten gevolge van eeuwenlange bemesting een ophogingsdek hebben gekregen. Deze gronden worden tegenwoordig enkeerdgronden genoemd (als het ophogingsdek meer bedraagt dan 40 cm.). Aan de westzijde van de Heuvelrug liggen deze oude bouwlanden in de overgangszone

van het dekzandgebied en het rivierkleigebied. Aan de oostzijde komen deze gronden meer geïsoleerd voor bij Maarn en Valkenheide. In het noordelijk gebied liggen complexen enkeerdgronden bij Maarn en Soest (zie ook 3.2 en 3.3).
Sterk opgehoogd zijn de bouwlanden met een esachtige verkaveling die liggen op hoge dekzanden bij Soest, Maarn en Maarsbergen. Middelhoge gronden komen voor op de overgang van de Heuvelrug naar de Vallei, tussen Amersfoort en Soest en tussen De Bilt en Amerongen. Ontginningsgronden met een dun cultuurdek liggen rondom Zeist en Austerlitz; deze gronden zijn inmiddels ten dele bebost.

Kleiwinning voor steenfabricage heeft vanaf de 16de eeuw plaatsgevonden in de uiterwaarden langs de Neder-Rijn bij Rhenen en Amerongen. Op veel plaatsen is deze kleiwinning door steilrandjes en lager gelegen percelen nog in het landschap zichtbaar.

2.2 AFWATERING (zie ook par. 3.4.2)

De afwatering van het grootste deel van de Utrechtse Heuvelrug geschiedt vanouds op natuurlijke wijze door afvloeiing van water via de bodem. Aan een waterstaatkundige infrastructuur was in het hogergelegen gebied nauwelijks behoefte. Door het jaar heen ligt de grondwaterstand meer dan 2 meter diep. Slechts in de randzones naar het rivierkleigebied en de Gelderse Vallei is een afwateringsstelsel met griften, weteringen en kavelsloten aanwezig. Aan de westzijde van de Heuvelrug hebben Zeist en De Bilt een afwatering op de Kromme Rijn; de laaggelegen strook tussen Driebergen en Darthuizen watert af op de Langbroekerwetering. De enige oude transportroute over water in dit gebied is de Biltse en Zeistergrift.
Aan de oostzijde van de Heuvelrug vormde het hoogveengebied tot in de late Middeleeuwen een waterscheiding tussen het noordelijke en zuidelijke Valleigebied. Ten behoeve van de veenwinning werden in de 15de en 16de eeuw de Bisschop Davidsgrift en de Schoonebekergrift gegraven, die uiteindelijk met elkaar werden verbonden, zodat tenslotte de gehele Vallei in noordelijke richting afwaterde. De oostelijke randzone van de gemeentes Amerongen, Leersum en Maarn maakt deel uit van het lager gelegen Valleigebied. Vanouds vond afwatering in noordelijke richting naar Amersfoort en de Eem plaats via de Schoonebekergrift en de Heiligenbergerbeek (de benedenloop van de Lunterse Beek). Voor de afwatering van de Gelderse Vallei is in de jaren 1937-1949 het Valleikanaal aangelegd, dat ten noorden van Amersfoort op de Eem uitmondt.
Soest en Baarn wateren direct af op de Eem. Op de grens van beide gemeentes ligt de Praamgracht of Pijnenburgergrift.

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

De Utrechtse Heuvelrug vormde in de prehistorie een aantrekkelijke woonplaats. Men was er permanent van wateroverlast gevrijwaard. Dankzij de nabijheid van rivieren, of in ieder geval lager gelegen gebieden, was men verzekerd van drinkwater. Aan de flanken van de Heuvelrug zijn bewoningssporen gevonden die dateren uit dat deel van de Steentijd (200.000-150.000 v.Chr.), toen men in het levensonderhoud voorzag met jacht en met het verzamelen van wilde gewassen. In het landschap zijn van deze vroege bewoning geen sporen zichtbaar. In Rhenen zijn bij opgravingen in 1976 vele duizenden vuurstenen werktuigen gevonden uit deze periode van vóór de ijsbedekking.

Grafheuvels
In de Jonge Steentijd (Neolithicum 5300-2100 v.Chr.) en de Bronstijd (2100-800 v.Chr.) waren de bewoners van het Heuvelruggebied zelfverzorgende boeren. Hun aanwezigheid blijkt nog uit de vele grafheuvels die in het gebied voorkomen (afb. 4). Uit opgravingen en vondsten is vast komen te staan dat de grafvelden hoorden bij nederzettingen. In de IJzertijd (800 v.Chr.-0) heeft men ook nog grafheuvels opgeworpen. Concentraties van grafheuvels worden aangetroffen op de hogere delen van de zuidwest-flank bij Rhenen, Amerongen en Leersum. Meer verspreid komen grafheuvels voor bij Baarn, Soest en Zeist. Naast het opwerpen van grafheuvels, was het in het begin van de IJzertijd gebruikelijk doden te cremeren en de as in een urn bij te zetten, waardoor op verschillende plaatsen (o.a. bij Rhenen, Elst en Leersum) urnenvelden ontstonden. Rhenen vormde in deze tijd waarschijnlijk een van de voornaamste nederzettingen van de Heuvelrug- en Veluweregio (Hamaland). De burgwal op de Heimenberg kan hier waarschijnlijk mee in verband worden gebracht. Opmerkelijk is dat de nederzettingen indertijd veel hoger hebben gelegen dan de latere, middeleeuwse eng-dorpen.

Celtic fields
In de IJzertijd werden gronden systematisch ontgonnen om als akker te worden gebruikt. Restanten van deze landbouwmethode zijn op veel plaatsen op de zandgronden in Nederland te zien. Ze bestaan meestal uit een complex van vierkante veldjes die door walletjes zijn gescheiden. Dergelijke complexen staan bekend als 'celtic fields' of raatakkers. In het gebied van de Utrechtse Heuvelrug zijn tot dusverre in het zuidelijke deel bij Elst en Remmerden en in het Leersummerveld sporen van dergelijke raatakkers gevonden. Aan de Remmerdselaan zijn de karakteristieke wallen nog in het landschap zichtbaar. In de nabijheid van de celtic fields liggen grafheuvels die tot dezelfde nederzetting kunnen hebben behoord.

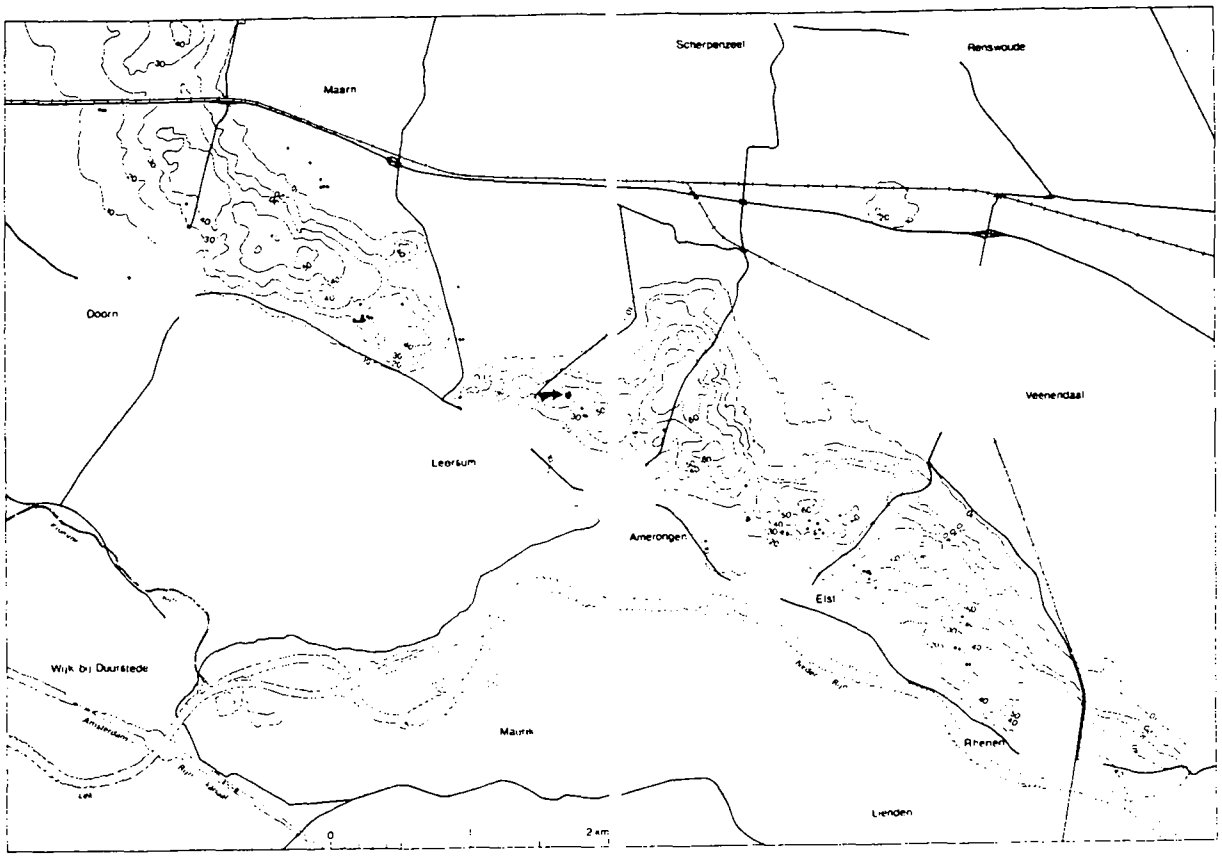

Afb. 4. Grafheuvels op een deel van de Utrechtse Heuvelrug (uit Visscher, 1987, p. 32).

3.2 MIDDELEEUWSE ONTGINNING

Toename bewoning
De 5de en 6de eeuw gaven een verregaande ontvolking van de noordelijke Nederlanden te zien ten gevolge van volksverhuizingen naar het vroegere Romeinse gebied. In de Karolingische tijd (750-900 n.Chr.) nam het bewoonde areaal echter weer toe. In deze periode zijn veel nieuwe nederzettingen ontstaan (veelal op de plaats van vroegere bewoning) of bestaande nederzettingen gegroeid.

Gemengd grondgebruik
De nederzettingen werden gevormd door kleine agrarische gemeenschappen die in hoge mate zelfvoorzienend waren. Het landbouwsysteem was gebaseerd op een gemengde agrarische bedrijfsvoering. Dit hield in dat ieder bedrijf over bouwland beschikte en daarnaast vee bezat. Na het jaar duizend kwam het accent steeds sterker op akkerbouw te liggen. In deze periode ontstonden grote akkercomplexen, die in de noordelijke zandgebieden 'es' werden genoemd; in andere streken kwamen ze onder andere benamingen voor. In Utrecht stonden ze bekend als 'eng'. (De term es wordt gebruikt als algemene benaming voor deze

bouwlanden.) De oudste delen van de engen dateren vermoedelijk al uit de 9de eeuw; in latere eeuwen vond geleidelijke groei plaats. Op uitbreiding van de engen duiden toponiemen als 'oude' en 'nieuwe eng' of 'over- en nedereng'.

Engen op middelhoge gronden
De terreingesteldheid van de Utrechtse Heuvelrug bood slechts beperkte mogelijkheden tot het aanleggen van bouwlanden. De hogere terreingedeeltes waren ongeschikt om als akkerland te benutten. Grote es-complexen zoals die uit Drenthe bekend zijn, ontbreken hier. Slechts een langgerekte zone middelhoge gronden langs de flanken van de stuwwallen was geschikt. De meeste engen zijn op de kadastrale kaarten uit rond 1830 te herkennen als complexen van regelmatige, soms smalle en bovendien lange kavels. Voorbeelden van (voormalige) engen zijn te vinden in de directe omgeving van de middeleeuwse nederzettingen, zoals Amerongen, Leersum en Zeist. De engen van Soest en Baarn die op geïsoleerde heuvels werden aangelegd hebben een meer ronde vorm.
Zowel de hoger gelegen bossen als lager gelegen broekgronden werden aanvankelijk niet in ontginning genomen. Wel werden ze onder meer gebruikt om vee te weiden, waardoor ze wel degelijk een functie vervulden binnen het agrarisch bedrijf.

Ontginning van broekgronden
Het bewoonde en ontgonnen gebied werd aan de zuidwestzijde van de Utrechtse Heuvelrug begrensd door lagere broekgronden, die waren ontstaan door afzetting van (kom)klei door Kromme Rijn en Lek. Delen van het gebied zijn reeds in de 10de en 11de eeuw ontgonnen. Ontginning van het grootste deel van dit gebied werd pas mogelijk na afdamming van de Kromme Rijn in 1122. Initiatiefnemer voor deze grootschalige ontginningen was de bisschop van Utrecht. Ongeveer gelijktijdig werd in de 12de eeuw gestart met de ontginning van Oostveen, Kattenbroek, Stoetwegen, Driebergerbroek en Oostbroek.

3.3 GRONDGEBRUIK

3.3.1 Agrarisch grondgebruik

Gemengd grondgebruik
Binnen het landbouwsysteem dat in de late Middeleeuwen tot ontwikkeling was gekomen en dat was gebaseerd op een gemengde bedrijfsvoering, was het grondgebruik sterk gerelateerd aan de terreingesteldheid. Het dichtst bij de bebouwing lagen de bouwlanden. De hogere delen van de Heuvelrug waren, zoals hiervoor gemeld, ongeschikt om als hooiland of bouwland gebruikt te worden; ze bestonden voornamelijk uit heideterrein en werden gebruikt voor extensieve beweiding (schapen) en om plaggen en hout te winnen. Lagere gebiedsdelen, zoals de voormalige broeken, werden benut als hooiland of weiland. In oppervlakte nam de heide verreweg de eerste plaats in. De oppervlakte bouwland bedroeg niet meer dan 10 % van het totale grondgebied.
Met de toename van de bevolking werden door de eeuwen heen

delen van de gemeenschappelijke heide en broekgronden (de meentgronden) ter ontginning uitgegeven, waardoor een uitbreiding plaatsvond van de oppervlakte bouwland.
In de 18de eeuw trad mogelijk een inkrimping op van het akkerareaal. Op de engen van Rhenen en Remmerden stonden schaapskooien. Dit kan erop wijzen dat men akkerland heeft omgezet in weiland. De oorzaak is wellicht uitbreiding van de schapenhouderij terwille van de mest voor de tabaksteelt. Andere delen van het akkerland raakten door overstuiving onbruikbaar. De nederzetting Hees ten westen van Soest is daardoor zelfs geheel verdwenen.

Om de vruchtbaarheid van de akkers op peil te houden werd, naast het toepassen van andere vormen van bemesting, al vroeg de methode van het opbrengen van stalmest (met heideplaggen vermengde mest), de zogenaamde potstalbemesting toegepast. Deze bemestingstechniek leidde op den duur tot een aanzienlijke ophoging van het bouwland. Het ophogingsdek, humeuze zandgrond, bereikte veelal een dikte van meer dan 50 cm. Dergelijke gronden noemt men enkeerdgronden (zie 2.1: Gevolgen van menselijk gebruik).

Tabaksteelt
Kort na het begin van de 17de eeuw werd de tabaksplant in ons land geïntroduceerd. Het begin van de commerciële teelt ging uit van kooplieden uit de steden. Al direct vormde Amersfoort met omgeving een belangrijk centrum voor de tabakscultuur. Spoedig vond verbreiding naar andere provincies plaats, zoals Gelderland en Overijssel. Binnen de provincie Utrecht ging men ook in Rhenen en omgeving (Amerongen, Elst en Leersum) tabak telen. Rhenen en Amersfoort werden belangrijke plaatsen voor de tabakshandel. Na een eerste bloeiperiode in de tweede helft van de 17de eeuw trad een stabilisatie in met ups en downs. De jaren rond 1840 gaven een sterke toename te zien van de teelt op de Heuvelrug.
De tabakscultuur werd in Nederland als tuinbouw bedreven. Om een goede opbrengst te verkrijgen, moesten de gronden sterk bemest worden. Het meest werd schapenmest gebruikt. Telers in Rhenen kochten mest in de Betuwe en zelfs in Zeeland. Vanwege de hoge eisen aan de bodemgesteldheid was de teelt ook binnen de dorpen Leersum, Amerongen en Elst sterk geconcentreerd in de overgangszone van laag naar hoog, waar de bouwlanden, de engen, waren gesitueerd. Bouwlanden werden omgezet in tabaksland.
In het algemeen werden voor het drogen van de tabaksbladeren grote houten schuren, de tabaksschuren, gebruikt. Deze schuren waren veelal 30 à 35 m lang en ongeveer 10 à 15 m breed met grote deuren voor en achter voor toegang van de wagens, en sleuven waardoor de lucht, nodig voor het drogen, kon worden toegelaten.

3.3.2 Bebossing en parkaanleg

Ontbossing en bosaanplant
Ten gevolge van de eeuwenlange beweiding en hout- en plaggenwinning was reeds in de 16de eeuw op veel plaatsen vrijwel geen bos meer te vinden. Maatregelen om de bossen te beschermen tegen

beweiding hadden nauwelijks succes. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw en in de 19de eeuw werden effectieve pogingen gedaan om door aanplant het areaal bos te vergroten.
Begin 19de eeuw gingen landgoedbezitters en andere grootgrondbezitters er toe over op grote schaal heidevelden en stuifzanden aan te kopen en te bebossen. Eén van de eersten was P.J. van Oosthuyse, eigenaar van de heerlijkheid Rijsenburg, die rond 1805 in de omgeving van Austerlitz een groot stuk heide beboste. De mest waarmee de arme zandgrond vruchtbaar gemaakt werd, was afkomstig uit de latrines van het legerkamp Zeist, waar zo'n 20.000 soldaten verbleven. Ook bospercelen die gekapt waren voor het hout waarmee in het kamp van Zeist barakken waren gebouwd, werden door Van Oosthuyse opnieuw beplant. Een andere boomplanter, C.J. van Nellesteyn, heer van Broekhuizen (Leersum), beboste niet alleen eigen gronden, maar wendde als bestuurder van de buurschap (organisatie van rechthebbenden op de grond) Darthuizen ook zijn invloed aan om delen van de buurschap te bebossen.
Aan het begin van de 19de eeuw functioneerden de buurschaps-organisaties nauwelijks meer. Veel grond was in handen gekomen van Rijksdomeinen, de gemeenten en particulieren. Vooral de laatsgenoemden wierpen zich op de bosaanleg. Eén van de weinige rond 1850 nog functionerende buurschappen, die van de Gebuurten van de Dijk te Achterberg (bij Rhenen) deed ook aan bebossing. In 1856 bezaten de Gebuurten enkele met dennen bezaaide percelen.
Aanplant van bos kwam voort uit uiteenlopende motieven. Een argument dat omstreeks het jaar 1800 begon te tellen, was dat men de zandverstuivingen vast wilde leggen en de heide produktiever maken door de aanleg van (naald)bos. Daarnaast nam de aanleg van bos vanaf circa 1800 toe in de vorm van parkbos bij buitenplaatsen, landgoederen e.d. Aan de oostzijde van de Heuvelrug werden nauwelijks buitenplaatsen aangelegd. Wel vond ook daar vanaf het begin van de 19de eeuw aanleg van bossen plaats.
Het grootste deel van de huidige bossen op de Heuvelrug bestaat uit produktiebossen, waarvan de meeste aangeplant zijn in de periode 1870 tot 1900. Bos uit de periode 1800-1850 is nu nog onder andere aanwezig op Heerenwegen (Zeist), Bornia (Zeist/Driebergen) en Dennenburg (Driebergen).

Behalve de eigenlijke bossen kwamen ook grienden voor, met name in lagere delen van de landgoederen aan de westzijde van de Utrechtse Heuvelrug.

Tuinen en landschappelijke parken
Uit de periode van de 16de, 17de en de eerste helft van de 18de eeuw resten slechts enkele waardevolle elementen van tuinen met een formele, barokke aanleg. Uitzondering is Zuylestein in Leersum (afb. 5), waarvan de tuin en het parkbos waarschijnlijk het best bewaarde voorbeeld in Nederland vormen van een formele opzet die gebaseerd is op een indeling in vierkanten (overgang Renaissance naar Barok). Ook kasteel Amerongen heeft een barokke tuin- en parkaanleg. Rechte lanen en lanenstelsels zijn op veel plaatsen nog aanwezig (bijvoorbeeld de Rijsenburgselaan, de Sterkenburglaan in Driebergen, op Houdringe in De Bilt en op Oud

Zandbergen in Zeist).
In de tweede helft van de 18de eeuw kwam aarzelend een ontwikkeling op gang waarbij 'landschappelijk' aangelegde tuinen en parken de 'formeel' aangelegde baroktuinen en parken verdrongen. De nieuwe aanleg streefde het ideale, romantische landschap na met afwisseling tussen hoog en laag, open en gesloten, nat en droog. Contrastwerking werd gezocht in de aanplant van exotische bomen, in boomgroepen ('clumbs') op heuveltjes tegenover solitaire bomen en in combinaties van bomen en struiken die in de verschillende jaargetijden fraai met elkaar kleuren. Vijvers en beekjes werden aangelegd of vergraven; water werkt immers door de weerspiegeling ruimtevergrotend. Sprengen werden gegraven (o.a. op Beerschoten en Heidepark) om de waterloopjes van voldoende water te voorzien en er werden bruggen gebouwd. Men wierp heuveltjes op en legde dalen aan, uiteraard met gebruikmaking van het al aanwezige reliëf (vooral op de hogere delen). Paden werden zoveel mogelijk slingerend aangelegd met in elke bocht een interessant doorkijkje. Door toevoeging van kleine gebouwen, zoals koepels, hermitages (kluizenaarshutten) e.d. werd de tuin nog interessanter gemaakt.
Aanvankelijk werden bestaande parken bij de oude, veelal in de klei-zone gelegen, kastelen of buitenhuizen volgens de nieuwe (landschappelijke) smaak gewijzigd. Soms werden in de nieuwe tuinaanleg bestaande formele elementen opgenomen. Zo werd bij Hoog Beek en Rooyen de 17de-eeuwse eikenlaan in het landschapsplan van Zocher ingepast en bleven op Beerschoten de berceau (een met loofgewelf overdekt wandelpad) en een stervormig padenstelsel bewaard; ook Sterkenburg te Driebergen, Soestdijk te Soest, Groeneveld te Baarn en Broekhuizen te Leersum hebben nog delen van de formele aanleg bewaard.
Vanaf het begin van de 19de eeuw nam de aanleg van landschappelijke parken een hoge vlucht. Landgoederen en buitenplaatsen, zowel oude als nieuwe, gingen op de schop. Nieuwe buitenplaatsen werden op hogere terreingedeeltes gesitueerd, waardoor de voor parkaanleg veel meer geëigende hogere zandgronden benut konden worden. Belangrijke tuinarchitecten uit die periode zijn de uit Engeland afkomstige J. Michaël en diens schoonzoon J. D. Zocher sr., die als eerste de (her)inrichting van het park van Broekhuizen ter hand nemen.
Voorbeelden van buitenplaatsen in landschapsstijl op de Heuvelrug zijn Broekhuizen (Leersum), Huis Doorn, Hydepark en Aardenburg (Doorn), Beerschoten, Vollenhove en Sandwijck (De Bilt), Pijnenburg (Baarn). Uit het begin van de 19de eeuw dateert ook de omvorming van het jachtslot Soestdijk tot een groots aangelegd nieuw paleis in Empire-stijl en park in landschappelijke stijl.

De landschappelijke tuinen en parken verschillen niet alleen van de baroktuinen door verschil in stijl. De aanleg van landschappelijke tuinen en parken had ook in ruimtelijk opzicht belangrijke consequenties. De nieuwe parkbossen legden gemiddeld genomen een veel groter beslag op de grond door een ruimere opzet. Een ander ruimtelijk gevolg van de landschappelijke aanleg was dat met name op de hogere delen van de Heuvelrug, die voordien slechts benut werden als heideveld, bossen aangeplant

werden als onderdeel van de parkbebossing. Delen van deze bosaanleg waren, zoals vermeld, primair gericht op de houtproduktie.

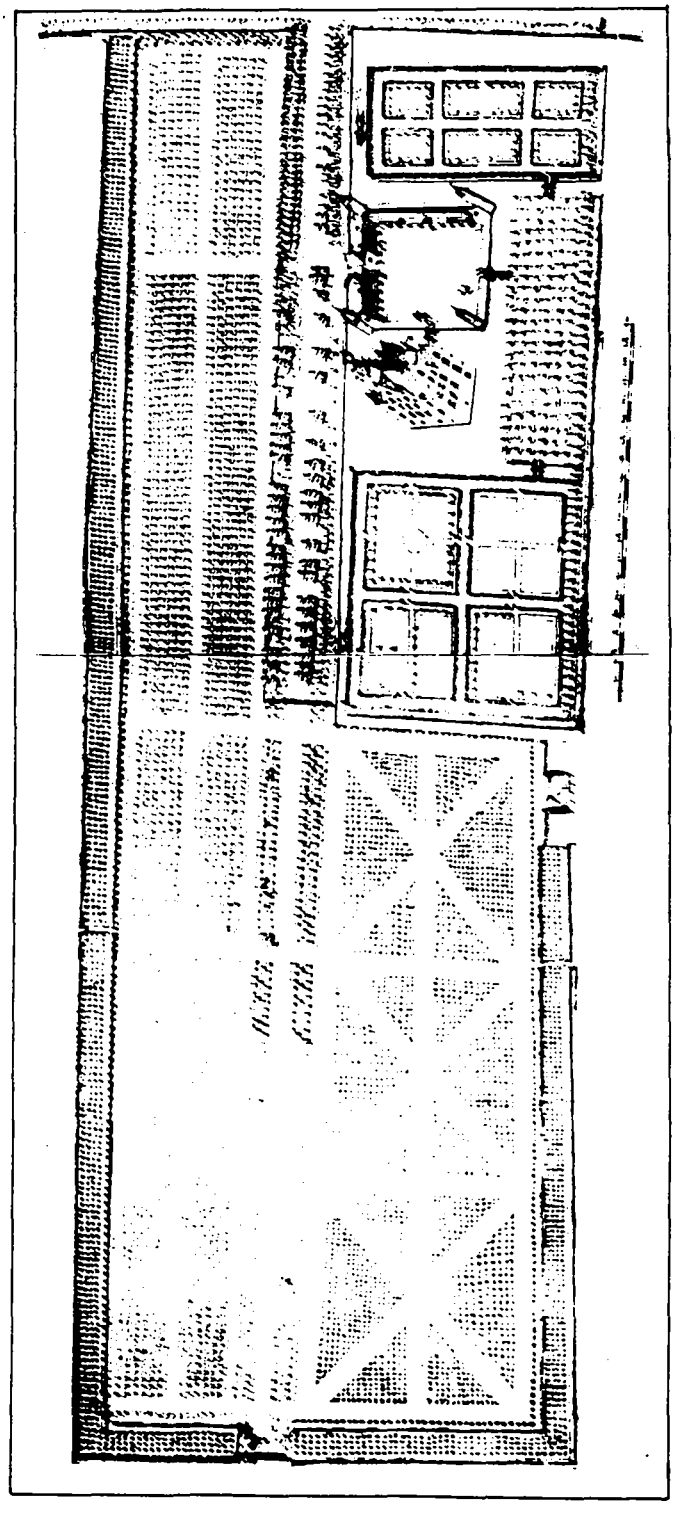

Afb. 5. Een voorbeeld van formele tuin- en parkaanleg. Zuylestein in Leersum, plattegrond uit 1641 door J. van Diepenen (ARA Den Haag).

3.3.3 Delfstoffenwinning

Turf
In de omgeving van Soest bevonden zich gebieden met veengrond, het Soesterveen en gebieden bij de Soest-dijk. Na afgraving van het veen in de 13de en 14de eeuw werd de zandondergrond in gebruik genomen als akkerland. In verband met het turftransport werden de Oude Gracht en de Praamgracht aangelegd.

In de 16de eeuw werd het veen, dat aan de oostzijde de Heuvelrug begrensde, afgegraven. De turf werd via de Grift naar de Lek getransporteerd en daar verder vervoerd.
Het grootste deel van dit gebied, de huidige gemeente Veenendaal vormend, ligt buiten de regio 'Utrechtse Heuvelrug'. Een klein deel is gelegen in het oosten van Rhenen en Amerongen. De afgegraven gebieden hebben nu een zandondergrond; ze zijn als afgegraven veengebied herkenbaar door hun strookvormige verkaveling.

Zand
Door de eeuwen heen heeft men op lokaal niveau zand en grind gewonnen. Leemkuilen, grindgaten en zandgroeven zijn daarvan het resultaat. Grotere groeves komen voor ten noorden van Soesterberg, ten zuidwesten van Amersfoort, bij Leersum, ten noorden van Amerongen en ten noorden en noordoosten van Rhenen.

Klei
Kleiwinning ten behoeve van de baksteenfabricage heeft plaatsgevonden in de uiterwaarden bij Amerongen en Rhenen. In Amerongen bestond reeds in de 15de eeuw een veldoven, die was gelegen in de uiterwaarden.

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Landwegen

Oude hoofdwegen en interlokale wegen
Algemeen kan worden gesteld dat verbindingswegen tussen middeleeuwse nederzettingen reeds in de Middeleeuwen tot stand zijn gekomen. Vooral op de plaatsen waar de grond niet meer in gemeenschappelijk bezit was - dus in het bebouwde en in het gecultiveerde gebied - was het wegenpatroon sterk gefixeerd. Slechts op de gemeenschappelijke gronden (op de Heuvelrug dus het hoger gelegen heidegebied) kwam het geregeld voor dat een bestaand, stukgereden karrespoor werd verlaten en dat terzijde van dit spoor een nieuwe weg ontstond. De hoofdtrekken van het latere wegennet waren dus voor een belangrijk deel reeds voor het einde van de middeleeuwen gevormd.
Een beeld van het hoofdwegennet van de gehele provincie Utrecht aan het begin van de 17de eeuw verschaft de kaart van Pieter van den Keere uit 1616 (afb. 6). Hoewel de kaart op tal van punten onnauwkeurigheden bevat, geeft hij wel enkele wezenlijke kenmerken van het net van hoofdwegen en interlokale

verbindingen in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug:

* Aan de zuidwestzijde ligt de belangrijke hoofdweg vanaf Rhenen via Leersum, Doorn, Driebergen en Zeist naar De Bilt. Deze weg maakte deel uit van een reeds uit de 10de eeuw bekende handelsweg tussen Keulen en Utrecht, de 'via regia' (koningsweg of grote heerweg) genaamd, die vanaf Arnhem over Wageningen en Rhenen naar Zeist liep. Vanaf Zeist volgde de weg aanvankelijk een zuidelijke route naar Utrecht. Na de ontginning van Oostbroek en De Bilt werd in de 13de eeuw een bestrate weg van Utrecht naar De Bilt aangelegd die aansluiting gaf op de handelsweg.
* Opvallend aspect van bovengenoemde handelsweg is dat hij de nederzettingen niet doorkruiste maar ze aan de hoge zijde passeerde. Evenwijdig aan deze weg, op veel plaatsen bovenweg genaamd, liep een tweede weg, de benedenweg, die wat bochtiger was en die de nederzettingen onderling verbond. Op veel plaatsen tussen Zeist en Rhenen zijn de beide parallelle wegen nog herkenbaar (zie ook afb. 6). Een vergelijkbare wegstructuur met een boven- en benedenweg is ook aan de oostzijde van de Heuvelrug bij Rhenen aanwezig (Cuneraweg-Veenseweg).
* De Heuvelrug werd doorsneden door enkele verbindingswegen tussen enerzijds de stad Utrecht en de plaatsen aan de zuidwestzijde van de Heuvelrug en anderzijds Woudenberg en Amersfoort met achterland. Een nieuwe rechtstreekse verbinding tussen Utrecht en Amersfoort, was de kaarsrechte Amersfoortseweg (afb. 7). Op 12 augustus 1652 keurden de Staten van Utrecht de aanleg en beplanting goed van een nieuwe kaarsrechte weg van 60 meter breed en voorzien van drie rijen witte populieren in het midden van de weg. Om de verbinding mogelijk te maken werden percelen grond verkocht die aan de nieuwe weg zouden grenzen; voorwaarde was dat de koper het aan zijn perceel grenzende deel van de weg zou aanleggen. Aan weerszijden van de weg werd de grond verdeeld in percelen van 376 meter breed en 188 meter diep. Wanneer een eigenaar van een perceel besloot op zijn terrein een huis te bouwen, kreeg hij de dubbele diepte aan grond toegewezen. De vakken werden van elkaar gescheiden door paden van ongeveer 11 meter breed. Het totale project vormt een voorbeeld van grootschalige verkaveling ten behoeve van buitenplaatsen volgens 17de-eeuwse barokprincipes.

Lokale wegen

Op lokaal niveau niveau kunnen wegen worden onderscheiden, die de verschillende delen van een dorpsgebied (een parochie of gerecht) onderling verbonden. Deze wegen waaiderden vanuit het dorpscentrum (de brink of de kerkbuurt) in verschillende richtingen uit. Aan beide zijden van de Heuvelrug waren deze wegen min of meer haaks op de doorgaande wegen langs de Heuvelrug (de bovenweg en de benedenweg) georiënteerd. Naar hun functie kunnen schaapsdriften (naar de hogere gronden; bijvoorbeeld in Zeist), hooiwegen (naar de lagere weilanden met name aan de oostzijde van de Heuvelrug), kerkwegen en veenwegen (in Soest) worden onderscheiden

Rijks- en provinciale wegen
Aan het begin van de 19de eeuw ontbrak op nationaal niveau een samenhangend stelsel van wegen. Bestrate wegen waren er buiten de bebouwde kom voor 1800 nauwelijks. Binnen Utrecht was slechts de weg van de stad Utrecht naar Zeist over De Bilt bestraat.
In de Franse Tijd maakte het sterke nationale gezag het mogelijk snel uitwerking te geven aan plannen voor een netwerk van verharde grote wegen. Vóór 1850 waren daardoor de verschillende landsdelen via verharde wegen met elkaar verbonden. Onderscheiden werden 'Rijks groote wegen der 1e klasse', die door het Rijk werden onderhouden, en de 'Rijks groote wegen der 2e klasse', die als provinciale weg in onderhoud bij de verschillende provincies waren. Binnen het gebied van de Utrechtse Heuvelrug maakten de volgende wegen deel uit van dit nationale wegennet:
A. Rijkswegen:
* de weg van de stad Utrecht via De Bilt, Zeist, Doorn, Leersum en Amerongen naar Rhenen (en verder in de richting Wageningen);
* de weg van De Bilt naar Amersfoort;
B. Provinciale wegen:
* de weg van Doorn naar Leusden (aangelegd 1839-41); met een tol in Doorn en Leusden.

Wegverharding
Moeilijk is meer voor te stellen dat de meeste wegen tot in de 19de eeuw onbestraat waren. De straatweg tussen Utrecht en De Bilt vormt dan ook een unieke uitzondering als voorbeeld van een vroege wegbestrating. De Rijks Groote wegen die begin 19de eeuw werden aangelegd kregen veelal vrij spoedig een verharding, veelal met grind.
Wegverharding stond begin 19de eeuw ook nog nauwelijks in de beangstelling bij de provinciale overheid. Tot ver in de 19de eeuw gaf de provincie maar een beperkt bedrag - de opbrengst van de tolheffing - uit voor wegaanleg en onderhoud. In 1820 werd besloten een deel van dit geld te besteden door subsidiëring van wegverbetering door gemeenten, waterschappen of particulieren. Vooral door particulier initiatief kwam na 1800 het bezanden of begrinden van bestaande wegen langzaamaan op gang.

3.4.2 Waterwegen

Binnen het gebied van de Utrechtse Heuvelrug vond een belangrijk deel van het vervoer over land plaats. Belangrijke natuurlijke waterwegen binnen (of aan de rand van het gebied) waren de Lek en de Eem (zie ook par. 2.2).
Samenhangend met de turfwinning in Soest en het gebied rond Veenendaal werden turfvaarten en afwateringskanalen gegeraven. Het belangrijkste kanaal is de Bisschop Davidsgrift/Broekersloot, dat diende voor de afwatering van de Gelderse Vallei (met de afgegraven hoogveengbieden) rond Veenendaal. De Broekersloot waterde in noordelijke richting af op de Lunterense Beek. In Soest werd voor de afvoer van veen de Praamgracht of Pijnenburgergrift gegraven, die in verbinding stond met de Eem.

Afb. 6. Fragment van de kaart van Pieter van den Keere uit 1616.

Ook de Veensloot in Soest is gegraven voor de afvoer van veen. Aan de zuidwestzijde van de Heuvelrug liggen de Biltsche en Zeistergrift die in de 1624 reeds bestonden om het transport van goederen met Utrecht te vergemakkelijken.
In de veengebieden bij Soest en Baarn werden sloten gegraven die verband hielden met de turfwinning, zoals scheidingssloten (Wieksloot en Veensloot) en vaarten voor de afvoer van turf (Veensloot en Praamgracht.)

3.4.3 Kaden en dijken

Vanwege de hoge ligging van het grootste deel van de Heuvelrug komen kaden en dijken slechts in een beperkt gebied voor.
Langs de Lek ligt een rivierdijk. Deze dijk dateert in eerste aanleg reeds uit de late Middeleeuwen. In 1233 werd een zware dijk aangelegd tussen Schoonhoven en Amerongen onder gezag van Graaf Floris IV en bisschop Otto III. Deze dijk, de Noorder-Lekdijk, was een verhoging van een oudere dijk of voorkade. In latere eeuwen is hij regelmatig opgehoogd en versterkt. Onderdeel van de Lekdijk is de Grebbedijk die de afsluiting vormde van de Gelderse Vallei voor Rijnwater. De Lekdijk wordt bij Rhenen onderbroken doordat de rivier daar direct begrensd wordt door opgestuwde hogere gronden, de Grebbeberg.
In de 17de eeuw leidde een reeks doorbraken van de Grebbedijk tot inundatie van uitgeveende landen. In 1652 werd daarom besloten tot aanleg van een slaperdijk langs de oostgrens van Amerongen als reserve voor het geval de Grebbedijk het begaf. De nog bestaande Slaperdijk verbindt de Utrechtse Heuvelrug met de Emminkhuizerberg en loopt verder oostwaarts door naar de hoge gronden van Renswoude.
Kaden worden ook in de lagere delen van het gebied van de Utrechtse Heuvelrug nauwelijks aangetroffen en ontbreken als grens tussen ontginningseenheden in broek- of veengebieden. De enige kade van betekenis vormt de kade die aan de westzijde langs de rivier de Eem ligt.

3.4.4 Spoor- en tramwegen

In 1844 vond aanleg plaats van het traject Utrecht-Arnhem van de Nederlandse Rhijnspoorweg. Stations weden gesitueerd tussen Zeist en Driebergen, bij Maarn en bij Maarsbergen.
Zie verder par. 4.3.2.

3.4.5 Militaire infrastructuur

Grebbelinie
Op basis van een plan uit 1741 om te komen tot een verdedigingslinie in de Gelderse Vallei van B.J. de Roy werd tussen 1742 en 1755 een aantal werken uitgevoerd, die samen de Grebbelinie vormen. De linie omvatte onder meer een liniewal van Soest tot aan Emmikhuizen, inundatievoorzieningen, komkeringen en redouten. De ten dele op het grondgebied van Amerongen gelegen

Groeperkade is zo'n komkering. Een deel van de linie, bestaande uit een aarden wal met gracht, loopt over het grondgebied van Amerongen en langs de oostgrens van Soest (de Eem).
In 1785/86 werden enkele nieuwe werken aangelegd, waaronder het 'werk met voorwerk' aan de Rooden Haan (een eerste aanzet voor een verdedigingswerk ter plekke dateert overigens reeds uit 1629) aan de noordoostgrens van Amerongen. Water voor inundaties kon worden aangevoerd via de Grebbesluis en De Grift. Bij de Grebbesluis, aan de voet van de Grebbeberg, werden eveneens militaire verdedigingswerken aangelegd.

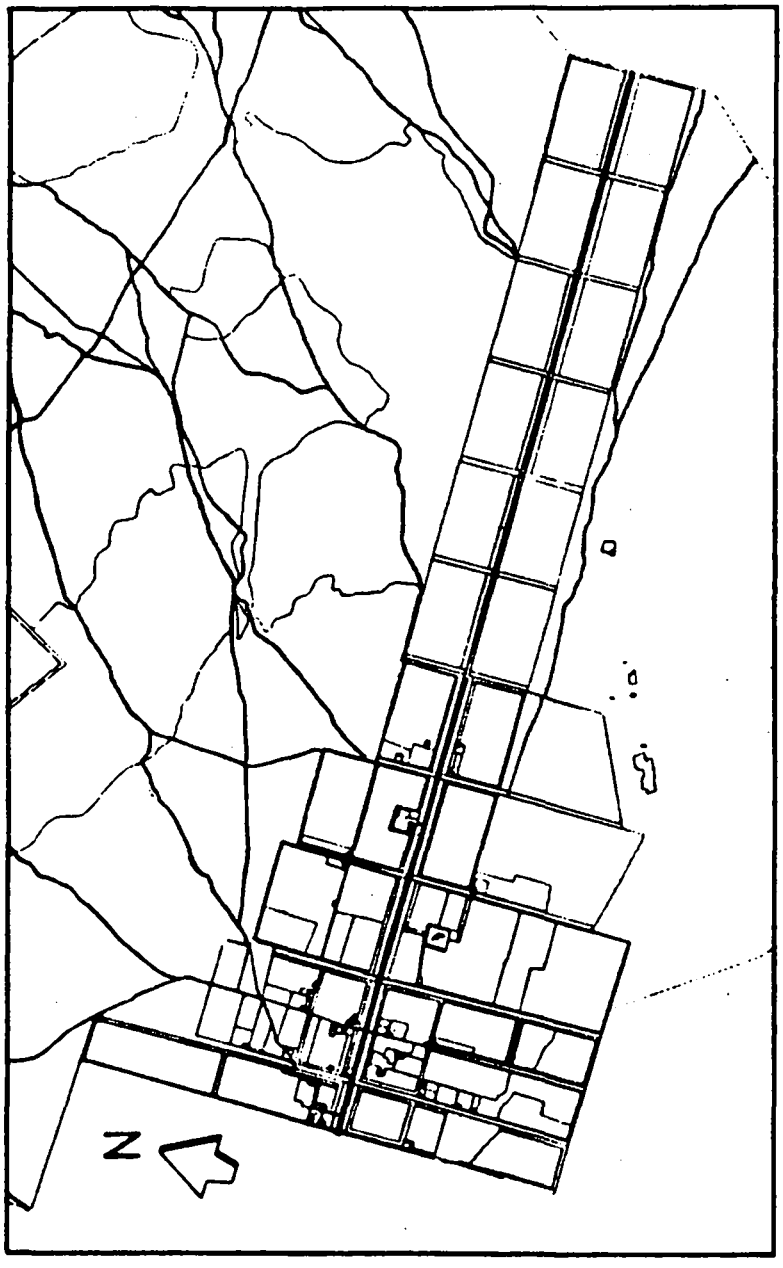

Afb. 7. De Amersfoortse Straatweg en de Kampvelden in 1835.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Aanvankelijke ontwikkeling

De meeste oude nederzettingen ontwikkelden zich rondom de plaatsen die in de Karolingische tijd reeds als nederzetting bestonden. Ze lagen vooral op de westflank van de Heuvelrug. De nederzettingen bestonden uit kleine agrarische gemeenschappen, die in hoge mate zelfvoorzienend waren in een periode waarin van een geld-economie nauwelijks sprake was.
Latere uitbreiding van nederzettingen of de vestiging van nieuwe vond plaats in dezelfde randzone van de Heuvelrug. Het hogere deel van de Heuvelrug bleef praktisch onbewoond.

Domeinstelsel
Delen van de Heuvelrug waren in de 10de eeuw als grootgrondbezit in handen van (Utrechtse) kerkelijke instellingen. Het grootgrondbezit werd beheerd door middel van het domeinstelsel. Het domein (villa) was in het ideale geval in tweeën verdeeld. Het vroonland werd door de domeinheer (meier) vanuit een centraal gebouw, de vroonhof (curtis), geëxploiteerd. Daarnaast was een deel van het domeinland als tijnshoeven uitgegeven aan boeren. Domeinen hebben onmiskenbaar bestaan in Amerongen, Doorn, Zeist, Soest, Rhenen en Remmerden. In Soest, Doorn en Zeist is de locatie van de villa nog te traceren. In Leersum en Driebergen hadden kleine en verspreide goederen de overhand, waardoor het bestaan van domeinen niet uit de bronnen blijkt.

3.5.2 Steden

Het noordelijke deel van het Heuvelruggebied is door de eeuwen heen sterk georiënteerd geweest op de grote handelssteden Utrecht en Amersfoort. Dit heeft ongetwijfeld remmend gewerkt op het ontstaan van een stad in dit gebied. In het gehele gebied van de Heuvelrug ontbrak trouwens tot in de 19de eeuw een handelsplaats of nijverheidscentrum van betekenis.
Verschillende nederzettingen hebben ooit stadsrechten verkregen. Slechts één daarvan, te weten Rhenen, is ook werkelijk tot stad - zij het een kleine - uitgegroeid. Ook aan Baarn (vóór 1391), Eembrugge (vóór 1300; vernieuwing in 1363) en Austerlitz (circa 1800) zijn ooit stadsrechten verleend, echter zonder veel effect. Deze laatste drie nederzettingen hebben zich om verschillende redenen niet tot een feitelijke stad (in morfologische zin) ontwikkeld en blijven in deze paragraaf verder buiten beschouwing.

Rhenen
Rhenen was aanvankelijk een weinig belangrijke plaats langs de Koningsweg naar Duitsland. Dit veranderde in de late Middeleeuwen (13de eeuw) toen de nederzetting door verlegging van de Rijn-bedding aan het water kwam te liggen. Dit bracht met zich mee dat de belangrijke bisschoppelijke watertol naar Rhenen werd verplaatst. Omdat passerende schepen ter plaatse voor anker

moesten gaan, werd Rhenen aantrekkelijk als handelsplaats. Vanaf de Rijn groeide een handelswijk langs de Kruisstraat, haaks op de oude 'via regia' of Koningstraat (afb. 8). Nabij de Kruisstraat lagen de markt met het raadhuis en de (Cunera)kerk. Bij de Rijn werd een tolgebouw, een stenen toren, opgericht. Tolhuis en handelswijk gingen deel uitmaken van de reeds in de 13de eeuw versterkte (omwalling met palissaden) stad. In de eerste helft van de 13de eeuw verkreeg Rhenen stadsrechten. Binnen de stadsgrens lag aan de oostzijde een voormalige curtis (vroonhof), waarvan Trappenburch het (latere) hoofdgebouw vormde.
In de tweede helft van de 15de eeuw werden de bisschoppelijke munt en de watertol van Rhenen naar Wijk bij Duurstede verplaatst. Daarmee werd aan de stad een belangrijke economische basis ontnomen. In de 16de eeuw kwam bovendien een einde aan het strategische belang van Rhenen als oostelijk vestingstad van het Sticht. Modernisering van de verdedigingswerken rondom de stad bleef daardoor in de 16de en 17de eeuw achterwege. Voor de stedelijke economie bleef de positie van Rhenen als pelgrimsoord - in verband met de Cunera-legende - van vitaal belang.
Hoewel de stad in politiek opzicht een belangrijke positie behield vanwege de vertegenwoordiging als één der vijf steden van het Sticht in de provinciale Staten, bleef de economische betekenis vrijwel beperkt tot lokaal verzorgingscentrum. In 1850 telde de stad op nijverheidsgebied slechts zes bedrijven, waaronder een steenfabriek.

3.5.3 Dorpen en gehuchten

Traditionele nederzetting: het eng-dorp
De kleine agrarisch nederzettingen die in de 9de eeuw tot ontwikkeling waren gekomen toonden een sterke gelijkenis. Ligging en structuur waren bepaald door de grondgebruiksstructuur, met akkerland, weide en woeste grond. De nederzetting bevond zich in de directe nabijheid van het akkerland, dat meestal in een zone van middelhoge gronden was gelegen. Per gezin had men nabij de boerderij kleine stukjes akkerland of 'huiskampen'. In de 9de eeuw lag nog een vrij sterk accent op de veehouderij. Essentieel in dit verband waren de brinken die deel uitmaakten van de nederzetting. Een brink was aanvankelijk een stuk weiland waar men het vee voor de nacht bijeendreef. Pas later verplaatste het dorpscentrum zich naar de brink. Kerken, die vanaf de 9de eeuw geleidelijk bij de voornaamste dorpen verrezen, werden veelal aan de brink gesitueerd en versterkten de ontwikkeling tot centrale dorpsruimte. In de nederzettingen waar een vroonhof had gestaan, bevonden kerk en brinkruimte zich veelal in de nabijheid van het voormalige hof.
De middeleeuwse kerken in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug waren gelegen in Baarn, Soest, Eembrugge, Zeist, Doorn, Amerongen en Rhenen.
Engdorpen die als centrale ruimte een brink hebben - waaraan dan ook meestal de kerk is gesitueerd - worden ook wel getypeerd als brinkdorp; voorbeelden zijn de historische dorpskernen van Soest en Zeist (afb. 9 en 10).

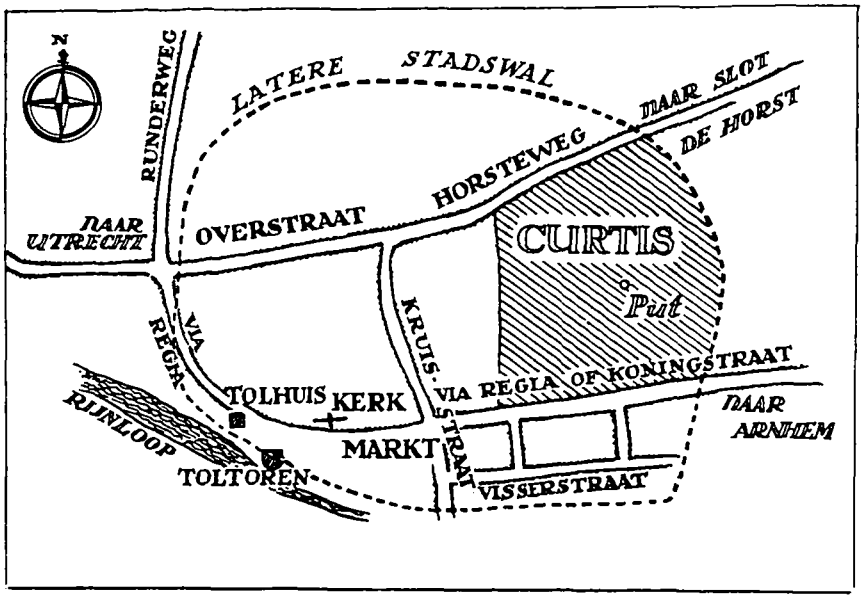

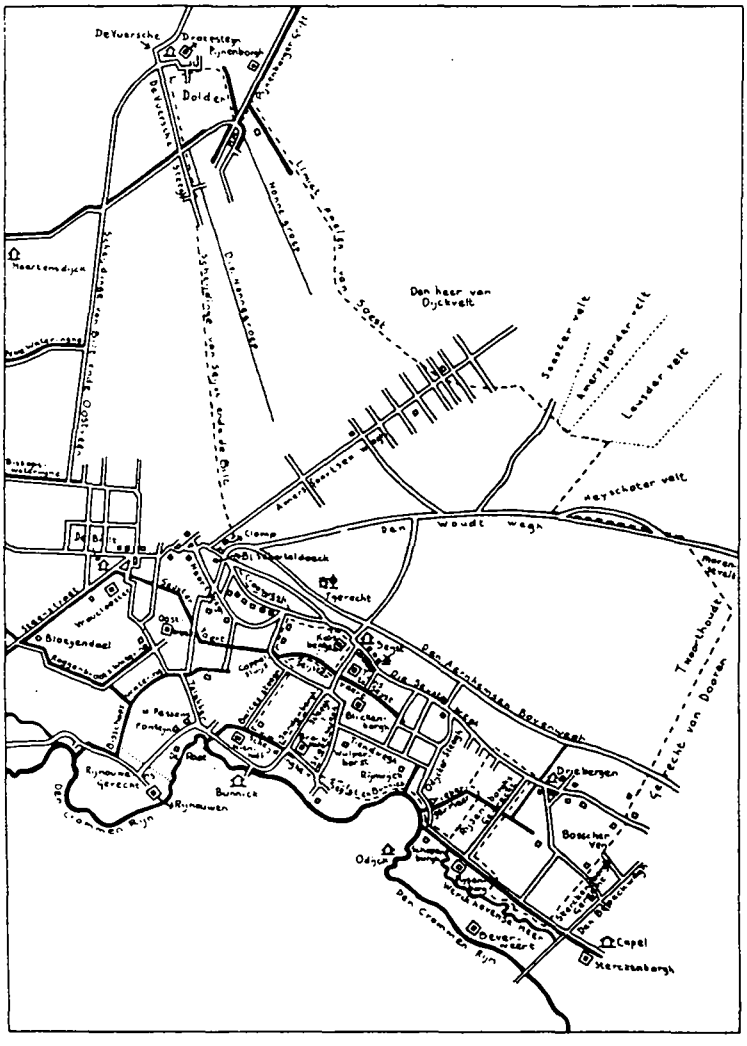

Afb. 8. Rhenen, pre-stedelijke situatie (uit Van Iterson, 1960, p. 96).

Afb. 9. Kaart van Zeist en Driebergen naar de situatie van 1677 (uit H.J. van Eekeren, De Oude Kerk te Zeist, dl. 1. 1974).

Tot de nederzettingen die in hun ontstaanswijze kunnen worden gerekend tot het engdorp behoren de reeks nederzettingen aan de zuidwestzijde van de Heuvelrug tussen De Bilt en Rhenen, de gehuchten aan de oostzijde van de Heuvelrug tussen Ginkel en Achterberg en de noordelijker gelegen nederzettingen Soest en Baarn. Ten gevolge van latere ontwikkelingen (buitenplaatsen) is de historische structuur van veel van deze nederzettingen moeilijk meer te onderscheiden.

* SOEST en BAARN
Een klassiek voorbeeld van een eng-dorp in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug en het Gooi is de nederzetting Soest. Te vinden zijn hier een grote dorpseng, een brink, een lineaire nederzetting, lage gras- en hooilanden langs de Eem en onverdeelde meentgronden. Door de aard van het terrein heeft de es (eng) hier een meer ovale in plaats van een langgerekte vorm. Aanvankelijk lag aan de westzijde de dorpsbebouwing geconcentreerd nabij de brink. Ten gevolge van toename van de bebouwing in de 18de en vooral de 19de eeuw heeft zich een bebouwingslint rondom de eng gevormd. Soest wordt daarom ook wel getypeerd als krans-esdorp.
In 1481 werd het kort daarvoor tot stad verheven Baarn volledig verwoest. Baarn was niet in staat zich te herstellen en zonk terug tot het peil van een agrarisch gehucht met de kenmerken van een brinkdorp. Groei trad op aan het begin van de 19de eeuw door vestiging van een tapijtfabriek, die echter reeds in 1835 naar Deventer werd verplaatst.

* ZEIST, DRIEBERGEN, DOORN, LEERSUM, AMERONGEN en ELST (afb. 9, 11 en 12)
De zuidwestflank van de Heuvelrug was reeds in prehistorische tijd een bewoond gebied. In deze langgerekte zone is in de vroege Middeleeuwen een hele reeks engdorpen tot ontwikkeling gekomen. Typerend voor de meeste van deze dorpen is de overeenkomstige structurele opzet: twee hoofdwegen (bovenweg en benedenweg) met het dorp aan de benedenweg, de akkers (eng) aansluitend aan de dorpsbebouwing aan de hoge zijde van de weg, de bebouwing in een lineair patroon langs de benedenweg, eventueel met een verdichting nabij de aan een brink gesitueerde kerk en haaks op de hoofdwegen ontsluitingswegen naar de broekgronden en de heide (schaapsdriften).

* MAARN, GINKEL, DE HAAR, DWARSWEG en ACHTERBERG
Aan de oostzijde van de Heuvelrug toont de bebouwing een versnipperd beeld. Hier zijn slechts kleine nederzettingen ontstaan met meer verspreid gelegen bebouwing langs een weg (afb. 12). Over deze kleine nederzettingen zijn nauwelijks gegevens voorhanden. Op een tiendkaart uit 1634 (RAU Kapittel St. Pieter inv.nr. 320) zijn Ginkel en De Haar, zowel wat betreft wegenpatroon als wat betreft bebouwing, gedetailleerd weergegeven. De nederzettingen zelf tonen losse bebouwing langs een doorlopende weg. Akkerlanden zijn aangegeven en als 'eng' onderscheiden. De naam Ginkel komt bovendien reeds in de 9de eeuw voor. Beide nederzettingen worden gerekend tot de engdorpen (of eventueel 'eng-gehuchten').

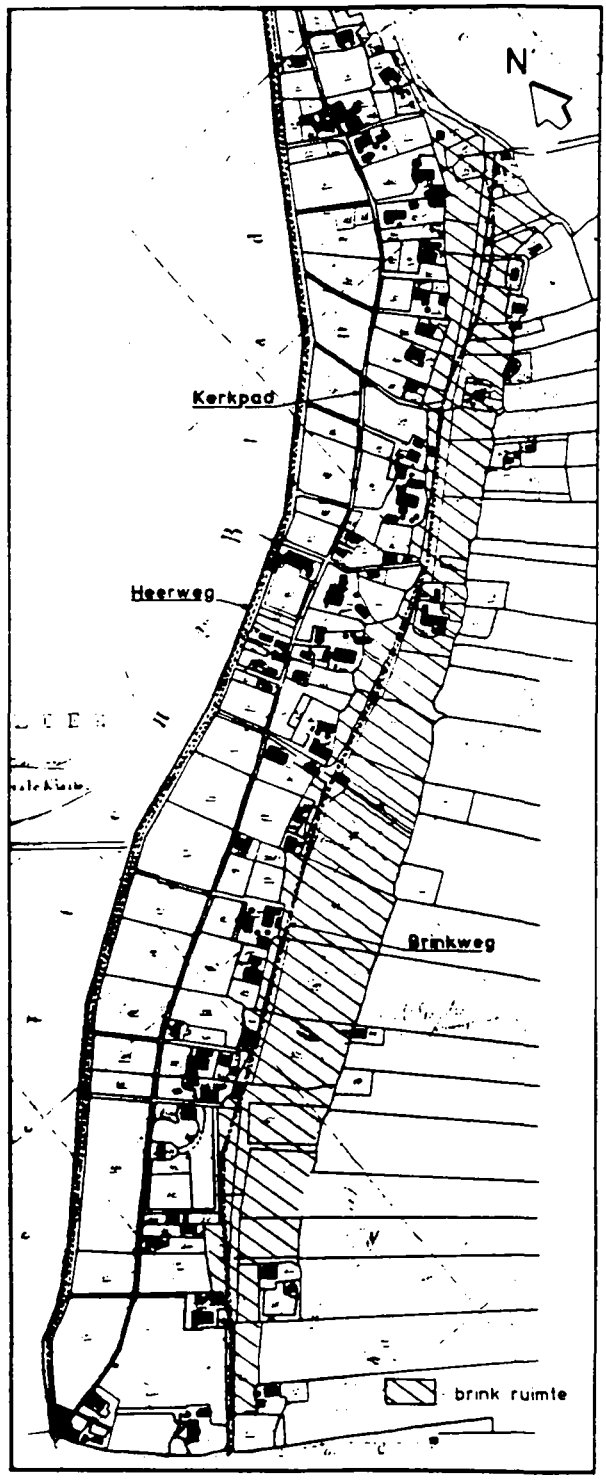

Afb. 10. De brink van Soest in 1832.

Jongere nederzetting: veenontginningsdorp
In de 12de eeuw werd een begin gemaakt met de systematische ontginning van de lager gelegen broekgebieden ten zuidwesten van de Heuvelrug en de westelijke veengebieden. In het uitgestrekte broekgebied ontstond Langbroek (regio Rivierkleigebeid). Het resterende broekgebied tussen Langbroek en de nederzettingen langs de Heuvelrug werd toegevoegd aan de bestaande dorpsgebieden. Nieuwe dorpen ontstonden hier niet. Langs de ontginningsbasis hebben zich nederzettingen van boerderijen ontwikkeld met een min of meer lineair karakter.

* DE BILT
De Bilt ligt als enig veenontginningsdorp aan de westzijde van de Heuvelrug, op de overgang naar het rivierkleigebied en het West-Utrechtse veengebied. De dorpskern heeft zich gevormd aan de oostzijde van de ontginningsweg de 'Voordorpschen dijck' (Burg. de Withstraat), in de buurt van een klooster op het punt waar de nieuwe Steenweg uit Utrecht aantakte als onderdeel van de belangrijke handelsweg naar Duitsland (zie 3.4.1 en zie afb. 6). Op dit kruispunt van wegen - in noordelijke richting liep nog de weg naar Soest - lag 'op de heuvel' reeds in de 14de eeuw een herberg; rond dit punt ontwikkelde zich de kleine dorpskern. In 1652 werd een kleine kerk gebouwd, mogelijk als opvolger van een oudere kapel.

Kruisdorpnederzetting: Eembrugge
In bepaalde streken ontstonden dorpskernen veelal op kruisingen van landwegen of op plaatsen waar een landweg een waterweg kruiste. In het Utrechtse Heuvelruggebied is het dorp Eembrugge het enige duidelijke voorbeeld van een kruisdorp. (Eventueel kan ook De Bilt als kruisdorp worden beschouwd.) De bebouwing beperkte zich tot de directe nabijheid van het punt waar de weg van Baarn naar Bunschoten de rivier de Eem kruiste.

Later ontstane middeleeuwse nederzettingen
Door ontginning van gemeenschappelijke gronden (meentgronden) binnen het grondgebied van bestaande nederzettingen zijn op enkele plaatsen nieuwe nederzettingen ontstaan. Deze gehuchten of buurten bleven wat betreft hun voorzieningen (kerk) veelal op het oude dorp georiënteerd. Als voorbeeld van zulke secundaire ontwikkelingen kunnen Den Dijk en De Birkt genoemd worden.

* DEN DIJK (Rhenen)
Een belangrijk deel van Achterberg vormt de bebouwing langs 'Den Dijk'. De verkaveling is hier opvallend regelmatig, een gevolg van de georganiseerde uitgifte van een deel van de Rhenense meent door de slotheer van kasteel Ter Horst in hoeves met een oppervlakte van 16 morgen (ca. 14 ha). Daarmee hangt het bebouwingspatroon in de vorm van een bebouwingslint samen.

* DE BIRKT (Soest)
Langs de hoog gelegen verbindingsweg tussen Soest en Amersfoort, de Hoge Birkse Weg, is de bebouwing van De Birkt ontstaan, hoofdzakelijk bestaande uit boerderijen, maar ook uit het klooster Mariënhof.

Afb. 11. De dorpskern van Amerongen in 1832. In het zuidoosten kasteel Amerongen. Opvallend ten noorden van de dorpsbebouwing zijn de langgerekte tabaksschuren.

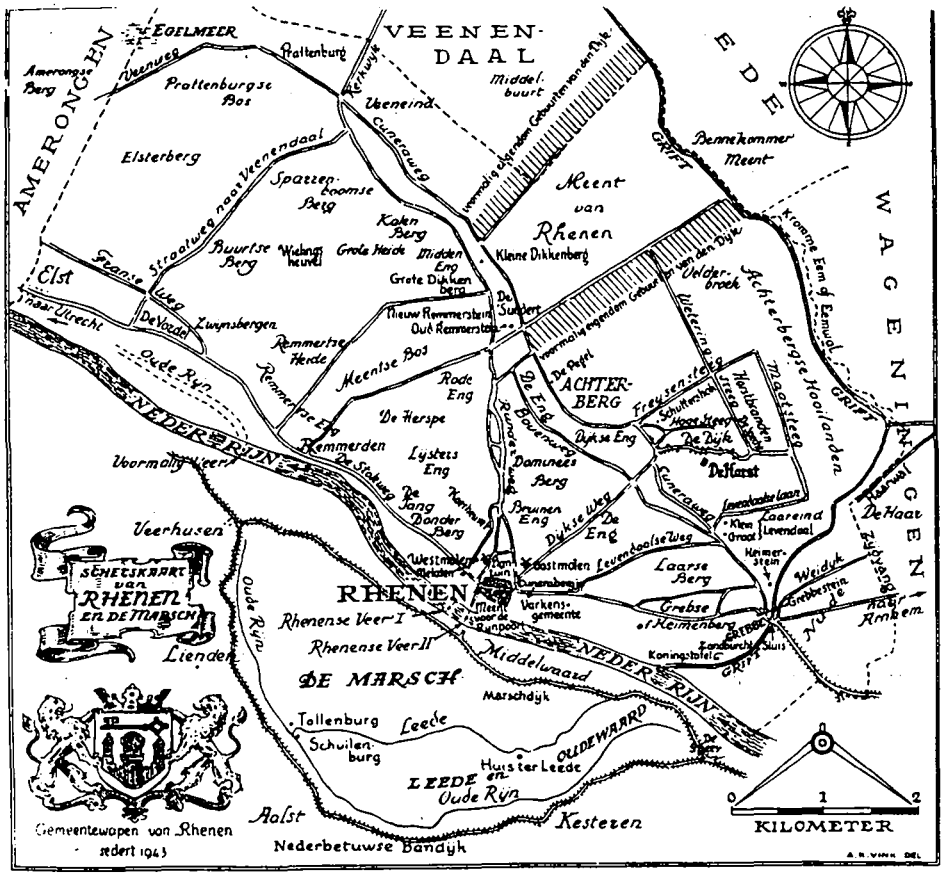

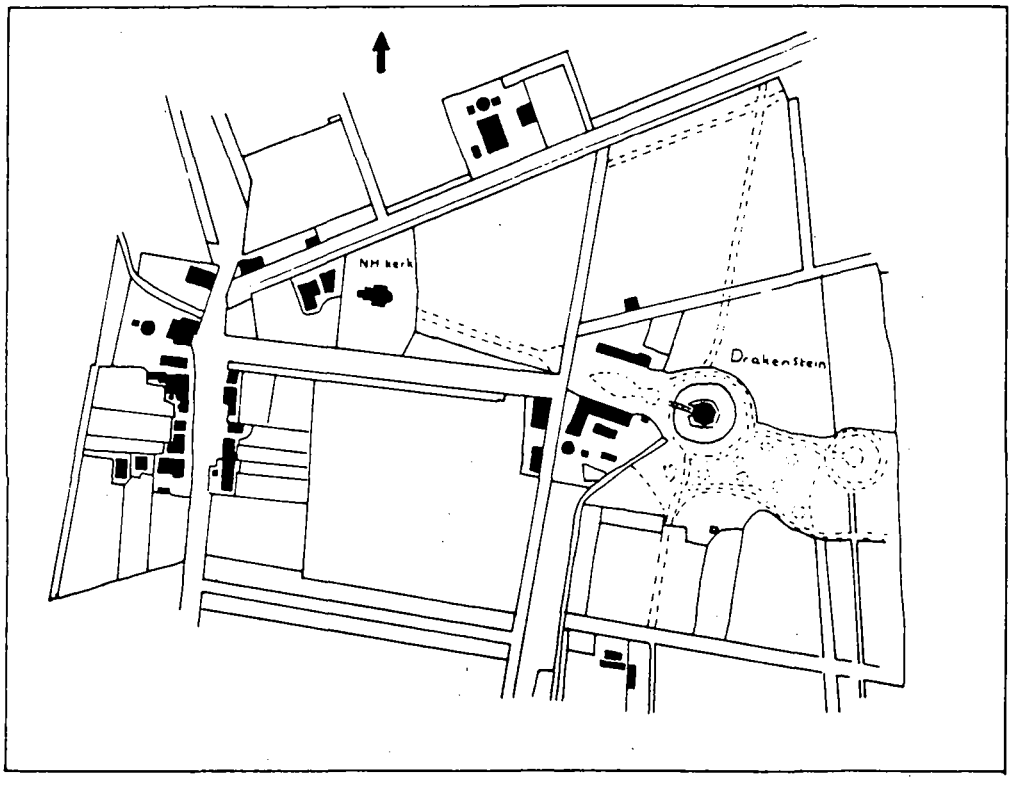

Afb. 12. Rhenen en omgeving. Schetskaart door dr. A.K. Vink (uit Van Iterson, 1960).

Afb. 13. Het kasteeldorpje Lage Vuursche in 1832. In het oosten Drakenstein.

Na de Middeleeuwen ontstane nederzettingen
In de periode na de middeleeuwen zijn enkele geheel nieuwe nederzettingen ontstaan, al dan niet op basis van een vooropgesteld plan, namelijk De Vuursche, Rijsenburg, Austerlitz en Soesterberg.

* DE VUURSCHE
Het dorp De Vuursche (nu Lage Vuursche) is omstreeks 1640 ontstaan. In 1634 waren de leengoederen Vuursche en Drakenstein als vrije heerlijkheid in één hand gekomen, te weten van Ernst van Reede. Diens zoon bouwde ter plekke een nieuw huis, het kasteel Drakenstein. Bovendien stelde hij grond en financiën beschikbaar voor de bouw van een kerkje, pastorie, molen, school, boerderij annex rechthuis, tolhuis en woningen. Feitelijk werd daarmee een nieuwe nederzetting gesticht, bestaand uit een enkele straat en het kasteel, die in 1850 circa 30 huizen omvatte.

* RIJSENBURG
Een duidelijk voorbeeld van een gestichte nederzetting met een regelmatige plattegrond is Rijsenburg (afb. 14). Omstreeks 1800 waren de landerijen van de ridderhofstad en de ambachts-heerlijkheid Rijsenburg in bezit gekomen van P.J. van Oosthuyse. Op zijn initiatief werd tien jaar later door de architect Tollus een plan ontworpen voor een dorpskerk en een dorpskern van 16 huizen, gebaseerd op het St. Pietersplein in Rome. Van Oosthuyse was bevriend met Franse officieren die te Austerlitz gelegerd waren. In de bouwstijl van het gestichte dorp komt een sterke Franse invloed tot uitdrukking. Het dorp Rijsenburg werd daarmee een zeldzaam voorbeeld van een in Empire-stijl uitgevoerde dorpskern.

* AUSTERLITZ
Omstreeks 1800 kwam ook de nederzetting Austerlitz tot stand. In 1803 werd door de franse luitenant-generaal De Marmont een militair kampement gesticht in de buurt van Zeist. Het kampement dat zich geleidelijk ontwikkelde tot een dorpje, kreeg in 1806 de naam Austerlitz en werd toen zelfs tot stad verheven. Al spoedig werd Austerlitz echter bij de gemeente Zeist ingedeeld en bestond slechts voort als kleine buurtschap.

* SOESTERBERG
Na 1652 ontstond bij een pleisterplaats aan de straatweg Amersfoort-De Bilt-Utrecht het gehucht Den Berch. In 1837 werd de naam gewijzigd in Soesterberg. Werkelijke uitgroei vond echter pas plaats in de periode na de vestiging van een vliegbasis ter plekke (zie 4.4.2).

Veranderingen in de ruimtelijke structuur van de nederzettingen
Van verschillende nederzettingen is de primaire dorpsstructuur, het engdorp, door latere ruimtelijke ontwikkelingen gewijzigd. Over het algemeen bleven de hoofdkenmerken van de ruimtelijke structuur in essentie behouden.
Een algemene tendens was de uitgroei van de dorpsbebouwing nabij de brink, bij de kerk, in de richting van de hogere gronden en langs de uitvalswegen (de benedenweg). In de dorpskern waren

vooral arbeiders, neringdoenden en andere niet-agrariërs woonachtig. De sterkste groei deed zich voor in Soest en Zeist. Een duidelijke toename van inwonertal, gepaard gaande met de ontwikkeling van een dorpskom deed zich voor in Baarn, De Bilt, Driebergen (dat pas in 1656 een eigen parochiekerk kreeg op de plaats van een oudere kapel, die onder de parochie Zeist viel), Doorn en Amerongen. Een bescheiden bevolkingsgroei met nauwelijks verdere dorpsontwikkeling deed zich voor in Leersum (sinds 1699 een eigen parochie; voor die tijd onder Amerongen ressorterend) en Maarn. Niet meer dan gehuchten waren Darthuizen (dat reeds in 1400 een kapel bezat), Remmerden, Elst, De Vuursche en Rijsenburg en Austerlitz.
De tot standkoming van buitenplaatsen en landgoederen aan de westzijde van de Heuvelrug heeft in het bijzonder de ruimtelijke structuur van enkele dorpskernen sterk veranderd. In Zeist is als het ware over de oude structuur een geheel nieuwe gelegd. De nieuwe structuur werd gevormd door de barokke aanleg van het slot Zeist omstreeks 1690 met tuinen en kilomerslange zichtassen en door de aanleg van het landgoed Beek en Royen nabij het slot in de eerste helft van de 17de eeuw (afb. 15). Veel minder ingrijpend was bijvoorbeeld de ontwikkeling in Driebergen. In 1754 werd het huis 'Sper en Dal' gebouwd met een barokke tuinaanleg. Huis en tuinaanleg waren nabij de dorpskom gelegen, maar voegden zich binnen de bestaande ruimtelijk structuur.
Grote delen van de Heuvelrug, met name rond Zeist, Doorn en Driebergen waren eind 18de eeuw eigendom van landgoedeigenaren of grootgrondbezitters. In de eerste helft van de 19de eeuw zette met name in Zeist, maar ook in andere plaatsen, een ontwikkeling in van verdere groei van buitenplaatsen. Voor de dorpen betekende deze ontwikkeling een stimulans. De exploitatie van de buitenplaatsen vereiste veel arbeidskrachten, terwijl ook in de huizen zelf het nodige dienstpersoneel werkzaam was. Groei van de dorpen was dan ook ten dele gebaseerd op vestiging van op de buitenplaatsen werkzame personen.
Vanaf het begin van de 17de eeuw kwam in Amerongen, Elst en Leersum de tabaksteelt tot ontwikkeling en vormde op den duur een inkomstenbron voor een aanzienlijk deel van de lokale bevolking. De tabaksteelt bracht door de intensieve teelt een versnippering van het akkerland met zich mee. Ook de bebouwing raakte daardoor meer versnipperd. Met name in Amerongen, maar ook in Elst en Leersum, werden tussen de tabakslanden schuren gebouwd om de tabak in te drogen. Een gedeelte van deze schuren dienden veelal als woning voor de tabaksteler.

3.5.4 Verspreide bebouwing

Aan de oostzijde van de Heuvelrug zijn geen echte dorpen met een duidelijke kern tot ontwikkeling gekomen. Hier treft men voornamelijk een meer verspreide bewoningsvorm aan. De spreiding is echter niet zodanig dat van een nederzettingsverband geen sprake meer is. De bedoelde nederzettingen zijn behandeld in paragraaf 3.5.3.

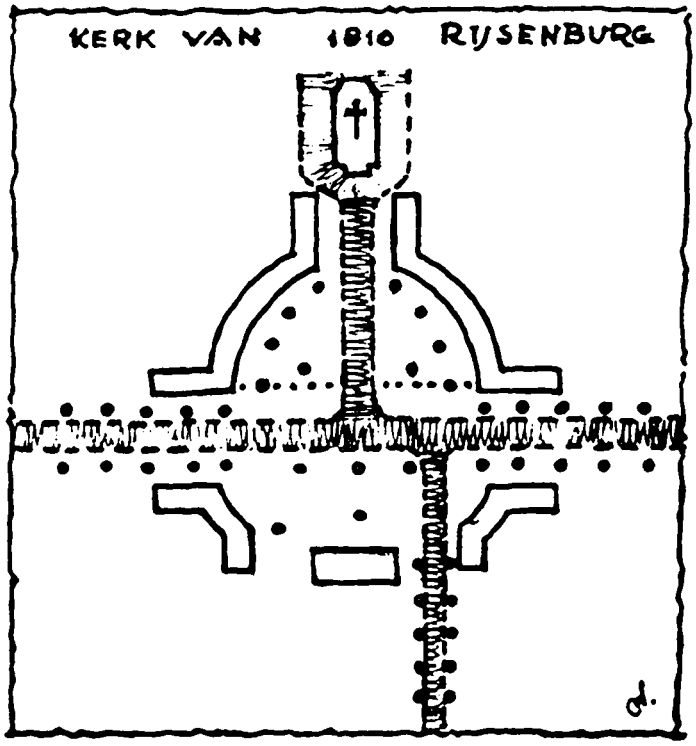

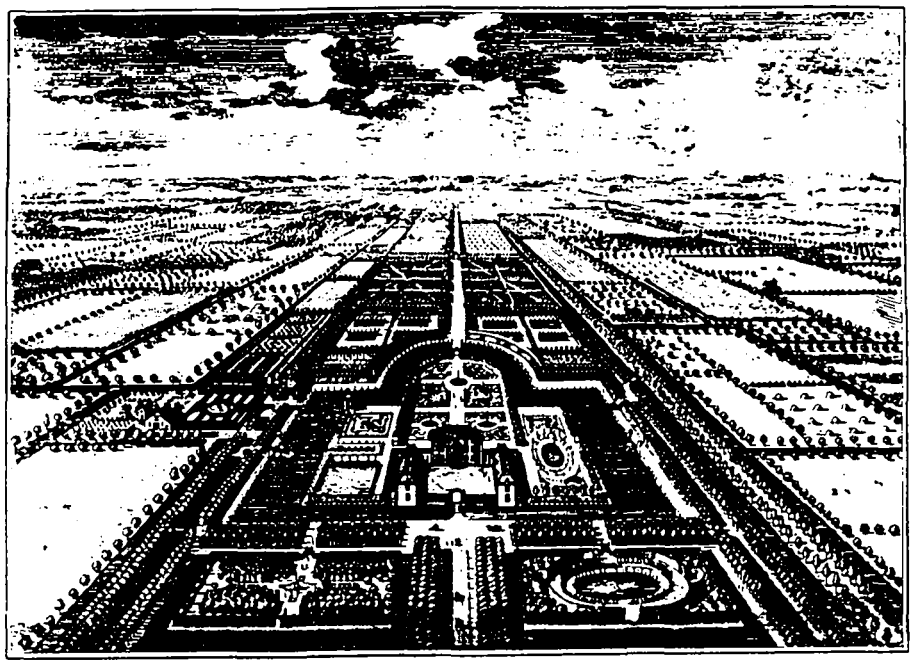

Afb. 14. Plattegrond van Rijsenburg door W. Harzing (uit Harzing, 1973, p. 73).

Afb. 15. Perspectief van Slot Zeist, met de tuinen, richting Bunnik. Gravure naar D. Stopendaal, circa 1717.

3.5.5 Kastelen, buitenplaatsen en landgoederen (zie ook 3.3.2)

De belangrijkste grootgrondbezitters gedurende de gehele Late Middeleeuwen waren de Utrechtse kerkelijke instellingen. De Utrechtse bisschop bezat niet alleen in het Sticht maar ook daarbuiten uitgestrekte gebieden. Om de bezittingen in het Sticht tegen Gelderse aanvallen te kunnen verdedigen werd in 1178 door bisschop Godfried van Rhenen het kasteel Ter Horst gebouwd. Dit kasteel, dat ten dele was opgebouwd uit tufsteen, was gelegen in Achterberg ten noordoosten van Rhenen. Na een verwoesting in 1528 is het kasteel niet meer opgebouwd.
In de 14de eeuw hadden de domproost en de bisschop nog een sterke greep op de gronden van de Utrechtse Heuvelrug. De rechtsopvolgers van de vroegere meiers (uit de periode van het domeinstelsel) konden als leenheer/tijnsheer/ pachtheer soms een meer zelfstandige positie opbouwen; over het algemeen bleven zij ondergeschikt aan de bisschop en domproost. De bestuurlijke en rechterlijke macht van de leenmannen kwam in de 13de en 14de eeuw tot uitdrukking in de bouw van versterkte riddermatige huizen of kastelen. Voorbeelden zijn Kersbergen in Zeist, het huis te Amerongen, het huis Maarsbergen etc. Wat betreft hun situering hadden deze kastelen gemeen dat ze waren gelegen aan de rand van oude nederzettingen in een laag terreingedeelte zodat het gebouw omgracht kon worden.
Vanaf de 10de eeuw werden de broekgebieden ten westen van de Heuvelrug geleidelijk ontgonnen. De bedijking van de Lek en de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 maakten het mogelijk ook de lagere komgebieden te ontwateren en als cultuurland in gebruik te nemen. In de 13de en 14de eeuw werden met name in Langbroek in de nieuw ontgonnen gebieden een groot aantal woontorens gebouwd, die in latere eeuwen veelal verder werden uitgebouwd tot aanzienlijk landhuizen cq ridderhofstedes. Ook in de ontginningen bij Zeist, Driebergen, Doorn, Leersum en Amerongen uit de periode tussen de 10de en de 13de eeuw komen meerdere woontorens of steenhuizen voor: in Zeist de huizen Zeist en Blikkenburg; in Amerongen Natewisch en in Driebergen het huis Rijsenburg. Andere woontorens liggen direct aan de rand van de nieuwe woongebieden, zoals Kersbergen te Zeist, Zuilenstein en Broekhuizen te Leersum. De woontorens dienden primair als statussymbool voor in goeden doen geraakte boeren. Naast de steenhuizen bevond zich dan ook veelal een boerenwoning. In het gebied van de Utrechtse Heuvelrug is De Natewisch de enige bewaard gebleven woontoren.

In de 17de eeuw werd de positie van de adel aangetast, zo niet overgenomen door de hogere (stedelijke) regentenklasse. Kastelen werden aangekocht en gingen dienen als buitenplaats (zomerverblijf), nieuwe landgoederen werden gesticht. Onder een buitenplaats wordt een landhuis verstaan, met bijgebouwen en toebehoren, gelegen in een tuin of park. Een landgoed omvat daarnaast ook agrarische grond en/of bos. Zoals hiervóór is uiteengezet lagen de landgoederen en buitenplaatsen voornamelijk aan de randen van de Heuvelrug, net als de nederzettingen (zie 3.3). In het noordelijk deel van de Heuvelrug (Soest en Baarn) vestigden zich vooral Amsterdamse kooplieden. De Utrechtse stadsadel, renteniers en rijke kooplui kochten bezittingen die

waren gelegen langs de zuidwestflank van de Heuvelrug in plaatsen als Zeist, De Bilt en Driebergen (afb. 17).
Na 1673, toen een einde was gekomen aan een periode van oorlog en strijd, trad een bloeiperiode in. Door de kring rond de Koning-Stadhouder werd het initiatief genomen voor de aanleg van grote landhuizen die in barok-stijl werden aangelegd. Typerend is de aanleg van een formele tuin met zo mogelijk een vista (zichtas) die op een kerktoren was gericht. Kasteel Amerongen is een eerste voorbeeld van zo'n barokke buitenplaats, al is men aan de aanleg van een tuin in barok-stijl niet toegekomen. Op Soestdijk werd door prins Willem III een jachtslot gebouwd (1674-78) en een barokpark aangelegd. Een ander belangrijk voorbeeld is het slot Zeist (1686), met de grootste barokke tuinaanleg binnen Nederland. Vooral in de omgeving van slot Zeist kwam reeds in de 18de eeuw de vestiging van nieuwe buitenplaatsen op gang.
Van meer bescheiden omvang tenslotte is de aanleg van het kasteel Maersbergen (zie ook 3.3.2).

Ook langs de in het midden van de 17de eeuw aangelegde Amersfoortse Straatweg kwamen op de grote percelen in de loop der tijden steeds meer buitenplaatsen tot stand (zie ook 3.4.1). De aanleg van buitenplaatsen langs deze weg is een (grootschalig) voorbeeld van een ontwikkeling waardoor buitenplaatsen niet meer uitsluitend aan de voet van de Heuvelrug waren gelegen, maar waarbij ook de hogere delen van de Heuvelrug aan bod kwamen.

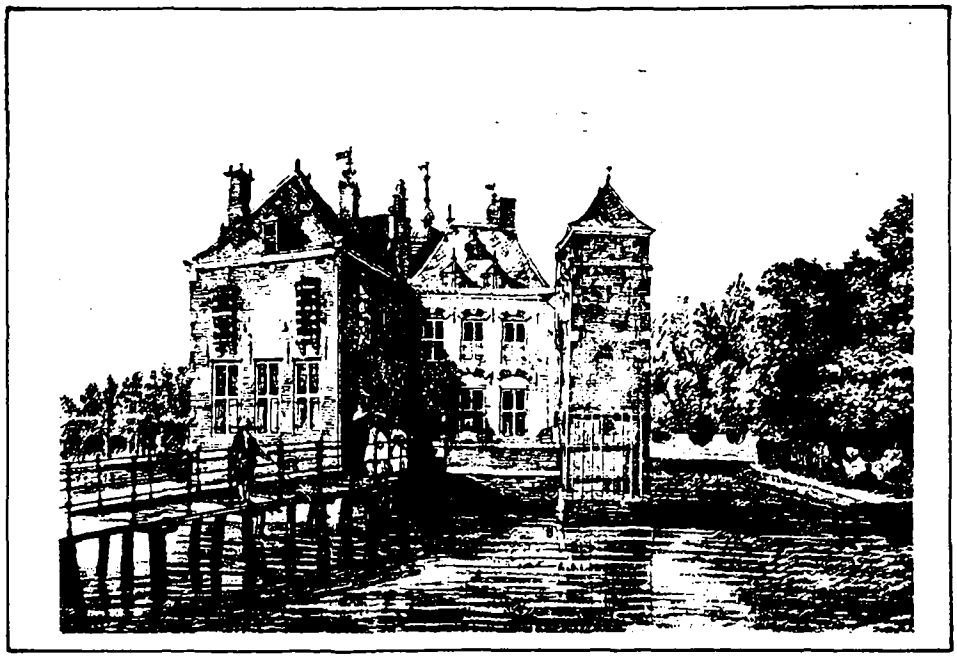

Afb. 16. Huis Moersbergen in Doorn, 18de-eeuwse gravure.

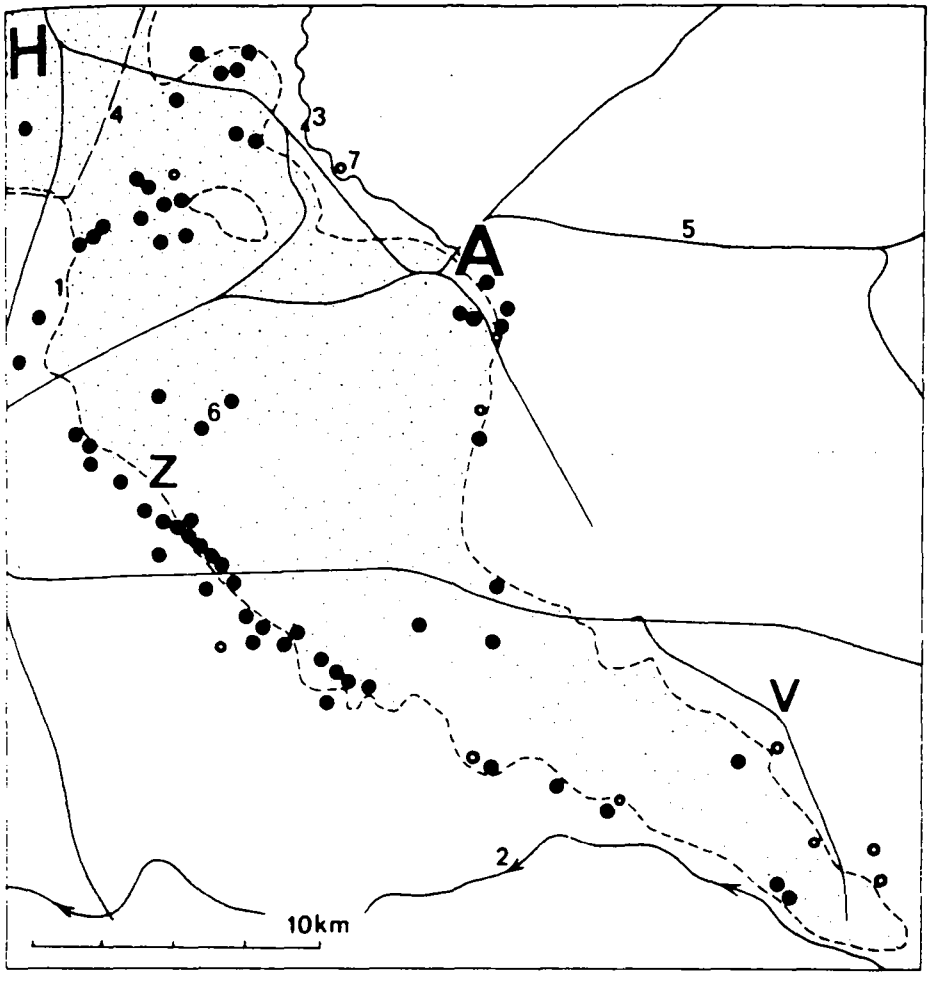

Elke stip betekent de aanwezigheid van een buitenplaats, terwijl de cirkeltjes de (vermoedelijke) ligging van verdwenen middeleeuwse kastelen aangeven

1. rand van de Utrechtse Heuvelrug, 2. Rijn-Lek, 3. Eem, 4. noordhollandse grens, 5. spoorlijn

A. Amersfoort, H. Hilversum, V. Veenendaal en Z. Zeist

Afb. 17. De voornaamste buitenplaatsen op en bij de Heuvelrug (uit Visscher, 1987, p. 83).

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

De eerste in druk uitgegeven topografische kaart van het hele land, de Topographische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden (1850-1864) laat op twee bladen de Utrechtse Heuvelrug zien (bl.32, verkend 1847/1848, uitgegeven 1855, bl.39, idem 1847, 1850). Op de kaart zijn de grondtrekken van het oude bewoningspatroon (zie 3.2 en 3.5) te onderscheiden, maar ook is duidelijk zichtbaar dat de Heuvelrug een gebied in verandering is (zie afb. 18). De in het begin van de 19de eeuw ingezette ontwikkeling: de uitbreiding van bestaande landgoederen en de stichting van nieuwe, is rond 1850 in volle gang.
Het op de kaart aangegeven oude nederzettingspatroon bestaat in de eerste plaats uit een rij dorpen: Zeist, Driebergen, Doorn, Leersum, Amerongen, Elst, en een stadje: Rhenen, op de zuidelijke flank van de Heuvelrug. Tussen Zeist en Driebergen is in 1810 nog een nieuw dorpje, Rijsenburg, gesticht (bij het gelijknamige landgoed). De nederzettingen zijn verbonden door de doorgaande weg van Zeist naar Rhenen. Het grondgebied van de dorpen gaat, globaal ten zuiden van deze weg, van zand over in klei. Met andere woorden: de nederzettingen liggen op een rij op de overgang van de Utrechtse Heuvelrug naar het Kromme Rijngebied. Van oudsher zijn door de aanwezigheid van verschillende bodemtypen de mogelijkheden voor het agrarisch bedrijf in deze overgangszone het grootst. Het hoge, droge midden van de Heuvelrug is rond 1850 nog vrijwel onbewoond, op het in de Franse tijd gestichte Austerlitz na.

Aan de zuidkant is het bewoningspatroon wat minder duidelijk dan aan de noordelijke flank van de Heuvelrug. Ook hier liggen echter de nederzettingen: Baarn, Soest, Amersfoort, in een overgangszone, namelijk van de Heuvelrug naar het Eemland en de Gelderse Vallei. In zuid-oostelijke richting wordt de Heuvelrug steeds smaller, er lijkt geen plaats geweest te zijn voor nederzettingen aan zowel de zuidkant als aan de noordkant. Maarn is in 1850 nog niet meer dan enkele boerderijen en een halteplaats aan de spoorlijn Utrecht-Arnhem, Maarsbergen, waar de trein ook stopt, bestaat uit slechts een handvol huizen. Verderop, richting Rhenen, liggen alleen nog maar een paar onbetekenende buurtschappen als Dwarsweg (gem. Amerongen) en Achterberg (gem. Rhenen). Een doorgaande weg, zoals aan de zuidflank de weg Zeist-Rhenen, is er aan de noordkant niet.
Aan de westkant, op de overgang naar het Veenweidegebied ligt slechts één dorp van betekenis: De Bilt. De Vuursche, op de overgang van de Heuvelrug naar zowel het Gooi als naar het Veenweidegebied, is een in 1640 gesticht kasteeldorpje bij het Huis Drakenstein.
Samenvattend: vrijwel alle nederzettingen, met een groot deel van het bijbehorende akker- en weiland, liggen rond 1850 aan de randen van de Heuvelrug, op de overgang naar aangrenzende gebieden, dus op de overgang van hoog naar laag en van zand naar

klei en veen (zie ook par. 3.2 en 3.5.1).
Uit het bovenstaande volgt dat de meeste dorpen aan het begin van de tweede helft van de 19de eeuw voornamelijk boerendorpen zijn. Er staan dan ook hoofdzakelijk boerderijen, arbeiderswoningen en huizen van ambachtslieden als wagenmakers en smeden. Ook het stadje Rhenen heeft een sterk agrarisch karakter, met boerderijen tot in het centrum. Een aantal nederzettingen is echter van karakter veranderd door de toename van landgoederen. Het duidelijkste voorbeeld is Zeist, waar over de oude dorpsstructuur een geheel nieuwe (Slot Zeist) is gelegd. Andere voorbeelden zijn Soestdijk, De Bilt en het al genoemde De Vuursche. In deze omgeving zijn het de landgoederen en de buitenplaatsen die het grondgebruik domineren en het landschap vorm geven (zie hieronder).

Ligt het akker- en weiland, zoals de kaart laat zien, op de flanken van de Heuvelrug, het midden wordt in beslag genomen door bossen en heidevelden. De heidevelden spelen een rol in het agrarisch systeem: er worden plaggen gestoken en er worden schapen geweid (zie 3.3). Gezien het vrijwel ontbreken van dergelijke woeste gronden aan de zuidflank van de Heuvelrug, van De Bilt tot voorbij Driebergen, moet de agrarische bedrijfsvoering in die strook een ander karakter hebben. De boerderijen zijn geconcentreerd aan de zuidkant van de doorgaande weg, waar het dekzand overgaat in kleigrond die geen plaggenbemesting nodig heeft.
In het noordoosten, in de omgeving van Soest, laat het kaartbeeld het functioneren van heidevelden binnen het agrarisch systeem nog wel vermoeden. Ook het oude akkerland, zoals de Soester Eng, komt in het kaartbeeld duidelijk naar voren. Tussen Leersum en Rhenen, waar de aangrenzende strook rivierklei steeds smaller wordt, is de drie-eenheid akkerland, weiland en woeste grond eveneens te herkennen. Aan de (zonnige) zuidflank van de Heuvelrug wordt, op kleine, intensief bemeste percelen tabak verbouwd, vooral in de buurt van Elst en Amerongen (zie ook par. 3.3.1). Ook aan de oostzijde van de Heuvelrug, buiten de regio, is dat het geval.

Vervening vind plaats in de aan de Heuvelrug grenzende veengebieden. De cijfers van 1860 geven een indruk van de hoeveelheden gestoken turf (op dat ogenblik nog steeds de belangrijkste brandstof): Soest 14.500 ton, Rhenen 20.000 ton, Leersum 4.500 ton, Amerongen 2.900 ton en De Bilt 300 ton.

Nijverheid is er rond 1850 in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug weinig en de bedrijven die er zijn, produceren voornamelijk voor de lokale behoeften: het dorp en de directe omgeving. In 1816 waren er in Amerongen een wolkammerij, een brouwerij en een grutmolen, in Driebergen een wolkammerij, een hoedenfabriek en een kousenfabriek, in Rhenen een brouwerij, twee grutmolens, een houtzaagmolen en een leerlooierij, in Zeist een bandfabriek, een leerlooierij, een olieslagerij, een zeepziederij en een zijdeweverij/lintfabriek. Baarn, tenslotte, had tussen 1802 en 1835 een tapijtfabriek.
De aanwezigheid van wolkammerijen is niet verwonderlijk in

een gebied met heidevelden en schaapskudden, terwijl het verband tussen grutmolens en de vanoudsher in de omgeving gekweekte boekweit ook evident is.
De ontwikkelingen in Zeist zijn nauw verbonden met de komst van de leden van de Broedergemeente of Hernhutters. In 1745 vestigde een aantal Hernhutters, die in Bohemen en Moravië vanwege hun geloof vervolgd werden, zich in Zeist aan het huidige Broeder- en Zusterplein. De Hernhutters waren merendeels ambachtslieden, voor een deel gespecialiseerd in takken van nijverheid die ter plaatse niet uitgeoefend werden. Een indruk van hun bekwaamheden geeft één van de inzendingen op de tentoonstelling die in 1808 door koning Lodewijk Napoleon was georganiseerd en waarop de Nederlandse industrie zich kon presenteren. De Zeister Hernhutters waren aanwezig met: schrijn-, houtdraaiers-, houtinleg-, goud-, zilver-, koper-, zadelmakers-, smids-, handschoenmakers-, tinnegieters-, blikslagers-, bontwevers-, linnenwevers- en pastel-tekenaarswerk en met orgelkaarsen, zeep, waslicht, schoenwas en lijm.
Ook de eerste fabrieken in Zeist werden vanuit de Broedergemeente opgericht.

Opvallend voor de opsomming is de aanwezigheid van de 'luxe'-industrie (kousen, hoeden, zijde, tapijten) in de gemeenten met de meeste landgoederen en buitenplaatsen.
In 1850 is de industrie als volgt verdeeld: in Amerongen een wolkammerij, in De Bilt een rijtuigfabriek, in Leersum een wolkammerij, in Rhenen twee leerlooierijen, een steenbakkerij, twee wolkammerijen en een olieslagerij, in Soest een schelpkalkbranderij, in Zeist twee zeepziederijen, een metaalgieterij en koperslagerij, een kachelfabriek, een lijmmakerij, een azijnmakerij, een kaarsenmakerij en een koorden- en lampenkousjesfabriek.
Steenfabrieken, in de uiterwaarden langs de Rijn (gemeentes Amerongen en Rhenen) ontbreken nog in 1850. Slechts bij Rhenen staat op de kaart een 'steenoven' aangegeven, terwijl ook bij Amerongen klei werd gewonnen (zie ook 3.3.3).

Een belangrijke weg is hierboven al genoemd: de weg van Zeist over Driebergen-Doorn-Leersum-Amerongen-Elst naar Rhenen en verder naar Arnhem (kort vóór 1820 bestraat). Enkele wegen lopen min of meer dwars over de Heuvelrug: de in 1808-1809 bestrate weg van Zeist naar de Gelderse Vallei, en de wegen van Amersfoort naar het Kromme Rijngebied over Doorn en Darthuizen. Aan de noordkant is de uit de richting van Naarden komende weg langs Baarn, Soestdijk en Soest richting Amersfoort (verhard 1816-1817) van belang, en aan de westrand de in 1826 bestrate weg van De Bilt naar Soestdijk. In 1850 zijn wat op de kaart staat aangegeven als 'straat- en kunstwegen', op één of andere wijze verhard: met grind, klinkers of volgens het macadam-systeem. De overige wegen, tussen de dorpen, over de heide enz. zijn niet of maar gedeeltelijk verhard. Het zijn lokale verbindingswegen met een aarden of uit zand bestaand bovenbed.
Grote, open, niet door wegen of paden doorsneden gebieden zijn er rond 1850 op de Heuvelrug niet meer. Er zijn weliswaar nog enkele heidevelden van 'eenige uren gaans' groot en inmiddels

aanzienlijke bossen, maar het wegen-, paden- en lanennet is inmiddels vrij dicht.

Een heel nieuw element in de infrastructuur is de in 1844-1845 aangelegde spoorlijn Utrecht-Arnhem (van de Rhijnspoorweg Maatschappij), die voorlopig echter voor de ontwikkeling van de Heuvelrug van weinig belang is (zie verder par. 4.3.2).

Ook vóór de 19de eeuw waren er al buitenplaatsen en landgoederen op de Utrechtse Heuvelrug, sommige teruggaand op middeleeuwse kastelen, zoals Moersbergen (Doorn), Huis Doorn, Slot Zeist, kasteel Amerongen en Hardenbroek (zie 3.5.5). Vooral de zuidelijke rand was als vrij vroeg dicht bezet. Voorbeelden: Oostbroek (De Bilt) teruggaand op een middeleeuwse kloosteruithof, Zuylestein (Leersum) een 17de eeuws landgoed, het al genoemde Huis Doorn, van oorsprong een middeleeuwse versterking. Tussen Utrecht en De Bilt is het in het begin van de 19de eeuw al bijna buitenplaats aan buitenplaats.
Enkele kastelen zoals Hardenbroek en Sterkenburg (beide Driebergen) liggen feitelijk al in het rivierkleigebied (Langbroekerwetering) en horen meer bij de kastelen en buitenplaatsen van die streek dan bij die van de Heuvelrug.
Ook aan de noordkant ligt een aantal landgoederen en buitenplaatsen die begin 19de eeuw al van een respectabele ouderdom zijn: Drakestein, Groeneveld (beide Baarn), Soest en Ewijckshoeve (Zeist).
Tegen het einde van de 18de eeuw beginnen ook de wat hoger gelegen (zandige) delen van de Heuvelrug in trek te komen, een ontwikkeling die in de 19de eeuw krachtig doorzet. Het resultaat is rond 1850: een sterke 'verlandgoedering' aan de noordkant van de weg De Bilt-Zeist-Driebergen-Doorn en in mindere mate aan het vervolg richting Amerongen. Voorbeelden: Beerschoten (De Bilt), Hoog Beek en Rooyen (Zeist), De Horst (Driebergen) en Heidepark (Doorn). Ook in noordelijke richting is verdichting opgetreden, met onder andere de stichting van Pijnenburg en Buitenzorg (beide Baarn).
De toegenomen populariteit van de hogere delen van de Heuvelrug, die in de tweede helft van de 19de eeuw nog toeneemt, hangt samen met de rond 1770 opgekomen z.g. 'landschappelijke' stijl van tuinaanleg. Gaandeweg verdringen de landschappelijke aangelegde tuinen en parken de 'formeel' aangelegde baroktuinen en parken (zie ook par. 3.3.2). De landschapsstijl is aan het begin van de 19de eeuw vanuit de bakermat, Engeland, meegenomen door Johannes Michaël en door hem en zijn schoonzoon Jan David Zocher sr. geïntroduceerd bij de herinrichting van het park van Broekhuizen (Leersum).
J.D. Zocher jr. (1790-1870), H.I. van Lunteren (1780-1840), S.A. van Lunteren (1813-?), en J. Copijn (1812-1886) en enkele minder bekende (tuin)architecten nemen vervolgens, met het kapitaal van de landgoed- en buitenplaatsbezitters de 'verlandschappelijking' van de Heuvelrug ter hand. Aan het eind van de 19de eeuw voegen Leonard Springer (1855-1940) en H. Copijn (1842-1923) zich bij het illustere kwartet. Zocher richt o.a. Hoog Beek en Rooyen (Zeist), en Beerschoten (De Bilt) in, H.I. van Lunteren Vollenhove (Zeist), S.A. van Lunteren Beeklust

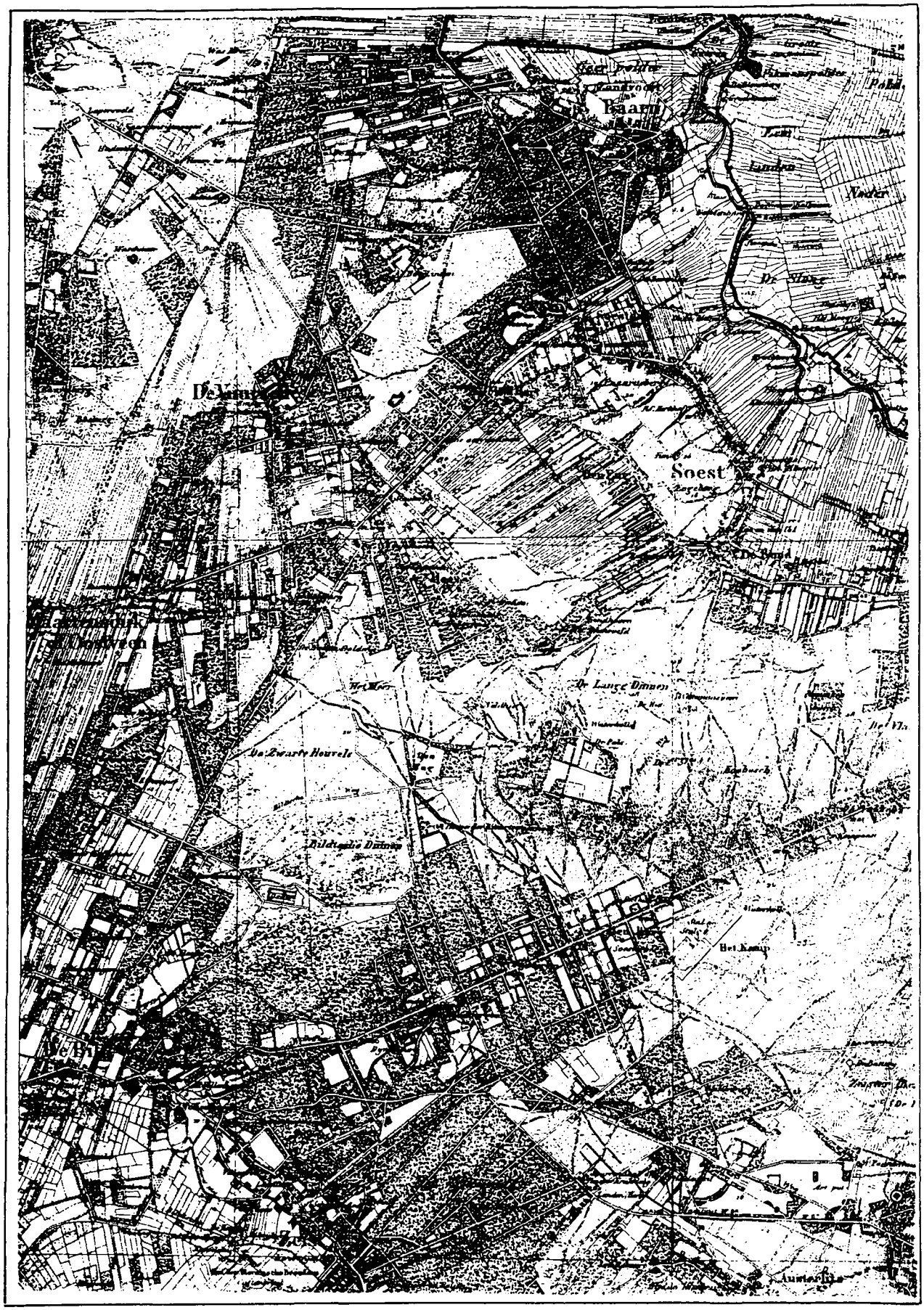

Afb. 18. De Utrechtse Heuvelrug rond 1850. Fragment van de Topographische en Militaire Kaart, 1850-1855 (verkleind).

Afb. 18. Vervolg.

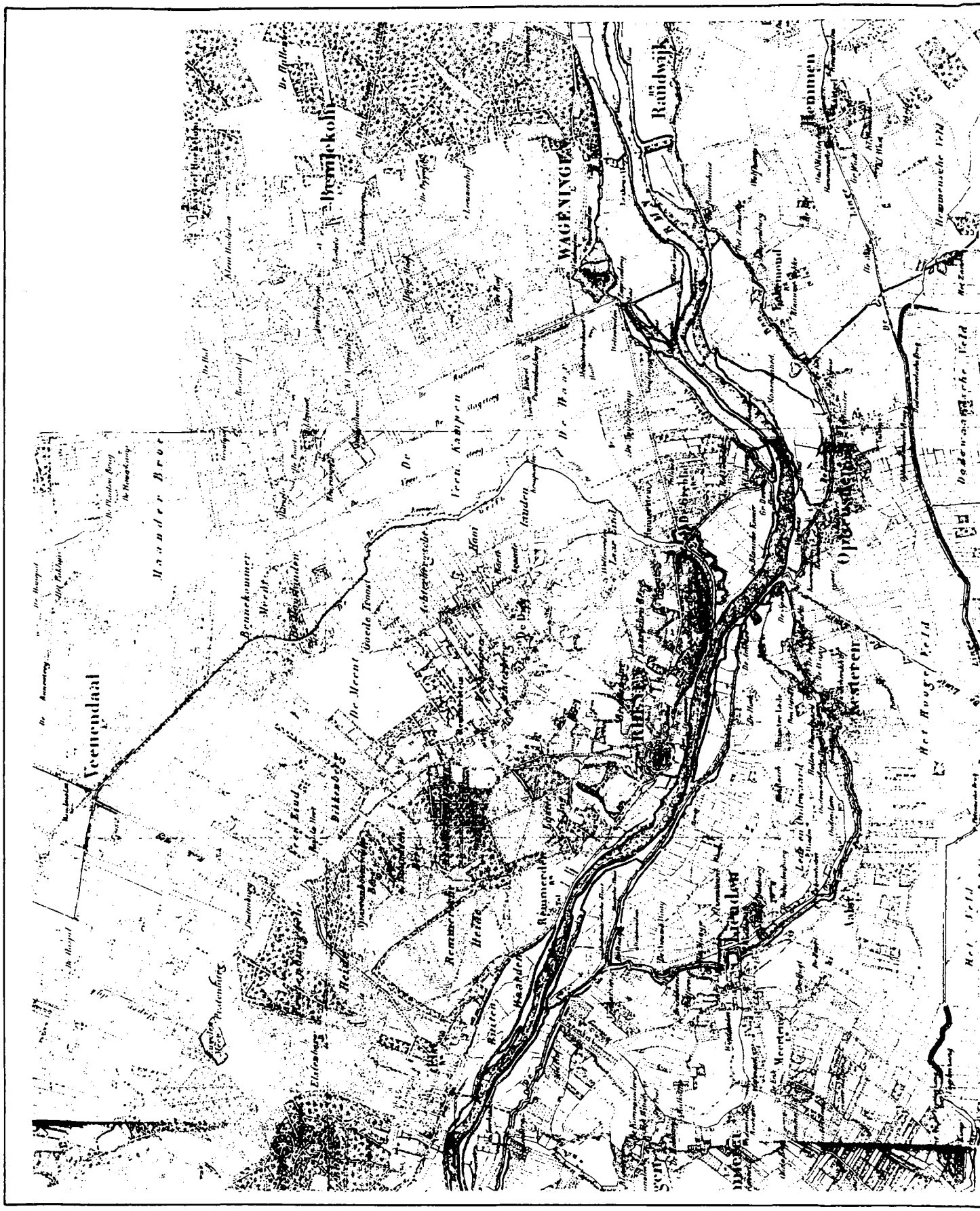

Afb. 18. Vervolg.

(Zeist, nu Bartimeüs), J. Copijn Pavia (Zeist) en Aardenburg (Doorn), H. Copijn Hydepark (Doorn) en Springer Bornia (Zeist/Driebergen).
Op de Topografische en Militaire Kaart is de landschapsstijl voornamelijk te herkennen aan de in tuinen en parken voorkomende 'slingerpaden', met name aan de noorkant van de weg Zeist-Driebergen-Doorn.

In dezelfde periode als waarin de landschapsparken en -tuinen worden aangelegd verrijzen veel nieuwe landhuizen en worden bestaande verbouwd. Al aan het begin van de 19de eeuw, als er in 'Chinese' stijl gebouwd wordt, schrijft de dichter Pieter Pijpers: 'Is 't een droom? Kan 't waarheid wezen?/Zijn we in 't landschap der Chinezen?/Welk een konst verbaast ons hier/'k Ben beneveld bij 't aanschouwen/Van die vreemde praalgebouwen....' (cit. bij Van Toorn, 1983, p.185). En dat bij het zien van de landhuizen Peking en Canton in Baarn.
Later in de 19de eeuw wordt het neo-classicisme populair, en tegen het eind van de eeuw komen de andere neo-stijlen (neo-renaissance, neo-barok, neo-gotiek), de chalêt-stijl en het eclecticisme in zwang.
Er worden in de 19de eeuw niet alleen parken en tuinen aangelegd op de Heuvelrug, in oppervlakte veel groter is de bosaanleg, ten behoeve van o.a. de houtindustrie. Al in de 18de eeuw is herbebossing, op initiatief van de grootgrondbezitters, op gang gekomen, vooral aan de randen van het gebied waar eiken- en beukenbos is aangeplant. Bos van vóór 1800 is nu nog aanwezig op de landgoederen Molenbosch, Hoog Beek en Rooyen (oorspronkelijk bij Sparrendaal behorend) en de Wildbaan in Driebergen (zie par. 3.3.2).
Rond 1850, zoals de Topographische en Militaire Kaart laat zien, is het gebied tussen De Bilt en Zeist het dichtst bebost. Ook bij De Vuursche en bij Baarn liggen flinke bossen. Op de smallere delen van de Heuvelrug, richting Rhenen, is het 'Amerongsche Bosch' het grootste aaneen gesloten bosgebied.

4.2 GRONDGEBRUIK

4.2.1 Agrarisch grondgebruik

Het agrarisch grondgebruik, zoals hierboven geschetst, veranderde in de periode na 1850 aanvankelijk weinig. Het landbouwsysteem op de engen bleef voorlopig intact, de heidevelden waren nog steeds nodig voor het weiden van schapen en het steken van plaggen. De schapenhouderij was van groter belang dan de rundveehouderij, die vooral plaatsvond in de overgangszones naar aangrenzende gebieden. In 1860 werden er op de Heuvelrug 13.265 schapen geweid tegen 7.853 runderen en 4.191 varkens. Hoewel de schapen veruit in de meerderheid waren, illustreren deze cijfers toch ook dat de Heuvelrug geen gebied (meer) was waar het landbouwsysteem met enken, heidevelden, schaapskudden enz. sterk overheerste.
De landbouwcrisis die eind jaren '70 merkbaar werd, had aanvankelijk minder grote gevolgen dan in sommige andere delen

van het land. Het inzakken van de graanmarkt, door de invoer van goedkoop Amerikaans graan, had niet veel invloed waar hoofdzakelijk rogge en boekweit voor eigen gebruik werden geteeld: op de enken. Van meer invloed was daar aan het eind van de 19de eeuw de invoering van de kunstmest, die een einde maakte aan de noodzaak van het in stand houden van de woeste grond. Ook deze ontwikkeling was verhoudingsgewijs van minder belang dan in andere delen van het land, omdat veel woeste grond inmiddels door de landgoedeigenaren was bebost.
Met de heide-ontginningen, hetzij als bos- hetzij als agrarisch ontginningen, nam het aantal schapen af en het aantal runderen en varkens toe. Ook in de lagere delen van het gebied, waar als gevolg van de landbouwcrisis de veehouderij de teelt van graan en andere gewassen geleidelijk verdrong, was dat het geval. Schaapskooien verdwenen, stallen en varkenskotten namen hun plaats in. Of het ging zoals in Soest. De schaapskooien aan het Kerkepad, in de buurt van de heide, werden eind 19de eeuw verplaatst naar de Brinkweg om daar als koehokken dienst te doen. Uiteindelijk werd de schapenhouderij een marginaal verschijnsel, in 1950 waren er nog maar 537 schapen op de Heuvelrug, tegen 17.725 runderen en 19.131 varkens.

De tabaksteelt werd na 1850 nog uitgebreid. Bij Elst legde men tabaksplantage Willem III aan. Tegen het eind van de eeuw verwerkten de sigarenfabrieken echter al voornamelijk buitenlandse tabak. De inlandse tabak was voor de steeds populairder wordende sigaar minder geschikt, de Heuvelrugse had bovendien te kampen met wisselende kwaliteit en onzekere oogsten onder invloed van het klimaat. In Rhenen en vooral in Veenendaal, allebei plaatsen waar van oudsher tabaksverwerking plaats vond en waar bovendien een voldoende arbeidersreservoir was, werden sigarenfabrieken gebouwd.
Rond 1880 was het met de relatief grootschalige inlandse tabaksteelt gedaan. In de Eerste Wereldoorlog was er, als gevolg van moeilijke import van buitenlandse tabak, een opleving, evenals in de Tweede Wereldoorlog. Jonkheer Feith schreef in 1931: 'nog staan er de lange groote droogschuren tusschen de veldjes, die 's zomers pronken met de fraai bloeiende nicotineplanten. Maar het kan toch niet zoo lang meer duren tot de laatste droogschuur hier verdwijnen zal.' (Feith, 1931, p.57) De droogschuren zijn inderdaad, op een enkele na verdwenen, maar ook de meeste sigarenfabrieken toen er vanaf de jaren zestig steeds minder sigaren opgestoken werden.

Niet alleen onder invloed van de kunstmest aan het eind van de 19de eeuw veranderde het boerenbedrijf, ook mechanisatie droeg daar aan bij. Al vóór 1940 was de opmars van de tractor begonnen, stoomdorsers en locomobielen waren toen al weer uit de tijd. Niet overal ging het proces van vernieuwing even snel. Over de omgeving van Rhenen werd in 1940 geschreven: 'sporadisch wordt in de bedrijven, die hiervoor in aanmerking komen, van zaaimachines en schoffeltuigen gebruik gemaakt; de inrichting der stallen is veelal primitief; groenvoersilo's komen slechts weinig voor; toepassing van het moderne beweidingssysteem vindt weinig plaats. Het nieuwe wordt gemeden, alleen reeds omdat het nieuw is. Het

ontbreken van een coöperatieve landbouwbank en een krachtige aankoopcoöperatie zijn weer mede oorzaak dat steeds in de oude sleur wordt voortgegaan'. (Cremer, 1940, p.2)

4.2.2. Delfstoffenwinning

De relatief kleinschalige vervening, zoals hierboven beschreven, werd in de tweede helft van de 19de eeuw voortgezet. Pas in de 20ste eeuw kwam hieraan een eind. Rond 1900 begon de Nederlandse steelkoolproduktie goed op gang te komen. Turf kon met steenkool slecht concurreren en de turfgraverij had alleen nog kans als de steenkoolwinning stagneerde, zoals in de Tweede Wereldoorlog. Zand en grind werden in de tweede helft van de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw op veel plaatsen gewonnen, bijvoorbeeld bij Maarn, ten noorden van Soesterberg en tussen Doorn en Leersum. Het zand was o.a. bestemd voor de spoorwegaanleg. Na het doorgraven van de Heuvelrug bij Maarn in 1844 voor de spoorwegaanleg waren ter plaatse twee hoge zandwallen ontstaan. Bij de spoorwegmaatschappij kwam nu het idee op de zuidelijke wal af te graven en het zand te gebruiken voor baanaanleg en -onderhoud. In 1865 startte de graverij. Op het afgegraven terrein werd in 1901 een rangeerterrein voor midden-Nederland aangelegd. De zandgraverij en de rangeeraktiviteiten betekenden het begin van het huidige dorp Maarn (zie 4.4).

Tot in de 19de eeuw was langs de Rijn/Lek aan de Utrechtse zijde steeds van slechts enkele 'steenovens' sprake, waar betrekkelijk kleinschalig geproduceerd werd.
Al voordat de mechanisering in de Nederlandse baksteenfabricage goed op gang kwam (tussen 1850 en 1920), was echter gaandeweg een verschuiving opgetreden in de produktiecentra. De fabrieken begonnen zich te concentreren langs de grote rivieren Rijn, Lek, Waal en IJssel. Daar lagen voldoende geschikte kleigronden (uiterwaarden) en waren voldoende arbeidskrachten. Bovendien konden brandstof en eindproducten per schip aan- en afgevoerd worden. In de oude productiegebieden, zoals langs de Oude Rijn, was dat veel minder gemakkelijk.
De plaatselijke 'steenovens' groeiden uit tot fabrieken en nieuwe bedrijven werden gesticht. De Rhenense steenoven ten zuidoosten van de stad groeide rond 1852 uit tot een steenfabriek, en wat later werd de Remmerdense fabriek opgericht. In 1860 werkten er in de steenbakkerij 16 arbeiders: 10 mannen, 2 vrouwen en 4 kinderen, stoom werd nog niet gebruikt. Al met al bood de steenindustrie aan het eind van de 19de eeuw in Rhenen werk aan een relatief gering aantal mensen. Ter vergelijking, de sigarenfabrieken in de stad gaven in 1896 werk aan 170 mensen, de steenindustrie aan 23.
In 1900 kwam er een tweede steenfabriek bij, de Kunstcement-steenfabriek van D.L. Leccius de Ridder en A. van der Heijden, met 22 arbeiders, allen mannen. De fabriek, die nog steeds bestaat, begon direct met stoom: twee stoomvaten, samen 80 pk, dreven een kalktrommelaan. Bij het bedrijf werd kalk-zandsteen gemaakt uit ter plaatse gewonnen zand (Grebbeberg) en van elders aangevoerde kalk. Kalk-zandsteen was een betrekkelijk goedkoop

bouwmateriaal. Aan het begin van deze eeuw kostte een arbeidershuisje in Leersum als het werd uitgevoerd in baksteen 1200 gulden. Als de zijmuren werden opgetrokken uit kalk-zandsteen daalde de prijs tot 900 gulden.
Rond 1912 waren er in de buurt van Rhenen 4 steenfabrieken: 1 bij Remmerden, 2 bij Rhenen, waaronder de kalk-zandsteenfabriek en één in de Blauwe Kamer. Deze uiterwaard, gedeeltelijk Rhenens, gedeeltelijk Wagenings, werd door de steenfabriek aldaar vrijwel geheel afgegraven: de oorspronkelijke hoogte was circa 8,5 meter + NAP, de huidige gemiddeld één tot anderhalve meter lager.
De fabrieken bij Remmerden en Rhenen waren via een aansluitspoor verbonden met de tramlijn Zeist-Arnhem. De kalk-zandsteenfabriek was de grootste onderneming met in 1912 44 man in dienst.
In Amerongen waren inmiddels twee steenfabrieken in bedrijf, één in de uiterwaarden bij Elst en één in de Koornwaard. Beide steenfabrieken (de Gebr. van Klinkenberg uit Amerongen en de Gebr. van Hasselt uit Kampen) leverden in 1912 aan 66 mensen mensen werk.

4.2.3. Industrie

Industriële ontwikkeling vond in de periode na 1850 maar in beperkte mate plaats op de Utrechtse Heuvelrug, het gebied bleef grotendeels 'groen'.
Rond 1853 was er in Amerongen een sigarenfabriek, gezien de nabijheid van de tabaksvelden niet verwonderlijk, en in Rhenen was inmiddels een steenfabriek (zie 4.2.2). In Zeist nam de industriële bedrijvigheid, voornamelijk voortkomend uit de Hernhutter-gemeenschap, toe met een kaarsenfabriek, een fayence-kachelfabriek, twee metaalgieterijen, een lijmmakerij en een lampekousjes- en brandslangenfabriek, De Bilt had er een rijtuigmakerij bij gekregen. De aard van de industrie in het zwaartepunt van de Heuvelrug (De Bilt-Zeist e.o) leek hiermee wat minder 'luxe' te worden, maar was toch van ander kaliber dan in het zuid-oosten van het gebied.
Tegen het eind van de 19de eeuw deed de stoommachine zijn intrede. In 1889 waren er 9 met stoomkracht werkende bedrijven op de Heuvelrug, waarvan 3 in De Bilt, een stoommolen, een bierbrouwerij en een graanhandel, en 3 in Zeist: twee blekerijen en een lintfabriek. Ter vergelijking: alleen al in de gemeente Jutphaas stonden in dezelfde tijd zo'n 5 bedrijven die op stoomkracht werkten.
In Zeist verdwenen in de loop van de 19de eeuw de ambachtelijke bedrijven als gevolg van de opkomst van industriële firmas van zowel Hernhutters als niet-Hernhutters.
In de 20ste eeuw bleef Zeist het industriële centrum van de Heuvelrug, met de grootste ontwikkeling tussen 1920 en 1930 toen het vooral de zilverindustrie goed ging. De positie van het dorp blijkt ook uit de bouw van arbeiderswoningen op een schaal die verder op de Heuvelrug nergens voorkwam (zie 4.4).
Opvallend aan de Zeister bedrijvigheid is niet alleen dat de industrie niet was gegrondvest op plaatselijk gewonnen grondstoffen, maar ook dat er, meer dan in de andere plaatsen op

de Heuvelrug, luxe-artikelen en siervoorwerpen werden geproduceerd. Het gedeeltelijk luxe-karakter van de bedrijvigheid hing mogelijk samen met de aanwezigheid van de vele landgoederen en buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug, waar een ongetwijfeld koopkrachtige bevolking verbleef.
De metaalindustrie onderging een belangrijke uitbreiding met de oprichting van M.J. Gerritsen en Co. in 1909. In de eerste jaren, tot 1913, had het bedrijf aan één electromotor voldoende. Er werden vooral lepels en vorken vervaardigd. Na de Eerste Wereldoorlog trad een periode van bloei in: er werd veel geproduceerd voor scheepvaartmaatschappijen (inrichting en voorziening van de toenmalige grote passagiersschepen), en voor de markten in Nederlands-Indië en Zuid-Amerika. De fabriek maakte servieswerk, tafelgerei, tinnen en verziverde voorwerpen. De naam van het bedrijf werd in 1925 omgezet in 'N.V. Gerofabriek'. Voor het (gehuwde!) personeel werden tussen 1918 en 1920 huizen gebouwd: Gerodorp, 64 woningen groot en op ongeveer 600 meter van de fabriek gelegen.
Gerritse kreeg onenigheid met de directie van Gero en richtte in 1921 een nieuw bedrij op: Sola, dat zich op dezelfde markt richtte en in eerste instantie veel kleiner bleef dan Gero. De crisis van 1929 maakte een einde aan het welvaren in de metaal, maar na 1933 zette herstel in en hernieuwde groei volgde. Groot succes had het in '31 geïntroduceerde vlekvrije 'Zilmeta' (Gero), dat erg geschikt was voor servieswerk en keukengerei in zowel huishoudelijk gebruik als in de keukens van instellingen en bedrijven.
Een uitzonderingspositie in de Zeister industrie nam de zeepfabriek De Duif in. De stichter was Chr. Pleines, wiens fabriek in Amersfoort was afgebrand en die wegens stankoverlast geen toestemming kreeg voor herbouw. In Den Dolder (dat toen die naam nog niet droeg) woonde bijna niemand, er was vrijwel alleen heide, en op een terrein ten noorden van een stopplaats op de lijn Utrecht-Amersfoort herbouwde Pleines in 1902 zijn fabriek. Als vestigigingsplaatsfactor telde hier niet de aanwezigheid van grondstoffen, geschoold personeel, geloofsgenoten, verwante bedrijvigheid of een afzetmarkt dichtbij, maar de afgelegen ligging die ongestoord produceren mogelijk maakte.
In enkele plaatsen vond in de periode na 1850 aanvankelijk in het geheel geen industrievestiging plaats. Een voorbeeld is Maarn waar wel grootschalige zandgraverij, vanaf 1865 voor spoorbaanaanleg en -onderhoud, plaats had.
In de twintigste eeuw trad een diversificatie op in het karakter van de industrie op de Heuvelrug, terwijl er ook bedrijvigheid ontstond in plaatsen, die voorheen nog niet of nauwelijks industrie hadden. Een voorbeeld van een gemeente met uitbreidende nijverheid is Leersum. In 1947 werden in de gemeente een damesconfectiebedrijf, een hout- en metaalwarenbedrijf en een zuivelfabriek aangetroffen. In Amerongen zien we eveneens uitbreiding van de zuivelindustrie. Het gebouw van de niet-rendabele gasfabriek werd in 1930 opgekocht en als melkfabriek 'de Galak' in gebruik genomen. Vóór 1940 tenslotte werd een conservenfabriek opgericht in het inmiddels gesloopte gebouw 'Erica' aan de Boslaan. Overigens bleven de gemeenten Amerongen en Leersum nog voor een groot deel agrarisch. In 1930 was 45%

van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam, in Zeist was dat 6 en in Driebergen 15%. In Doorn was nog minder ontwikkeling. In 1947 gaf de landbouw aan relatief de meeste mensen werk: 194, gevolgd door de bouwnijverheid: 193 en de metaalnijverheid: 174. Daarvan forensden er echter 81 op Zeist. Van enige industriële uitbreiding tenslotte was nog sprake in de gemeente De Bilt, waar in 1908 de stichting van de fabriek van instrumenten en electrische apparaten 'Inventa' plaatsvond. Vanaf 1915 droeg de fabriek de huidige naam 'Inventum'.
Bedrijfsvestiging in De Bilt en Bilthoven, - in 1912 waren er onder ander ook (weer) een rijtuigfabriek met 41 werknemers, een stoomwasserij met 18 en een smederij met 19 -, volgde wellicht de woonvestiging die geruime tijd na de opening van het station op gang kwam. Na 1910 begon de buurt van het station, het huidige Bilthoven, sterk te groeien als forensen- en renteniersdorp.
Het zuid-oosten van de Heuvelrug bleef van grootscheepse industrievestiging verstoken. Voor Rhenen werd in 1940 geconstateerd dat er op enkele steenfabrieken na geen industrie van betekenis was. Alleen de chemische fabriek Rhenus en enkele meubel- en timmerfabrieken waren van meer dan lokaal belang. Opvallend, maar niet bijzonder (vgl. Wijk bij Duurstede) was het ontbreken van een haven. (Cramer, 1940, p.8)
Al met al bleef de industriële ontwikkeling op de Heuvelrug bescheiden. In 1930 waren er slechts drie bedrijven met meer dan 200 arbeiders, alle drie metaalfabrieken en alle drie in de omgeving van Zeist. In de categorie 51-200 werknemers waren er 14 bedrijven: in de kleding en reiniging-, en voedings- en genotmiddelensector. Inmiddels kwam vanaf ongeveer 1920 een nieuwe trend op, die na 1940 nog sterker werd. Als gevolg van het forensisme nam in vooral het centrale deel van de Heuvelrug het arbeiderspotentieel toe. Handelsondernemingen, verzekeringsmaatschappijen, overheids- en semi-overheidsinstellingen begonnen de gemeenten op de Heuvelrug als vestigingsplaats te kiezen.

4.2.4 Bossen en parken (afb. 19)

Het bos-areaal werd in de periode na 1850 nog aanzienlijk vergroot. In toenemende mate werd naaldhout, o.a. voor gebruik in de mijnen, aangeplant: de inheemse grove den en vanaf het eind van de 19de eeuw steeds vaker uitheemse soorten als larix, zwarte den en douglasspar.
In deze periode werden onder andere op Heidestein (Driebergen), Bornia (Zeist/Driebergen), de Grebbeberg (Rhenen), Dartheide (Leersum), Stameren (Maarn) en in de Kaapse Bossen (Doorn) bossen aangeplant. De Heuvelrug groeide langzamerhand dicht, heidevelden en zandverstuivingen verdwenen vrijwel geheel (enkele verstuivingen zijn er nu nog in de Lange en de Korte Duinen bij Soest en in boswachterij Leersum, heide is er nog op het militair oefenterrein ten zuidwesten van Amersfoort, op de Remmerdense Heide en in boswachterij De Vuursche). De kosten van bosaanleg waren vermoedelijk vrij laag, grondbewerking vond weinig plaats, en boompjes of zaaigoed waren goedkoop. In 1867 liet de heer van het landgoed Vollenhoven 34.600 sparren planten

voor totaal 382 gulden en 60 cent (RdMż, Buitenpl. De Bilt, p.12).
Niet alleen werd bos aangeplant, ook de parken en tuinen werden aangepakt: verder 'verlandschappelijkt'. Voorbeelden zijn het rond 1910 door de familie De Wetstein Pfister gestichte landgoed Heidestein (Driebergen), en Hydepark bij Doorn, ter plaatse van het vroegere landhuis Heidepark. Daar werd tussen 1886 en 1888 een enorm landhuis in neo-renaissance-stijl gebouwd en er werd 'door den bekwamen tuinarchitect Copijn een uitgestrekt park gebouwd (...) uit woesten heidegrond. Op lange wagens met drie paarden bespannen werd een geheel woud van volgroeide boomen met wortelkluit, en ongesnoeide twijgen (...) van heinde en ver aangesleept en hier in den van te voren geprepareerden nieuwen grond gebracht' (Van Dokkum, 1918, p.166-67). Dezelfde Copijn reorganiseerde in 1902 de door zijn vader (J. Copijn) aangelegde tuin van Aardenburg (Doorn) en breidde die nog uit met een wandelpark. In het park werden onder andere een vijverpartij, een ravijn en enkele kunstrotsen, gemaakt van gaas en cement, aangelegd.
Ook bij villa's en instellings-gebouwen werden landschapstuinen ingericht, en enkele parken, zoals het in 1921 aangelegde IJskelderpark in Doorn, werden in dezelfde stijl aangelegd.
In Baarn waren het zowel particulieren (villabewoners, speculanten die de omgeving van te verkopen objecten wilden verfraaien) als de gemeente die het dorp van beplantingen en groen voorzagen. Rond 1900 was het dorp overweldigend groen: 'lijders aan ziekten van ademhalingsorganen konden soms de overzuurstofrijke lucht niet verdragen. In het Beukenlaantje (nu Parkstraat) vielen wel eens mensen in onmacht door de 'zware lucht'. (Hoekveld, 1964, p. 129-129).
De tuinstijl veranderde echter in de eerste decennia van de 20ste eeuw, het landschappelijke element werd minder sterk en rechte paden en hoekige perken werden weer toegepast. Bovendien werden de in te richten oppervlakken kleiner: de meeste grond was inmiddels 'bezet'.

De beboste, groene Heuvelrug, bezaaid met landgoederen en buitenplaatsen, tuinen en enkele (boom)kwekerijen is in tal van boeken bezongen. Van Craandijk tot en met Clare Lennart, elke auteur putte zich uit in lofuitingen. Craandijk in 1883: 'maar bosschen van krachtig en weederig hout, frissche weiden en heldere waterpartijen, breede rijwegen en wandelpaden, deftige laanen en schoone boomgroepen doen Beerschoten een hoogen rang onder den lustverblijven dezer landstreek innemen' (Craandijk, 1883, p.183). En Vestdijk schrijft over de Kaapse Bossen: 'een kapitaal bos, dat Kaapse, parel van de Heuvelrug...' (cit. bij. Van Toorn, 1983, p.192).
Een enkel bijzonder bos werd aangelegd, zoals het arboretum dat de inktkoning Max von Gimborn in 1924 bij Doorn aanlegde. De in landschapsstijl aangelegde bomenverzameling was groter gepland dan de nu aanwezige 27 ha. Maar desalniettemin is het park (nu eigendom van de Rijksuniversiteit Utrecht) nog steeds een waardevol geheel.

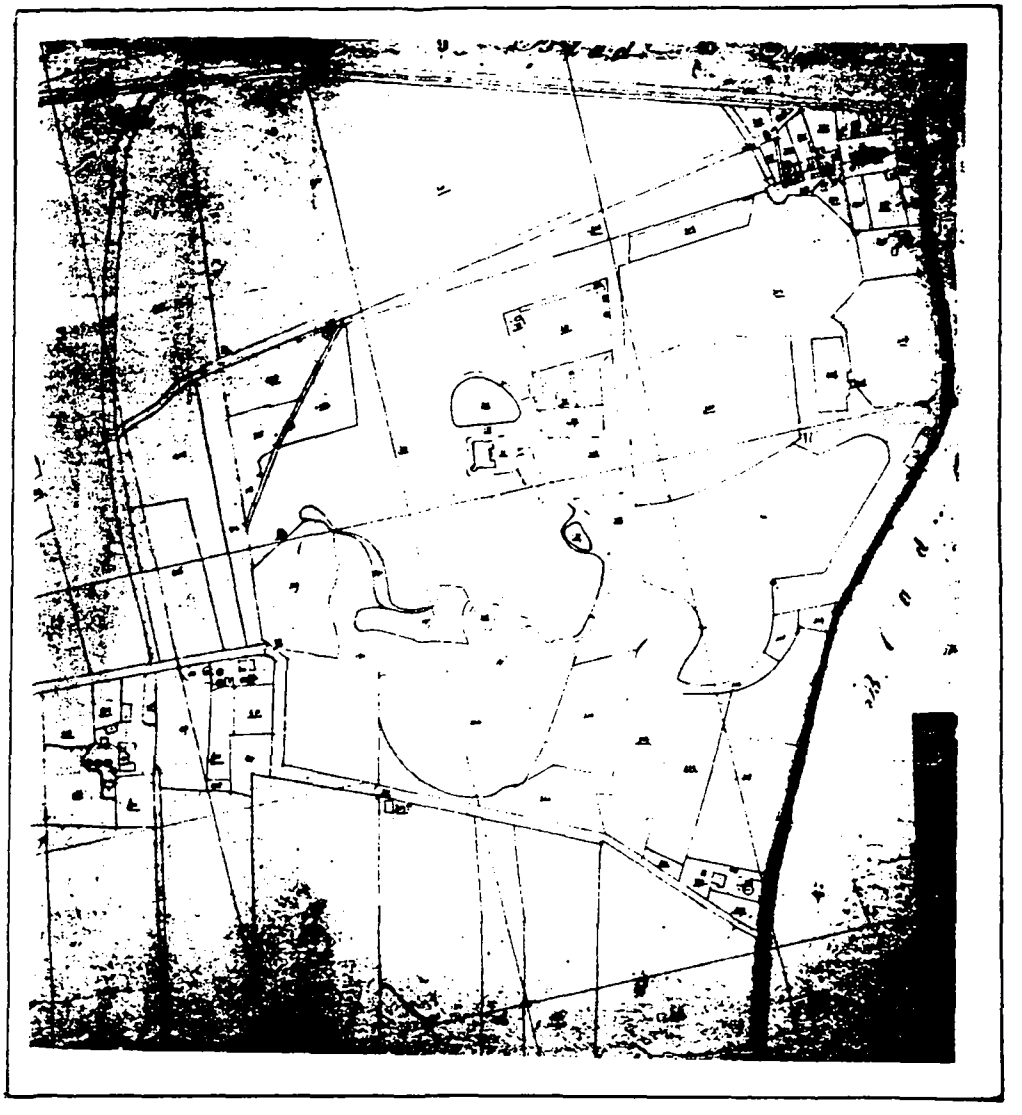

Afb. 19. Voorbeeld van een landschappelijke aanleg: het park bij Huis Doorn. Op he kadastraal minuutplan zijn de serpentinevijver en het rondlopend padenpatroon zichtbaar.

4.3 INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Land- en waterwegen

Het hierboven geschetste wegenpatroon onderging in de periode na 1850 weinig wijziging. De belangrijkste toevoeging aan het wegenpatroon, de Rijksweg Utrecht-Arnhem (A12) dateert van na 1940. Al kwamen er nauwelijks nieuwe verbindingen bij, de wegen zelf veranderden wel: steeds meer wegen werden verhard, en, in verband met de opkomst van het autoverkeer in de 20ste eeuw, verbreed. Recreatie en toerisme deden hun intrede, fiets- en wandelpaden werden aangelegd. Niet tot ieders vreugd vonden verbreding, bestrating en het rechttrekken van bochten plaats. Dr. Henri Polak verlangde in 1936 hevig terug naar de tijd dat het niet nodig was 'de wegen negen of twaalf meter breed te maken' en er geen voertuigen bestonden 'welker bestuurders niet gelukkig waren als zij geen bocht konden 'nemen' met een geringere snelheid dan die van een kilometer per minuut' (Polak, 1936, p.68).
In het patroon van waterwegen kwam tussen 1850 en 1940 nauwelijks verandering. Het belang van de waterwegen (met uitzondering van de langs de Heuvelrug stromende Rijn) voor het goederenvervoer nam af met de opkomst van het rail- en wegvervoer.

4.3.2 Spoor- en tramwegen (afb. 20)

Zoals in par. 4.1 vermeld was in 1844-1845 de spoorlijn Utrecht-Arnhem aangelegd, gedeeltelijk over de Heuvelrug. Bij de keuze voor het tracé hebben twee overwegingen de doorslag gegeven: het tracé moest een zo kort mogelijk weg naar Arnhem volgen en moest aangelegd worden door zo laag mogelijke delen van de Heuvelrug zodat er weinig ingravingen gemaakt hoefden te worden (de stoomlocomotieven waren niet goed in staat treinen tegen heuvels op te trekken). De trein kwam dus niet langs de dorpen en er werden weinig stations gebouwd. Waar wel halteplaatsen aangelegd werden, zoals bij de vlekken Maarn en Maarsbergen, ging er van de spoorlijn nauwelijks een stimulans uit voor verdere ontwikkeling. Bij de opening van het tussen Zeist en Driebergen gelegen station Driebergen schreef de Stoompost van 21 juli 1844: 'Allen die dus met een ander doel dan om zich in de schoone omstreken te verlustigen daar heen gingen, zijn bitter teleurgesteld geworden, en hebben ruim twee en een half uur moeten wachten, voordat zij van de eerste van Utrecht afkomende diligence hebben kunnen gebruik maken....' (cit. bij Harzing, 1973, p.106).
Het spoorwegnet werd na 1850 verder uitgebreid. Aanvankelijk gebeurde dit op dezelfde wijze als bij de aanleg van de eerste lijn: de tracés werden op aanzienlijke afstand van de bestaande dorpen gelegd. De haltes waren niet meer dan perroneilanden met een stationsgebouw, of zelfs zonder dat, temidden van bossen en heidevelden. Over het station De Bilt, op de in 1863 geopende lijn Utrecht-Amersfoort, werd nog in 1918 geschreven: 'waar geen enkele inwoner van de binnengemeente ooit een stap zet, omdat het

bijkans drie kwartier van de kom verwijderd is...' (Van Dokkum, 1918, p.154). De halte Den Dolder werd in 1896 aan deze lijn geopend toen even verderop een aftakking in de richting van Baarn werd gemaakt, en in dit geval was de afgelegen ligging een voordeel. In de nabijheid vestigde de fabrikant Pleines zijn zeepfabriek die hij in Amersfoort, wegens stankoverlast, na brand niet mocht herbouwen. Bij de fabriek verrees een (minieme) 'company town' en Den Dolder groeide verder na de vestiging van de Willem Arntsz Hoeve in 1906 (zie 4.4). De Bilt-station, in 1917 Bilthoven genoemd, groeide pas vanaf de eerste decennia van de 20ste eeuw uit tot een nederzetting van enige omvang (zie 4.4).
Van meer invloed, van begin af aan, op de dorpsontwikkeling was de lijn Amsterdam-Amersfoort die in 1874 geopend werd. Prins Hendrik, eigenaar van het landgoed Soestdijk, had aan de Centraal Spoorweg Maatschappij grond afgestaan voor aanleg van de spoorlijn op voorwaarde dat de maatschappij in Baarn een station bouwde. Bij het station werden villa-parken aangelegd en Baarn groeide uit tot een villa-dorp. Het niet aan de lijn gelegen Soest groeide tezelfdertijd nauwelijks.
De in 1885 geopende lijn Amersfoort-Kesteren liep grotendeels langs de Heuvelrug en was weer een 'ouderwetse' lijn, die grotendeels ver van de bewoonde wereld lag. Alleen Rhenen profiteerde van de nieuwe verbinding.
De al genoemde aftakking naar Baarn op de lijn Utrecht-Amersfoort uit 1895 werd wel langs Soest gelegd en daarna begon het dorp enigszins te groeien. Enkele villa-parken werden aangelegd.
Het spoorwegnet werd voltooid in 1901 door de aanleg van de lijn Zeist-Bilthoven, met aansluiting op de lijn Utrecht-Amersfoort. De omgeving van Zeist kreeg hiermee de grootste dichtheid van spoorwegen op de Heuvelrug. Ook in dit opzicht werd Zeist daarmee het zwaartepunt van de Heuvelrug (later is de lijn weer opgeheven).

Van groot belang waren de interlokale tramlijnen, vooral voor de zuidkant van de Heuvelrug. In 1879 werd de paardentramlijn Utrecht-De Bilt-Zeist geopend. De lijn, die later geëlektrificeerd werd, heeft tot 1949 bestaan. Van Dokkum schreef erover '...een fraaie electrische tram, die zijn spoorweg (nl. die van De Bilt) totaal overbodig maakt' (Van Dokkum, 1918, p.155).
Van Zeist naar Arnhem werd in 1882 een tramlijn aangelegd, die tot Rhenen op Utrechts grondgebied lag. Ook deze later geëlektrificeerde lijn bestond tot 1949. De tram verbond Zeist met Driebergen-Doorn-Leersum-Amerongen-Elst en Rhenen. Vooral de kleinere dorpen kwamen nu binnen het bereik van touristen. Vanaf het begin van de 20ste eeuw ging men, althans wie het zich kon permitteren, er steeds vaker een dagje of langer op uit, en men verbleef en verpoosde zich in een toenemend aantal hotels, pensions en café-restaurants. Het verband tussen de stoomtram en de opkomst van de horeca blijkt uit een advertentie uit 1915, waarin Pension Dennenzicht in Leersum vermeldt dat men om het etablissement te bezoeken dient uit te stappen bij halte Lombok van de Ooster Stoomtram Maatschappij (Dicke, 1915, p.20).

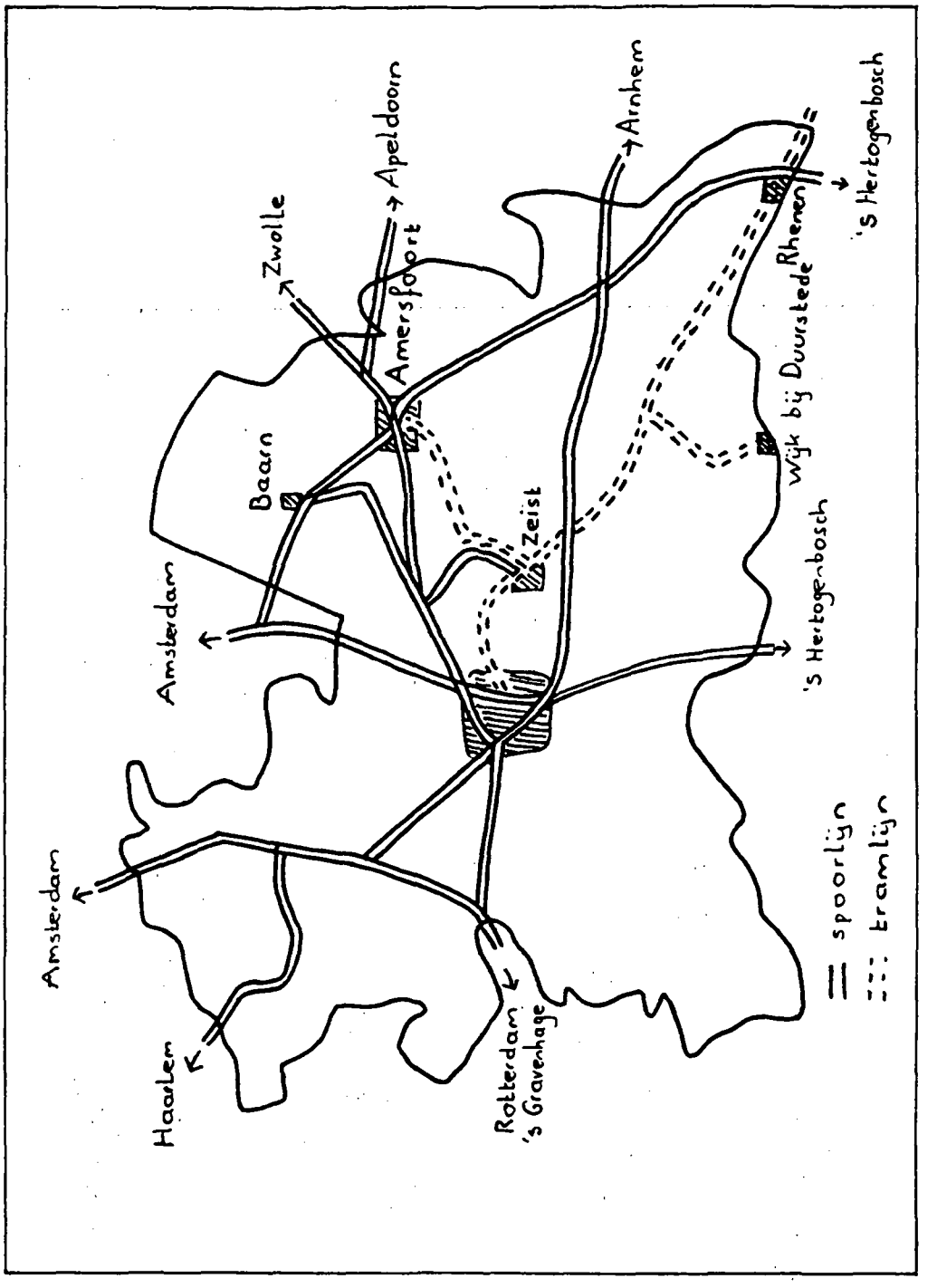

Afb. 20. Spoorlijnen in de provincie Utrecht en tramlijnen op de Heuvelrug.

De laatst aangelegde lijn was Zeist-Amersfoort, tot Huis ter Heide naast de treinbaan gelegd en verder langs de straatweg naar Amersfoort lopend. De tram reed van 1914 tot 1949.
De trams vervoerden niet alleen personen maar ook post en allerlei goederen: veevoer, meel, bouwmaterialen (b.v. voor de bouw van Hydepark in Doorn, 1886-1888) en stenen. Op een aantal plaatsen lagen raccordementen: aansluitsporen vanaf fabrieksterreinen, zoals bij de steenfabriek in Remmerden. Ook het privé-lijntje op Heidestein, onder andere in gebruik voor het vervoer van op het landgoed gegraven zand stond in verbinding met de tramlijn tussen Zeist en Driebergen.
Al in de jaren '20 begonnen de trams concurrentie te ondervinden van autobussen. Uiteindelijk verdwenen de trams hierdoor geheel.

4.3.3 Militaire infrastructuur

Aanvankelijk bestond de militaire infrastuctuur op de Heuvelrug in de periode na 1850 uit het legerkamp Zeist (Austerlitz) en de Grebbelinie. In de 20ste eeuw kwam daar de vliegbasis Soesterberg bij.
Het Kamp Zeist bestond al in het begin van de 19de eeuw. Terreinen in de buurt werden geleidelijk voor militaire doeleinden bestemd tot uiteindelijk een aanzienlijk gebied ten zuidwesten van Amersfoort als 'schietterrein' en 'oefeningterrein' op de kaart stond (top.krt 1:25.000 428, uitg.1921). In ditzelfde gebied kocht de Staat der Nederlanden in 1913 een terrein bij Soesterberg, vooruitlopend op de oprichting van een militaire luchtvaartafdeling. Tot dat ogenblik werd het terrein voor de burgelijke luchtvaart geëxploiteerd, en stonden er al enkele semi-permanente gebouwen. Nog in het zelfde jaar werd de luchtvaartafdeling opgericht en op Soesterberg gestationeerd. Materieel: 1 gehuurd vliegtuig. Er was 6 man personeel. Aan het eind van het jaar waren er echter al vier vliegtuigen.
In de volgende jaren groeide de afdeling explosief. Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog waren er al 109 vliegtuigen en 314 personeelsleden. Vliegterreinen waren er bij Gilze Rijen, Venlo, Vlissingen, Arnhem en Schiphol. Op Soesterberg werd in 1919 de Vliegschool opgericht. De in 1913 overgenomen gebouwen werden gedeeltelijk opgeruimd. Er vond nieuwbouw plaats: vliegtuigloodsen, een commandants-woning, een 'verbandinrichting' en een paviljoen voor officieren. Want 'het kleine Soesterberg bood onvoldoende gelegenheid voor huisvesting middels hotels, pensions en d.g.l. voor de officieren-vliegeniers. Hoewel de luchtvaartafdeling reeds 3 jaar in dit dorp was gestationeerd, bleef het particulier initiatief te kort schieten in de oprichting van soortgelijke gebouwen, welke voorzeker aldaar rendeerend zouden zijn geweest' (Het Vliegveld, 6 nov. 1920). In de jaren twintig werd het aantal gebouwen verder uitgebreid en verrezen er ook nieuwe dienstwoningen.
De vliegbasis Soesterberg vervulde in de mei-dagen van 1940 geen actieve rol en werd in de daarop volgende jaren door de Duitse bezetter gebruikt. In 1945 kwam het terrein weer in

Nederlandse handen.
In 1900 had de Grebbelinie haar definitieve vorm al geruime tijd bereikt (zie 3.4.3), na dat jaar vonden periodiek onderhouds- en herstelwerkzaamheden plaats. De grootste aandacht van militaire zijde ging echter uit naar de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In 1860 werd nog bepaald dat de Grebbelinie in goed verdedigbare staat moest worden gebracht, kort daarop verflauwde de belangstelling echter weer. In 1910 werd de linie, na al geruime tijd 'vestingwerk der 3e klasse' te zijn geweest, gedeclasseerd en in 1926 zelfs als duurzaam vestingwerk opgeheven. Tijdens de mobilisatie van 1939 werd de linie weer in staat van verdediging gebracht en deed voor een deel dienst als tijdelijk onderkomen en gevechtsopstelling. Om het gedeelte van de linie bij Rhenen werd in de meidagen van 1940 zwaar gevochten in de slag op de Grebbeberg.
Na de Tweede Wereldoorlog werd de Grebbelinie definitief opgeheven, in 1951 werd dit bij Koninklijk Besluit geregeld. Een deel van de bij de linie horende werken is nog aanwezig, onder andere bastions onder aan de Grebberg.

4.4 NEDERZETTINGEN

4.4.1 Inleiding

Enkele plaatsen op de Heuvelrug begonnen in de periode 1850-1940 sterk te groeien zoals Zeist na 1880 en Baarn na 1874. Maarn groeide uit van een gehucht tot een dorp van zandgravers en spoorwegbeambten. De uitbreiding van Soest en Driebergen was minder spectaculair dan die van Baarn en Zeist, de beide dorpen groeiden voornamelijk in de vorm van lintbebouwing aan de doorgaande wegen. 'Satelliet'-nederzettingen kwamen op: Bilthoven, Den Dolder, Soesterberg en Huis ter Heide. Bilthoven overvleugelde, toen de groei omstreeks 1910 inzette, al snel het oude dorp De Bilt.
In een aantal plaatsen bleef de uitbreiding beperkt: Doorn, Leersum, Amerongen, Elst en Rhenen groeiden tussen 1850 en 1940 weinig.
De groei was het resultaat van een aantal elkaar beïnvloedende ontwikkelingen. Van groot belang was de uitbreiding van het spoorwegnet. Niet toevallig lagen de snelst gegroeide plaatsen: Zeist, Bilthoven en Baarn, aan het spoor. Met de trein, en vanaf het eind van 19de eeuw met de fiets en wat later met de auto, hing de opkomst van het forensisme samen. Trein, tram, auto en fiets maakten het mogelijk om op enige afstand van het werk te gaan wonen. En omdat veel mensen 'buiten' wilden wonen, werd de Heuvelrug een populaire vestigingsplaats. De trek naar buiten had ook te maken met de zich vanaf de 19de eeuw sterk ontwikkelende gezins- en familiegedachte, waarin het gezin de basis van de (gezonde) samenleving werd geacht te zijn. Ideaal was het met het gezin de stad, die poel van verderf, de rug toe te keren en zich terug te trekken in een eigen huis te midden van het lover. Vooral de plaatsen die niet al te ver van Utrecht en

Amsterdam lagen en goed bereikbaar waren, werden forensen-dorpen. Bij Baarn bijvoorbeeld speelde de bereikbaarheid vanuit Amsterdam sterk mee, een groot deel van de bewoners die zich na 1874 in het dorp vestigden, aanvankelijk alleen voor de zomer, was uit Amsterdam afkomstig.
De meer oostelijk gelegen dorpen op de Heuvelrug lagen te ver weg van Utrecht, Amersfoort en andere centra van werkgelegenheid om zich tot echte forensendorpen te ontwikkelen. Doorn was tussen Zeist en Rhenen het meest oostelijke forensendorp.
De meeste plaatsen op de Heuvelrug ontwikkelden weinig eigen werkgelegenheid van enige omvang (industrie e.d.). Een uitzondering was Zeist waar vooral de al genoemde metaal-industrie werkgelegenheid bracht. Vanuit de omliggende plaatsen werd dan ook driftig op Zeist geforensd.
Arbeiderswoningbouw op enige schaal vond plaats in enkele nederzettingen, vanzelfsprekend daar waar de industriële bedrijvigheid het grootst was: in Zeist en omgeving. Tussen 1920 en 1940 werd door een tiental woningbouwverenigingen en de gemeente sociale woningbouw gerealiseerd: o.a. Patijndorp, Gerodorp, en Schaerweydelaan en omgeving. Ook in Bilthoven werden enkele arbeiderswijken gebouwd, terwijl in Den Dolder bij zeepfabriek De Duif een kleine 'company-town' verrees. Elders op de Heuvelrug was veel minder sprake van de bouw van arbeiderswijken of sociale woningbouwcomplexen, alleen in Rhenen verrees kort na 1918 de buurt Vreeswijk. De industriële bedrijvigheid was verder niet van zo'n omvang dat grote aantallen arbeiders gehuisvest moesten werden.

4.4.2 Ontwikkelingen per nederzetting (afb. 21)

Zeist, Huis ter Heide en Den Dolder
De toename van landgoederen en buitenplaatsen rond Zeist ging in de periode na 1850 door, zoals hierboven is uiteengezet. Het dorp Zeist groeide in de vorm van verdichting aan bestaande wegen en straten, zoals de Bovenweg en de Dorpsstraat. Systematische uitbreiding begon in 1881 met de aanleg van het Wilhelminapark, een villapark in landschappelijke stijl, naar ontwerp van H. Copijn. Pas na 1901, toen Zeist een spoorwegverbinding met Utrecht kreeg, werd het park volgebouwd. Andere parken volgden: het Antonpark, eveneens vlakbij het station, met kleinere villa's en arbeiderswoningen en het Transvaalpark.
Sterke groei trad op tussen 1920 en 1940. Er werden zowel villaparken aangelegd: het huidige Lyceumkwartier, Kerkebosch, de Hoge Dennen, als middenstandsbuurten: bijvoorbeeld Patijnpark. Daarnaast werden arbeiderswoningen gebouwd. Op vrij grote schaal werd door woningbouwverenigingen en de gemeente gebouwd, met name in de noorwesthoek van Zeist, waar goedkope zandgrond was die niet al voor villaparken was bestemd. Rond 1920 werden Patijndorp, Gerodorp (bij de Gerofabriek), Schaerweydelaan e.o., en Schaepmanlaan e.o. aangelegd. Enkele villaparken werden aangelegd op geheel of gedeeltelijk verkavelde landgoederen. Kersbergen en Griffenstein werden geheel verkaveld, Ma Retraite gedeeltelijk.
De verschillende villaparken, middendstands- en

arbeiderswijken, elk met hun eigen van elkaar losstaande, plattegrond, maken Zeist tot een ware lappendeken in ruimtelijk

Zeist

Afb. 21. De nederzettingen op de Utrechtse Heuvelrug. Fragmenten van topografische kaarten 1:25000 tussen 1930 en 1950 (ged. verkleind).

Afb. 21. Vervolg. De Bilt en Bilthoven.

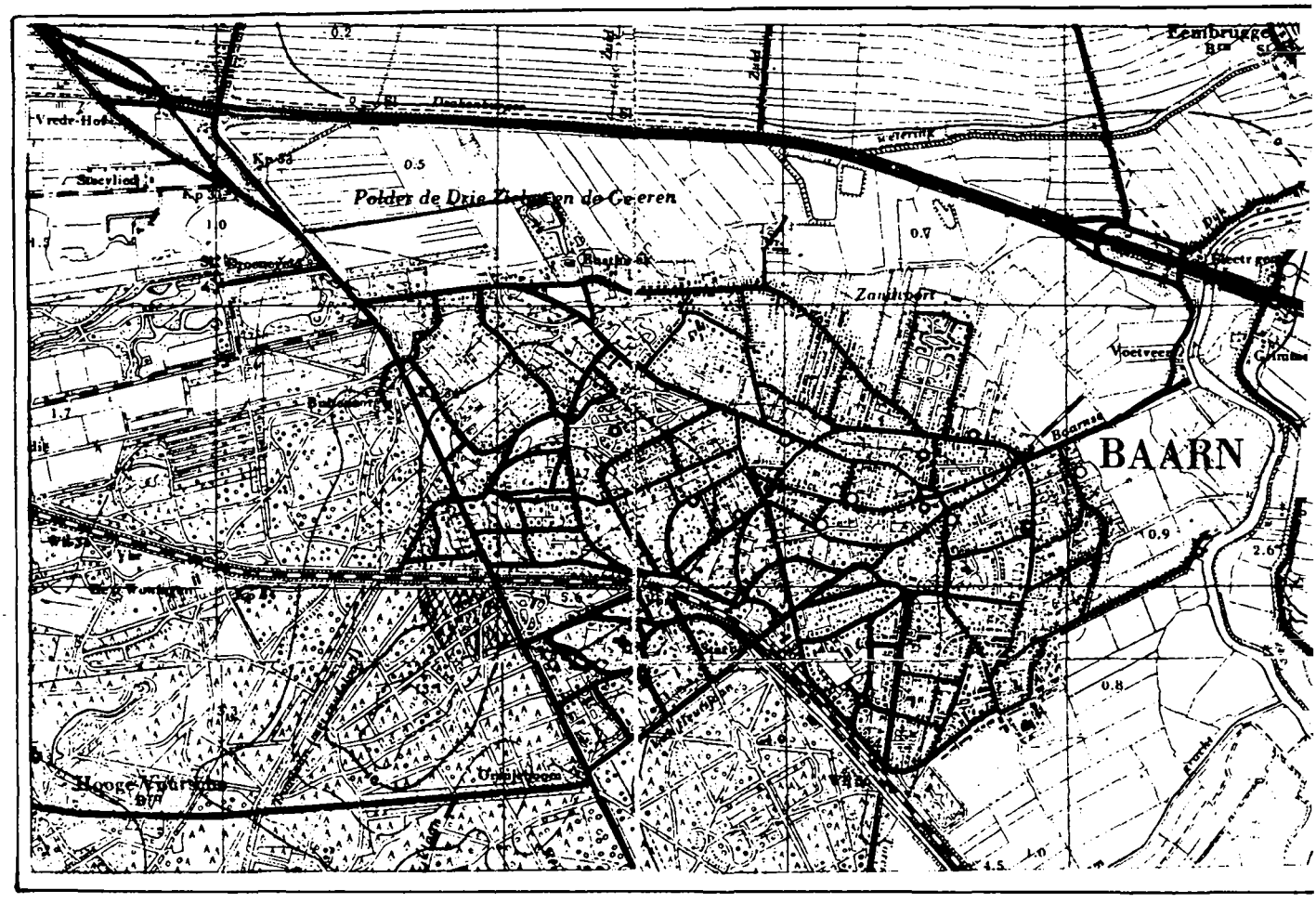

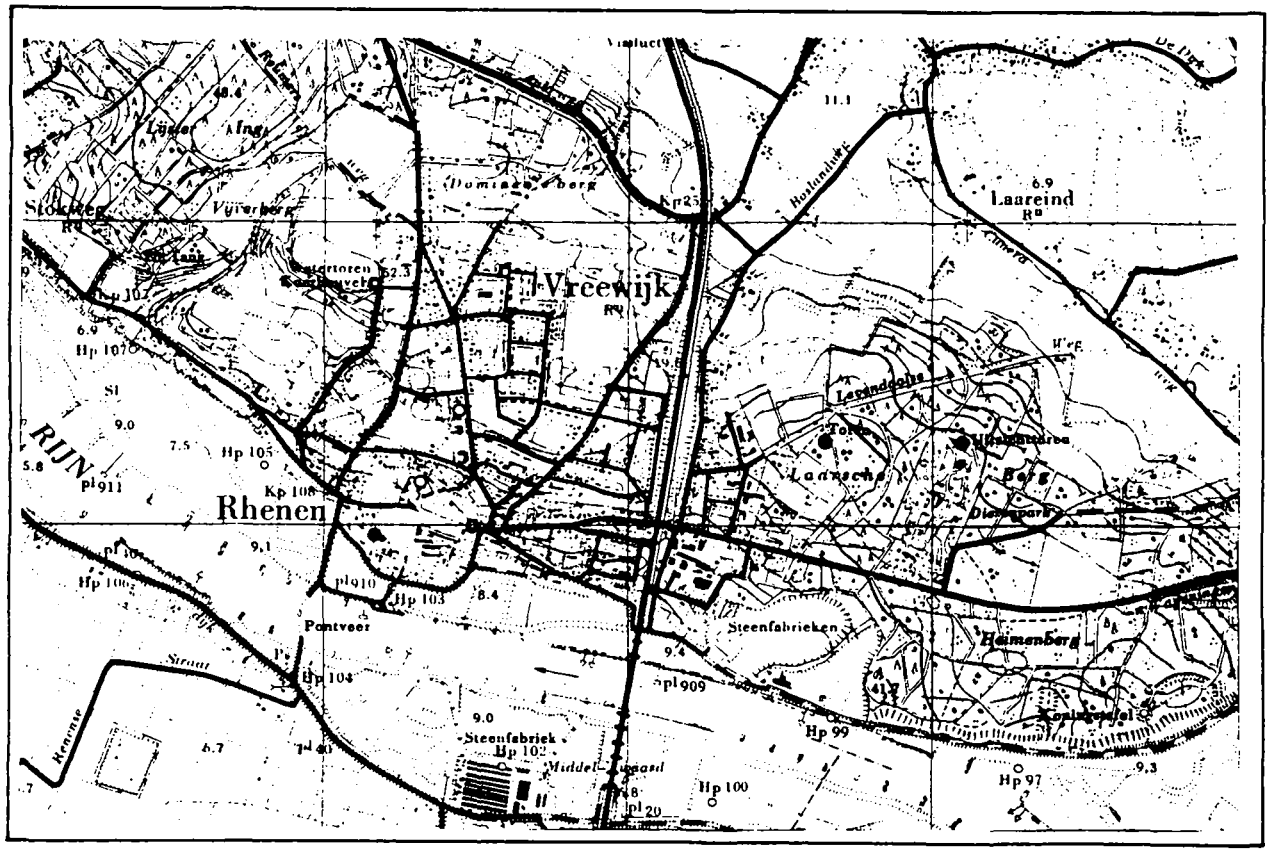

Afb. 21. vervolg. Baarn en Rhenen.

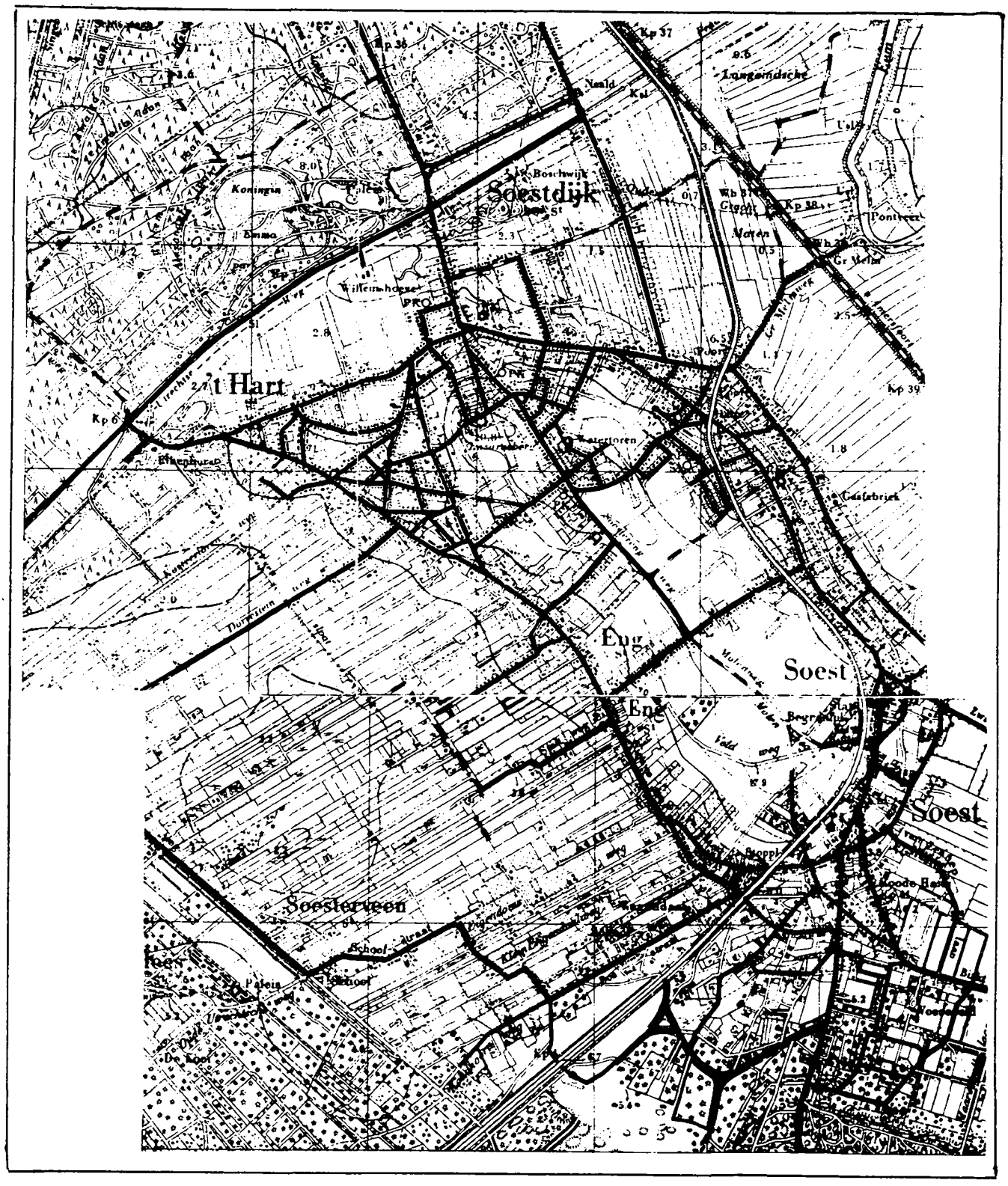

Afb. 21. Vervolg. Soest.

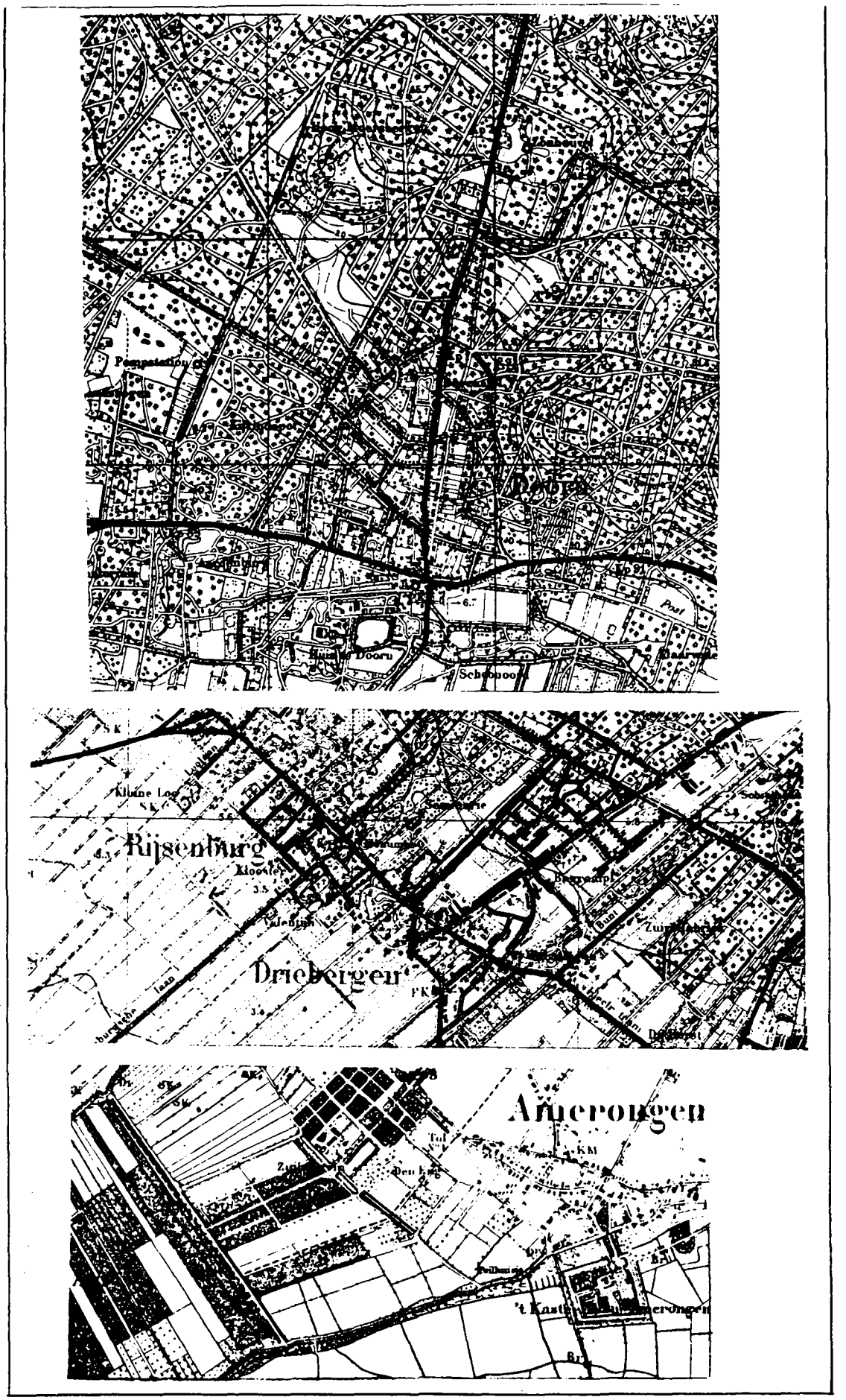

Afb. 21. Vervolg. Doorn, Driebergen en Amerongen.

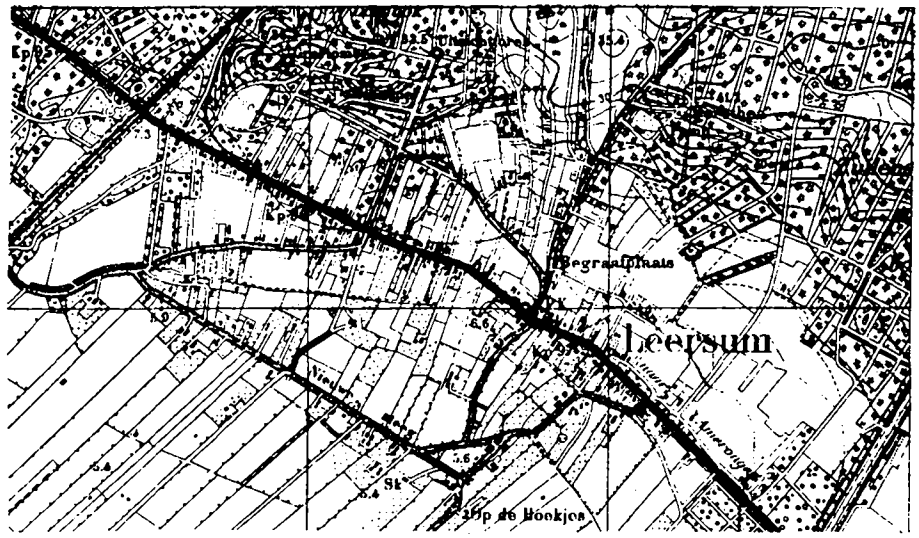

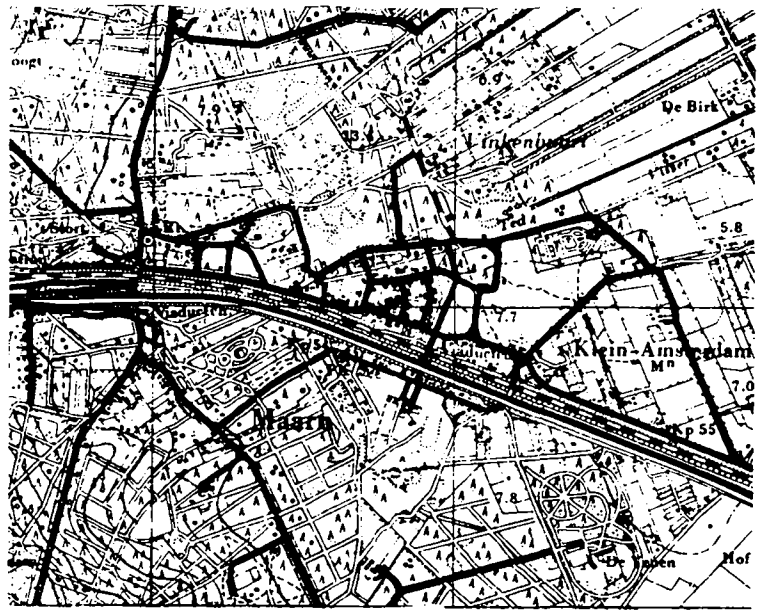

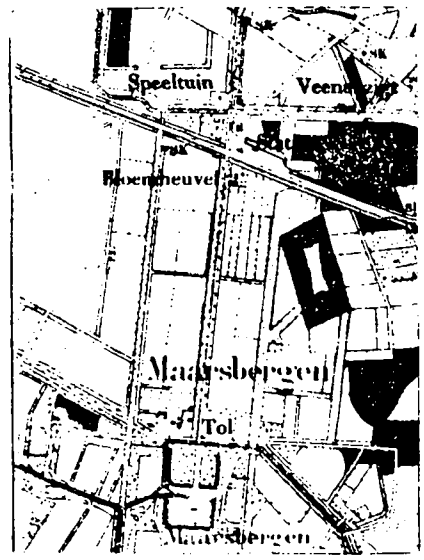

Afb. 21. Vervolg. Leersum, Maarn en Maarsbergen.

opzicht. De Slotlaan vervult in het gebied de rol van centrale as.

De satelliet-nederzettingen van Zeist: Huis ter Heide en Den Dolder kwamen tot ontwikkeling als gevolg van een aantal factoren. De belangrijkste daarvan waren de aanleg van de spoorweg Utrecht-Amersfoort, de vanuit Zeist daarop aansluitende lijn en de trek naar 'buiten' van zowel particulieren als instellingen. Bij Den Dolder speelde ook de vestiging van de al genoemde zeepfabriek in 1902 een rol. Fabrikant Pleines stichtte een dorpje in de 'wildernis', dat doet denken aan een 'companytown', een stadje waar iedereen bij dezelfde maatschappij werkt en waar alles (huizen, winkels) ook van die maatschappij is. Pleines wilde zijn dorpje Duivenhorst noemen, maar het gemeentebestuur van Zeist voelde meer voor het oude toponiem Den Dolder.
In later jaren werd de fabriek overgenomen door de Goudsche Kaarsenfabriek en kwam aan het imperium van Pleines een eind. In de buurt van het in 1895 geopende station werd in 1906 de Willem Arntsz Hoeve gevestigd, waar in de loop der jaren een groot aantal gebouwen: paviljoens, bedrijfsruimten en dienstwoningen verrees.
Huis ter Heide kreeg in 1902 een station, waarna het omringende bos en duingebied des te aantrekkelijker werd om in exploitatie te nemen. Nog in hetzelfde jaar werd begonnen met de aanleg van het villapark Bosch en Duin. Er werd gekozen voor een ruime opzet: 'in alles is gestreefd ruimtegevoel te suggereren en de illusie te scheppen, dat er geen buren zijn noch komen' (Blijdenstein, 1984, p.35). Een tweede villapark: Overplaats Zandbergen, werd met wat bescheidener maten tezelfdertijd gerealiseerd.

De Bilt en Bilthoven
Ondanks de aanwezigheid van een spoorwegstation groeide De Bilt in de periode na 1850 aanvankelijk nauwelijks. Alleen langs de weg richting Bilthoven verrezen wat villa's. Aan het begin van de 20ste eeuw begon een sterkere uitbreiding op gang te komen. Als eerste werd het Kloosterpark (1903) aangelegd, met een verkavelingsplan in landschapsstijl ontworpen door de Zeister (tuin)architect Otto Schultz. Niet toevallig was het park gesitueerd aan de Utrechtse Straatweg en slechts een paar kilometer van de stad verwijderd.
Na 1910 begon Bilthoven sterk te groeien als forensen- en renteniersdorp. Een aaneenschakeling van villaparken ontstond, met min of meer van elkaar losstaande plattegronden. De verbinding verliep via oudere wegen, zoals de Soestdijkseweg. Evenals in Zeist vond hier verkaveling plaats van enkele voormalige landgoederen. Behalve villawijken werden ook enkele middenstands- en arbeiderswijken gebouwd.

Driebergen
Als gevolg van de de toename van het aantal langoederen na 1850 en de dorpsuitbreidingen van de oude kernen Driebergen en Rijsenburg, beginnend rond 1900, ontstond er gaandeweg één nederzetting. In plaats van de afzonderlijke dorpjes Driebergen

en Rijsenburg en enkele landhuizen behorend bij buitenplaatsen, kwam een los gestructureerde nederzetting tot stand, waarin de Hoofdstraat het belangrijkste structuurelement werd en de oude dwarswegen richting Heuvelrug en richting Langbroekerwetering als verbindingen gingen functioneren tussen de centrale as en nieuwbouwwijkjes, dan wel de nieuwbouw in de vorm van verdichting aan al langer bestaande wegen. Aan de Hoofdstraat waren de landhuizen, en ook de voornaamste villas gesitueerd, terwijl de centrale punten van zowel Driebergen als Rijsenburg eveneens aan deze weg lagen. Aangezien de weg ook de belangrijkste toenmalige verkeersroute was, werd de Hoofdstraat de centrale as van Driebergen, zoals de nederzetting in de praktijk ging heten. Rijsenburg ging in 'groot Driebergen' op.

Baarn

Zoals hierboven vermeld, begon de groei van Baarn toen het dorp aangesloten werd op de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort in 1874. Aanvankelijk beperkte de uitbreiding zich tot het gebied langs de Lt. Gen. van Heutzlaan, waar de villabuurten Amaliapark en Prins Hendrikpark aangelegd werden. De uitleg en de kavels werden zeer ruim opgevat. Er vestigden zich veel oud-Indiërsgangers.
Na 1879 verkochten de erfgenamen van Prins Hendrik grote delen van het landgoed Soestdijk, met inbegrip van de buitens Peking en Canton. Nieuwe villaparken werden op het voormalige landgoed vanaf 1902 aangelegd. Met de verkaveling van het Pekingpark in de jaren dertig werd het villagebied afgerond. Zowel in het Pekingpark als in het eerdere Schoonoord zijn relatief kleine, vaak dubbele (2 onder 1 kap) villa's gebouwd.
Na 1918 werden door woningbouwverenigingen enige complexen arbeiderswoningen gebouwd: het Rode Dorp, Piet Heinlaan e.o (Patrimonium) en Lindelaan e.o (woningbouwvereniging St. Joseph).

Rhenen en Elst

De groei van de stad Rhenen was in de periode 1850-1940 vrij gering, ondanks de aansluiting op de spoorlijn Amersfoort-Kesteren en op de tramlijn Zeist-Arnhem. Binnen de stadskern vonden vrij weinig veranderingen plaats. De grootste uitbreiding daarbuiten betrof de bouw van Vreewijk, ruim tachtig woningen, op initiatief van de Woningstichting Rhenen. De huizen die tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog gebouwd werden, waren bestemd voor de arbeiders van de tabaks- en steenindustrie.
In mei 1940 werd Rhenen zwaar getroffen bij de slag om de Grebbeberg. Een groot deel van de bebouwing in de stadskern ging verloren. Onmiddelijk na de capitulatie werd begonnen met de wederopbouw. Het oude stratenplan werd zoveel mogelijk gehandhaafd, de nieuwbouw werd veelal in de op de traditie gerichte Delftse School-stijl gebouwd.
Hoezeer de situatie aan de zuid-oostkant van de Heuvelrug verschilde van die in het zwaartepunt blijkt uit de woorden van mr. J. Cremer, die op verzoek van de Grebbecommissie (die zich o.a met de herbouw van de stad bezighield) een rapport over Rhenen en omgeving schreef: 'het landbouwbedrijf in de gemeente Rhenen is achterlijk, de industriële ontwikkeling van Rhenen gaat moeizaam, (.....) de middenstand, zwaar onder de hypotheek, voert reeds vele jaren een harde strijd om het bestaan'. (J. Cremer,

1940, p.1)
In Elst vond tussen 1850 en 1940 nauwelijks uitbreiding plaats. Slechts aan de doorgaande weg naar Rhenen werd een aantal nieuwe huizen gebouwd.

Soest
Rond 1850 was Soest nog een langgerekt brinkdorp met een vrijwel zuiver agrarisch karakter. Eind 19de, begin 20ste eeuw vond verkaveling van (een deel van) enkele landgoederen plaats voor villabouw: Vosseveld werd vóór 1928 bebouwd, Vredenhof (nu Regentesselaan e.o.) wat later.
Lintbebouwing breidde zich uit aan de doorgaande wegen richting Amersfoort. Vanaf 1900 raakte het noordelijke deel van de gemeente, Soestdijk, met villa's bezaaid, na 1920 kwam Soest-zuid tot stand. Ook hier vond de aanleg plaats in niet op elkaar aangesloten villa-parken, behalve in de driehoek Wilhelminalaan-Julianaplein en -laan en Korte Bergstraat.

Doorn
Rond 1850 was Doorn weinig meer dan een handvol huizen aan de kruising Utrechtseweg-Amersfoortseweg. In het begin van de 20ste eeuw kwam enige uitbreiding tot stand ten noordwesten van de oude bebouwing: aan de Kampweg en de Acacialaan verrezen enkele villawijken. Wat later werd ook het gebied tussen de Amersfoortse Grindweg en de Berkenweg bebouwd. De ontwikkeling werd in 1949 als volgt beschreven: 'de hoofdkern is het oude dorp Doorn dat vooral naar het noorden en noordwesten uitgroeide door de stichting van villawijken. Bij deze groei was helaas de particuliere grondexploitaite zeer sterk vertegenwoordigd, hetgeen niet bevordelijk was voor een goede organische uitbreiding. Daarnaast is even ten westen van de oprijlaan naar Kasteel Moersbergen een kleine arbeiderswijk ontstaan, nog meer westelijk de (....) veel oudere buurtschap nabij de Oudeweg, terwijl voorts hier en daar een aanzet van wilde bebouwing kwam'. (P.P.D.-rapport Doorn, 1949, p.8)

Amerongen en Leersum
De stoomtram, zoals hierboven vermeld, bracht de plaatsen Amerongen, Leersum en Elst binnen het bereik van de rust- en natuurminnende stedeling. Voor de forensen bleven deze dorpen toch te ver weg van de steden Utrecht en Amersfoort. Groei bleef dan ook vrijwel uit. Slechts langs de doorgaande weg richting Rhenen werd in beide dorpen een aantal huizen gebouwd.

Maarn en Maarsbergen
Vlakbij Maarn was voor de spoorlijn van 1844 een flinke doorgraving in een heuvel gemaakt. De spoorweg-maatschappij kwam op het idee om de flankerende zandwallen verder af te graven en het zand te gebruiken voor aanleg en onderhoud van spoorbanen. Begin 1865 werd hiermee een begin gemaakt (vooral het steeds verzakkende baanvak Woerden-Gouda zou in de loop der jaren een enorme hoeveelheid Maarns zand vereisen). De zandgraverij leidde tot enige dorpsuitbreiding: er werd gebouwd voor de arbeiders van de zandwinning. Verdere groei volgde in 1901, toen op het afgegraven terrein een rangeerterrein werd aangelegd, dat later

nog vergroot werd.
In 1924 werd voor het spoorwegpersoneel Tuindorp gebouwd: 75 huizen en 3 winkels. Het was het begin van komvorming in het dorp, die doorging toen men grond ging bebouwen die eind 19de eeuw door de gemeente van het rijk was gekocht (grond van de voormalige buren-organisatie). Op deze grond werd voornamelijk voor forensen gebouwd.
Maarsbergen groeide maar weinig. In 1882 vond verdeling plaats van de gemeenschappelijke gronden, die echter een agrarische functie hielden. De uitbreiding in de gemeente vond plaats in Maarn.

4.4.3 Verspreide bebouwing

Verspreide bebouwing nam in de periode na 1850 toe in de vorm van lintbebouwing aan de doorgaande wegen en verdichting bij kruispunten. Bij de kruising van de spoorlijn Utrecht-Arnhem met de Utrechtse straatweg ontstond bij het station Driebergen-Zeist een klein industrieterrein met een aantal woonhuizen erbij. Een soortgelijke bescheiden ontwikkeling vond plaats bij de kruising van de spoorlijn met de Arnhemse Bovenweg, enveneens na 1900. Langs de Utrechtseweg, en in mindere mate langs de Arnhemse Bovenweg verdichtte de bebouwing met winkels, middenstandswoningen e.d. Vooral vond deze verdichting plaats in de dorpskommen, maar ook daarbuiten, voorzover de lokaties al niet door landgoederen bezet waren. Ook langs de weg Zeist-Amersfoort ontstond tussen de satelliet-nederzettingen Huis ter Heide, Soest en de beide grote plaatsen een min of meer continue lintbebouwing. Tussen Amersfoort en Soest was dat eveneens het geval. De overige doorgaande wegen op de Heuvelrug bleven óf praktisch vrij van lintbebouwing, zoals de geheel door het bos lopende weg Zeist-Woudenberg, óf er deed zich veel minder lintbebouwing voor dan in bovengenoemde voorbeelden.

4.4.4 Buitenplaatsen, landhuizen, villa's en instellingen

Het aantal buitenplaatsen en landgoederen steeg nog na 1850 en menig landhuis werd gebouwd of vernieuwd, terwijl de tuinen verlandschappelijkt werden. Begin 20ste eeuw begon echter de klad te komen in de tot dan toe vrijwel ongebreidelde ontwikkeling van landgoederen en buitenplaatsen. De sluiting van de effectenbeurs van 28 juli 1914 tot februari 1915 vanwege de oorlogsomstandigheden, de daarna nog geruime tijd geldende handelsbeperkingen, de gevolgen van de Russische Revolutie van 1918, de ineenstorting van het Duitse Rijk en de Dubbelmonarchie en nog weer later de crisis aan het eind van de jaren twintig, deden het vermogen van heel wat eigenaren van landgoederen en buitenplaatsen sterk afnemen. De landgoederen werden verkocht en vervolgens verkaveld voor villabouw: in Zeist bijvoorbeeld Kersbergen en Veldheim.
Er werd dus op de Heuvelrug veel gebouwd voor de zeer rijken, de rijken, de welgestelden en de beter gesitueerden: landhuizen, grote villa's, kleine villa's en twee onder één kap-villa's. Aan

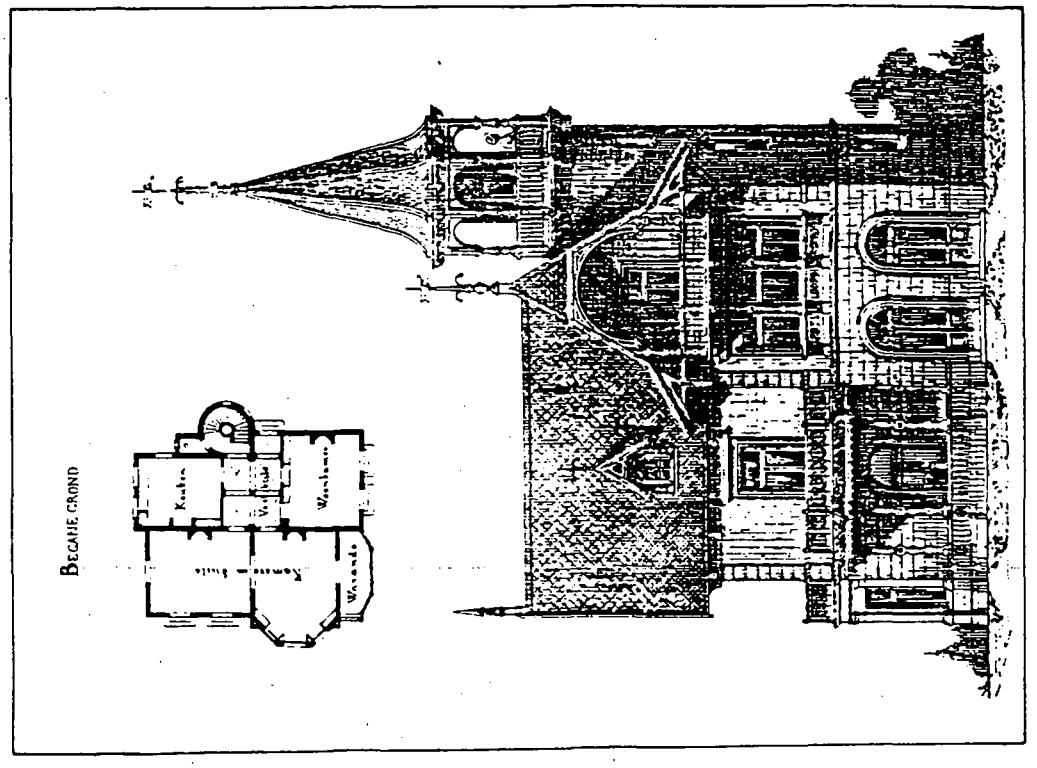

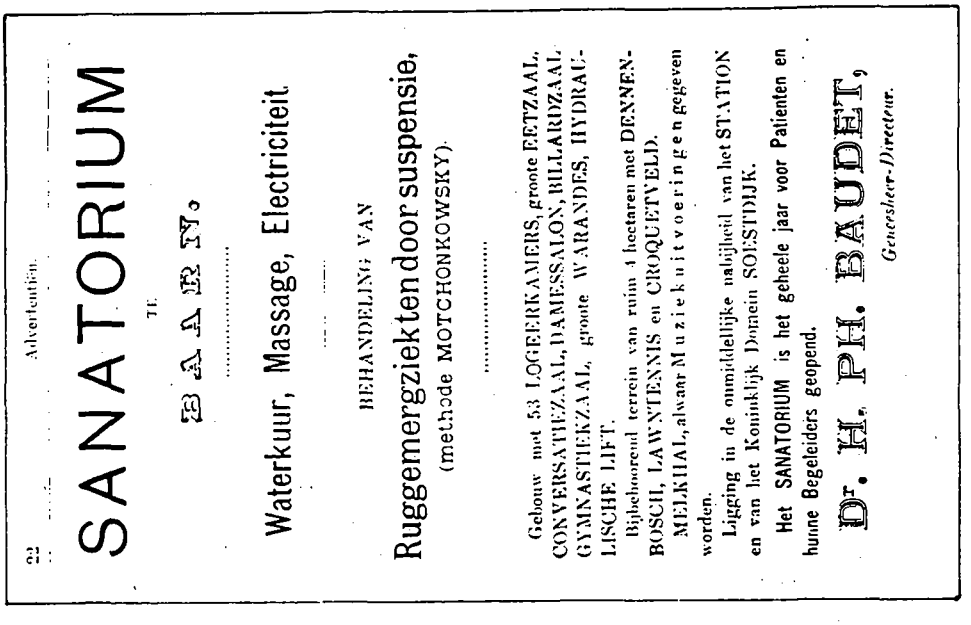

Afb. 22. Voorbeeld van een grote villa op de Heuvelrug. Wilhelminalaan 9 in Baarn uit 1883, architecten Schill en Haverkamp, Amsterdam.

Afb. 23. Advertentie voor het in 1886 in Baarn geopende sanatorium, het latere Badhotel. Van het door Berlage ontworpen gebouw is slects een deel bewaard gebleven.

het eind van de 19de eeuw was het huis met hoektoren bijzonder populair zoals o.a. in Baarn en langs de Driebergseweg nu nog te zien is (afb. 22). In allerlei (neo)stijlen werd gebouwd: neo-renaissance, neo-gothiek, eclecticisme, in de twintigste eeuw raakte het op het engelse cottage geïnspireerde huis in zwang. De villa's werden vaak in 'villaparken' gebouwd: terreinen met een fraaie (landschappelijke) aanleg, een eigen, nieuwe infrastructuur, en elke villa op een ruim stuk grond. Een voorbeeld was het Zeister villapark Bosch en Duin, in 1902 in exploitatie genomen, waar een aantal grote villa's werd gebouwd en enkele herstellingsoorden en vakantie kolonies gevestigd werden. Maar liefst drie stations: De Bilt, Den Dolder en Huis ter Heide lagen in de nabijheid van het park.
De oudste villaparken, zoals die in Baarn (1874) werden zeer ruim bemeten: 4 tot 10 huizen per hectare, later werden er meer huizen op minder grond gebouwd. Dubbele villa's en grote middenstandswoningen verrezen, in enkele parken werden zelfs nieuwe huizen tussen de oudere gebouwd. 'Villa verrijst naast villa, mooie, leelijke, kleine en de geheele weg is reeds vervillaad', schreef Van Dokkum al in 1918 over het gebied langs de weg De Bilt-Bilthoven (Van Dokkum, 1918, p.157).
In veel gevallen werden de villa's door 'eigenbouwers' neergezet, die de huizen op eigen kosten lieten bouwen en ze vervolgens verkochten. Uiteraard werd er ook veel rechtstreeks voor particulieren gebouwd. Een indruk van de kosten geeft de prijs van een villa in Baarn in 1883 voor een brouwer gebouwd (nu Wilhelminalaan 9): 85.000 gulden. Ter vergelijking: een bakstenen arbeidershuisje in Leersum kost begin 20ste eeuw 1.200 gulden, en uitgevoerd met zijmuren van de goedkopere kalkzandsteen 900 gulden.
In het kielzog van de rijken kwamen de instellingen voor geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg naar de Heuvelrug: sanatoria, kolonies voor stadse bleekneusjes, inrichtingen voor moeilijk opvoedbare jongeren, 'gestichten' voor psychiatrische patiënten. Enkele voorbeelden: in 1886 werd een kuuroord, later sanatorium in Baarn gesticht (afb. 23), in villapark Bosch en Duin vestigden zich het herstellingsoord In de Dennen en de Vereniging voor Gezondheidskoloniën voor Utrechtse Kinderen, in Maarn kwam in 1912 het verbeteringsgesticht voor jongeren Valkenheide, in Zeist werd rond 1905 de tuchtschool Eikenstein gebouwd. De Willem Arntsz Stichting, een pyschiatrische instelling, richtte in 1906 in Den Dolder een buitenstichting op: de Willem Arntsz Hoeve. Al eerder had de stichting in De Bilt een terrein aangekocht, tot ongenoegen van de omwonenden, die in een bezwaarschrift schreven: 'de aanbouw van villa's waarvoor de streek zich zoo uitstekend leent, en die zoo als Baarn en Hilversum bewijzen zulk een bron van welvaart zijn voor de gemeente wordt daardoor in dezen omtrek geheel gefnuikt en belet' (cit. in: Blijdenstein, 1984, p.154).
In Den Dolder liep de zaak voorspoediger, in korte tijd kon een aanzienlijk complex paviljoens en dienstwoningen gebouwd werden. Omwonenden waren er in dit dunbevolkte deel van de gemeente Zeist nauwelijks. Over het algemeen liggen de psychiatrische instellingen op de Heuvelrug verder van de bebouwde kommen dan de herstellingsoorden, kolonies e.d..

Ongetwijfeld had dat te maken met het als bedreigend ervaren karakter van de 'gestichten'.

Het toerisme op de Heuvelrug werd aangewakkerd door instanties als 'De Vereeniging Amerongen-Leersums Bloei en de 'Vereeniging tot Verfraaiing der Gemeente Zeist en tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer' en andere verenigingen. Er werden hotels en pensions gebouwd. Niet overal was men er even snel bij, in Maarn was aanvankelijk geen enkele horeca-gelegenheid, maar op het gemeentehuis was limonade te krijgen (uit deze verstrekking groeide later het hotel Plattenberg).
Bij voorkeur werd gebouwd op een heuvel met fraai uitzicht over de omgeving, enkele voorbeelden van dergelijke cafés/theehuizen e.d.: Helenaheuvel (Doorn), Hoog Leersum, Berghuis (Amerongen), Stameren (Maarn). Het was er aangenaam toeven en gesterkt kon de reis vervolgd worden, 'we sjorren den rugzak weer over de schouders en steken den brand in de pijp' (Feith, 1931, p.57).

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

Over de na-oorlogse ontwikkelingen in een deel van de Utrechtse Heuvelrug schreef een SBB-rapport in 1977: 'in het gebied hebben zich de dorpen Zeist, Driebergen-Rijsenburg en Doorn uitgebreid, functies der landgoederen hebben zich gewijzigd, het verkeer is toegenomen en de wegen zijn verbreed' (SBB, 1977, p.4). De genoemde ontwikkelingen hebben zich ook in andere delen van de Heuvelrug voorgedaan. Alle nederzettingen zijn gegroeid, zij het niet overal zo sterk, veel wegen zijn verbreed, enkele nieuwe (snel)wegen zijn aangelegd, en veel landgoederen zijn van functie veranderd: verkaveld, in gebruik genomen als kantoor, instellingsgebouw etc. De tramlijnen zijn na 1945 definitief verdwenen, de rol van de spoorwegen als gangmaker van een aantal ontwikkelingen zoals hierboven beschreven nam af. Het autoverkeer groeide spectaculair, de Heuvelrug werd steeds meer doorsneden met wegen.
Evenals in de periode vóór 1940 was de ontwikkeling het sterkst in het centrale deel van de Heuvelrug: rond Zeist en Bilthoven, maar ook bij Soest en Baarn. Aan de 'onderkant' vond wel uitbreiding van de dorpen plaats en verbreding van de doorgaande weg, maar verder veranderde er in de hoofdlijnen van de ruimtelijke structuur weinig. Alleen in Rhenen en bij Remmerden was sprake van industriële groei.
Als geheel ontwikkelde de Heuvelrug zich niet tot een industriële regio, het accent in de bedrijvigheid kwam op de tertiare en kwartaire sector te liggen.

6 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDE IN DE UTRECHTSE HEUVELRUG

6.1 INLEIDING

Per gemeente zijn in de Utrechtse Heuvelrug, evenals in de andere Utrechtse MIP-regios, "gebieden met bijzondere waarden" te onderscheiden. De aard van de bepaling en de waardering van deze gebieden hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit bvan de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.
In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteit van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijvingen beogen niet uitputtend te zijn maar zijn op hoofdzaken gericht.
De beschrijvingen zijn afkomstig uit de per gemeente gemaakte rapporten. De verdeling van gebieden met bijzondere waarden per de gemeente van de Utrechtse Heuvelrug is als volgt:
-Baarn, 10
-Soest, 5
-De Bilt, 4
-Zeist, 13
-Driebergen-Rijsenberg, 6
-Maarn, 3, waarvan 1 gebied gemeenschappelijk met Woudenberg
-Doorn, 4
-Leersum, 2
-Amerongen, 3, waarvan 1 gemeenschappelijk met Renswoude
-Rhenen, 2
In totaal gaat het om 52 gebieden. De gebieden zijn aangegeven op de bijgevoegde kaartjes.

6.2 OPZET VAN DE INVENTARISATIE VAN GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.
Bij het formulier is zonodig een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied, de geïnventariseerde objecten alsmede de belangrijkste structuren conform de legenda.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
   1.3 markering/dominante situering: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;
2. **stedebouw/landschapsinrichting**: de intrinsieke kwaliteit van stedebouw en/of landschapsinrichting;
   2.1 structuur: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 erfindeling: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 bebouwing: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 specifieke uitdrukking: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 stedebouwkundig: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 innovatieve waarde: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 omgeving: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 structuur: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;

4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting
Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 - zeer hoog, 2 - hoog, 3 - redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 1
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Groeneveld
gebiedstype : buitenplaats vóór 1850
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 4
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden:
De buitenplaats Groeneveld ligt op een langwerpig perceel dat gebaseerd is op de middeleeuwse ontginningsstructuur. Het terrein heeft een landschappelijke aankleding stammend uit de eerste helft van de 19de eeuw. Formele structuren uit de 17de eeuw vinden we alleen terug aan de voorzijde van het huis, waarvan de oprijlaan de belangrijkste lineaire structuur is. De waarde van Groeneveld, met diverse sporen uit haar geschiedenis, ontleent haar grootse waarde aan de relatie met het omringende (nog) agrarische land en bossen, die als onmisbaar decor fungeren. Het park heeft enige herstellingen achter de rug, na een periode van achterstallig onderhoud. De slingervijver is een dominante structuur in de aankleding van het park.

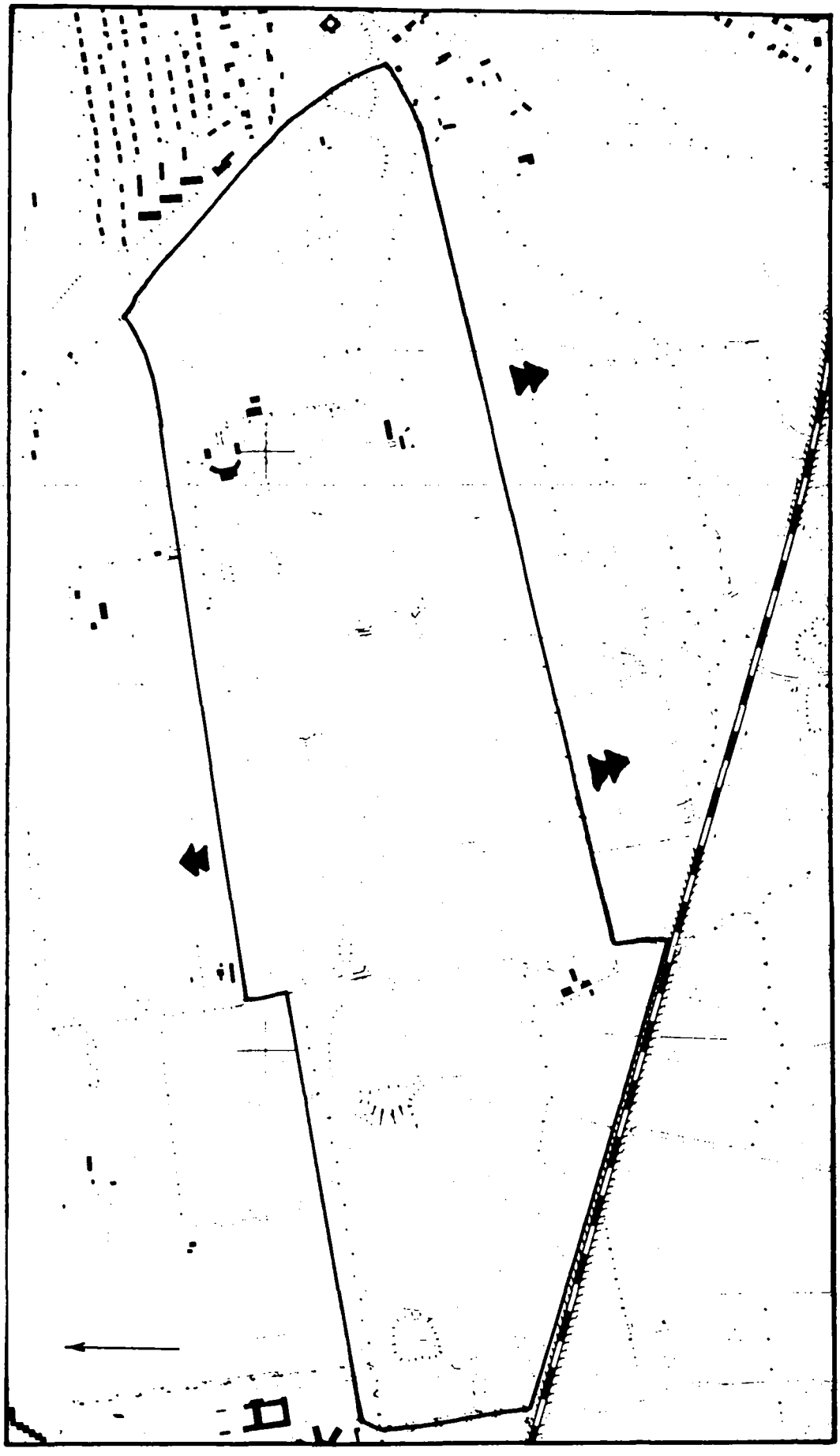

Afb. 24 Groeneveld

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 2
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Wilhelminapark
gebiedstype : villagebied 1850-1940
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/ M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 158
kwalificatie : regionaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden:
Het Wilhelminapark werd aan het eind van de 19de eeuw aangelegd. Deels werden bestaande lineaire structuren, die gebaseerd waren op de formeel aangelegde tuin van de 17de eeuwse buitenplaats De Eult, overgenomen. Deze buitenplaats bezat grote delen grondgebied waar in de 19de eeuw villawijken werden gebouwd (zie GBW 7). De Wittelaan maakte vroeger deel uit van een zichtlaan die begon bij het nu verdwenen huis De Eult. Nu deelt deze straat het gebied in twee delen, die elk hun eigen karakter hebben. Het westelijk deel heeft gebogen en lanen (Wilhelminalaan, Emmalaan, Kroningslaan), terwijl het oostelijk deel een meer rechthoekiger stratenplan heeft (Nassaulaan, Krugerlaan, Steijnlaan). In vergelijking met het westelijk deel heeft het oostelijk deel een grotere verdichting van de bebouwing. De lineaire structuren van

het gebied zijn sinds de aanleg niet veranderd, met uitzondering van het stratenprofiel. Alhoewel beide delen van het park een eigen karakter hebben zijn ze qua structuur met elkaar verbonden en als zodaning in één bijzonder gebied gevat. Ondanks een storende lineaire structuur (de spoorlijn), is de relatie met de omringende woonwijken is groot. Die relatie wordt ook nog eens versterkt door het karakter van de bebouwing.

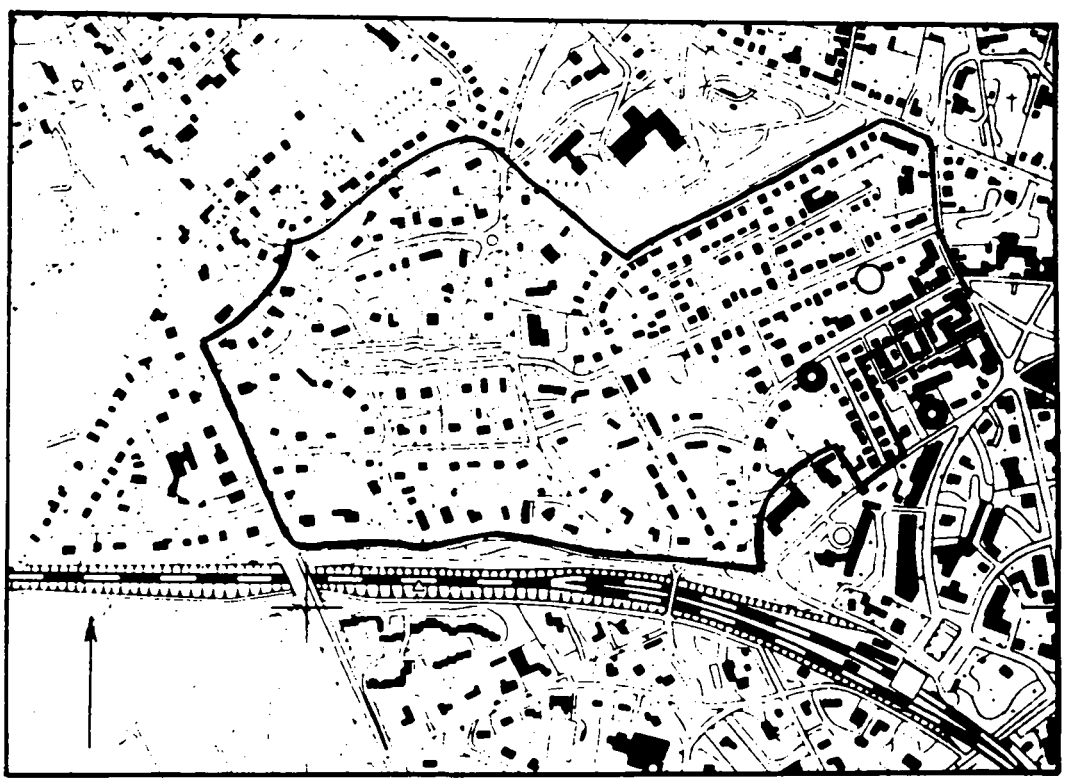

Afb. 25 Wilhelminapark

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Het Rode Dorp
gebiedstype : sociaal woningbouwgebied 1850-1940
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 25
kwalificatie : regionaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden:
Het Rode Dorp is een klein sociaal woningbouwcoplex gebouwd in de Amsterdamse Schoolstijl. De structuur van dit kleine gebied wordt bepaald door twee pleinen. Als men de wijk vanuit het zuiden benadert komt men eerst op een soort voorplein waarvan de begrenzing wordt gevormd door de Marisstraat en Breitnerstraat. Dit plein heeft een open karakter die in het midden wordt doorsneden door de Veldheimweg. Deze straat loopt naar het tweede plein, het hart van de wijk. Dit plein heeft in tegenstelling tot het voorplein een gesloten karakter als gevolg van de bebouwing die het plein omvat. Het plein heeft aan de de noordzijde twee ingangen (Apolstraat en Blommerstraat). Aan de oostzijde van het plein is een toegangsweg die via een poort onder de bebouwing doorloopt (Neuhuysstraat). Met name door deze gesloten opzet maar ook door de bebouwing is er nauwelijks sprake van enige relatie met de omgeving.

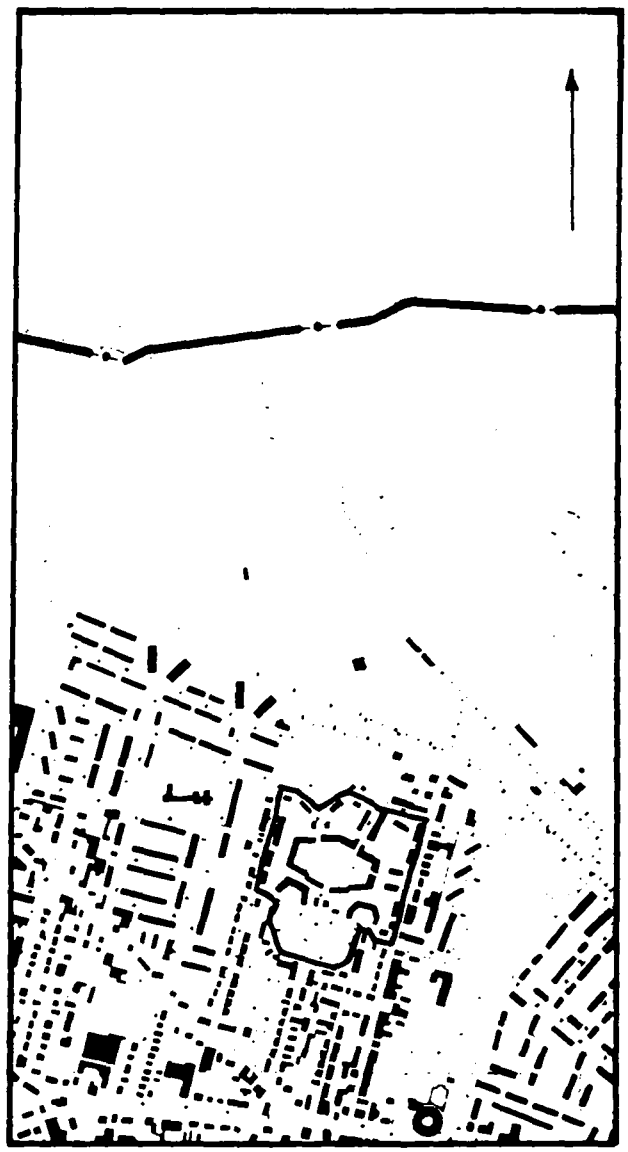

Afb. 26 Het Rode Dorp

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 4
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Pekingtuin
gebiedstype : groengebied 1850-1940
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 4
kwalificatie : lokaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
De voormalige buitenplaats Peking is momenteel een park, de "Pekingtuin". Het park heeft nog kenmerken van een landschappelijke aanleg, maar door aantasting heeft het zijn oorspronkelijke karakter grotendeels verloren. Dit is het gevolg van de omringende bebouwing en door de aanleg van nieuwe wandelpaden. Daarnaast is het terrein te klein geworden om een dergelijk karakter te kunnen behouden. Toch bezit dit bijzondere gebied een aantal elementen die het bijzonder maken. De begrenzing van het gebied omsluit twee landhuizen, het eerder genoemde huis Peking en het voormalige huis Kanton, dat rechts van Peking ligt. Beide huizen worden van elkaar gescheiden door de Boslaan. Van beide buitenplaatsen zijn enkele dienstwoningen en de koetshuizen be

waard gebleven. De Torenlaan is een belangrijke lineaire structuur, die weliswaar buiten de begrenzing van het gebied ligt maar wel zorgt voor een relatie met het omringende gebied.
Oorspronkelijk was de Torenlaan een zichtlaan van het verdwenen huis De Eult. (GBW 7)

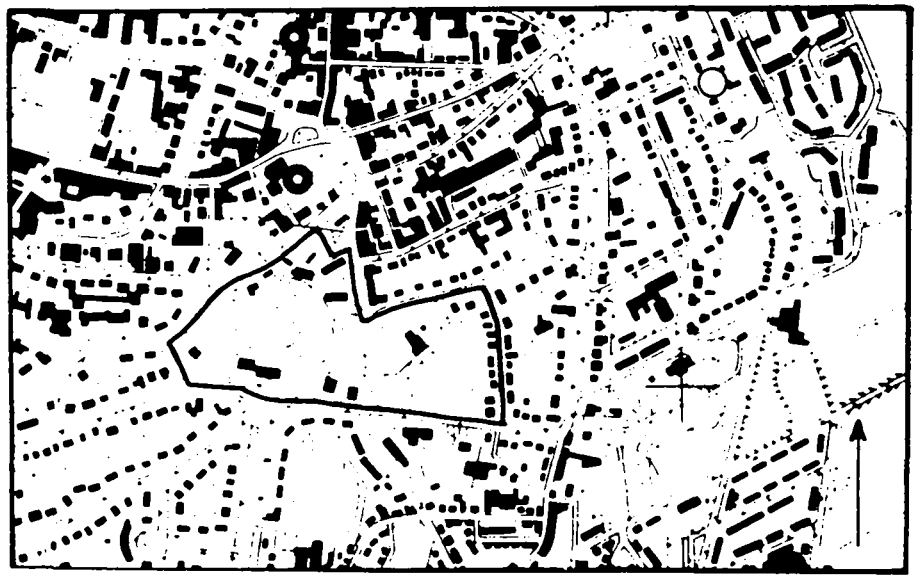

Afb. 27 Pekingtuin

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 5
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Cantonspark
gebiedstype : groengebied 1850-1940
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 4
kwalificatie : lokaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden:
Het Cantonspark is een klein park op een parallelogramvormig terrein en wordt begrensd door de Heemskerlaan, Abel Tasmanlaan, Piet Heinstraat en Noorderstraat. Het maakte vroeger deel uit als overplaats van het huis Kanton. De belangrijkste lineaire structuur is een voetpad die langs de wintertuin loopt en daar een plein vormt. Het terrein heeft verder een open karakter met enkele bossages en waterpartijen. Een folie en de wintertuin zijn de belangrijkste gebouwen. Het park staat op zich zelf en heeft geen relatie met de omgeving.

Afb. 28 Cantonspark

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 6
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Prins Hendrikpark
gebiedstype : villagebied 1850-1940
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 25
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden:
Het Prins Hendrikpark is het oudste villapark in Baarn en heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van Baarn tot villadorp. Het park ligt op een driehoekvormig terrein dat wordt begrensd door de Generaal van Heutzlaan, de Amsterdamsestraatweg en de spoorlijn Amersfoort-Amsterdam. De bebouwing in dit gebied is vrij gaaf op enkele storende nieuwbouw na, waardoor in sommige gevallen de relaties tussen hoofd- en bijgebouwen van de oorspronkelijke bebouwing verloren is gegaan. De kenmerkende lineaire structuren bestaan uit slingerende lanen in een landschappelijke, boomrijke omgeving. Ook in het Prins Hendrikpark ligt een deel van de voormalige zichtlaan, de Prinses Irenelaan, die haar oorsprong vindt in het park van De Eult (GBW 7). De overige lineaire structuren zijn sinds de aanleg niet veranderd met uitzondering van het stratenprofiel.

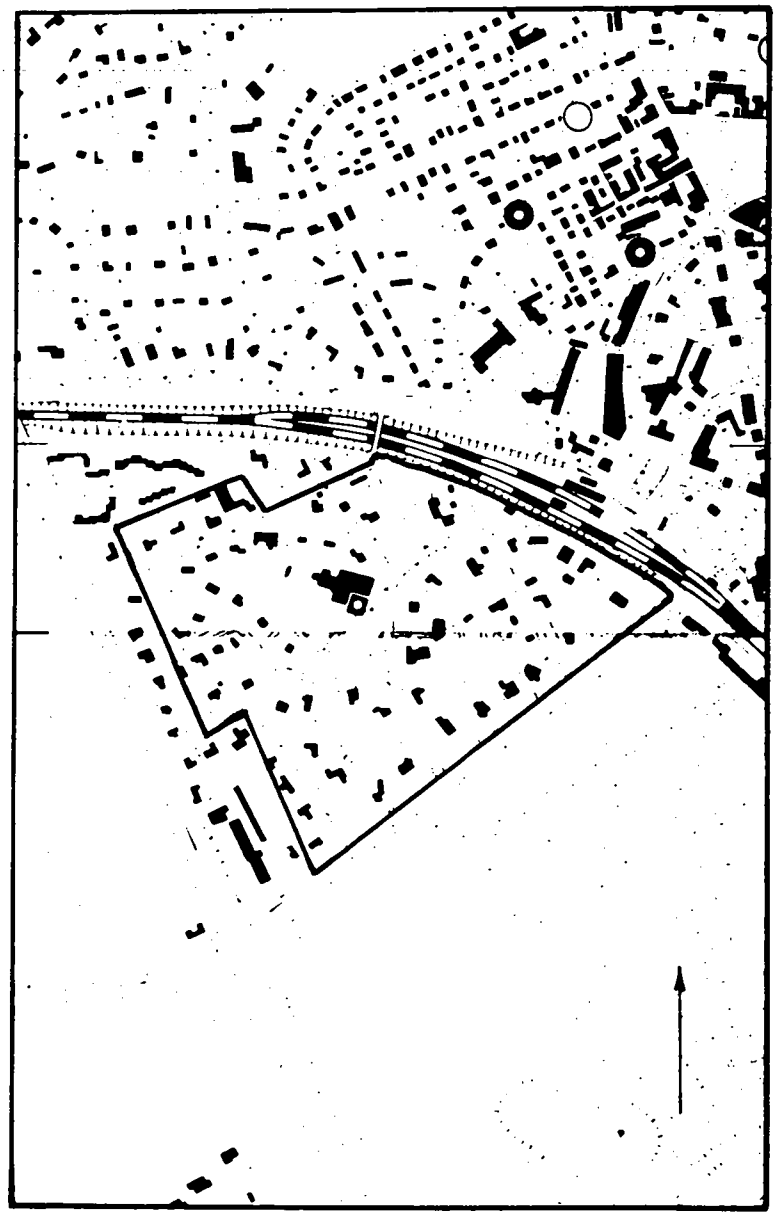

Afb. 29 Prins Hendrikpark

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 7
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Soestdijk/De Eult
gebiedstype : buitenplaatsen vóór 1850
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 14
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden:
Tot de oudste buitenplaatsen in Baarn behoren Soestdijk en De Eult. Deze laatste wordt op de kaarten vermeld als het Baarnse Bos. Dit terrein heeft nog voor een zeer groot deel haar 17de eeuwse structuur. Deze wordt bepaald door drie lineaire hoofdstructuren die in het zuiden van het terrein bij elkaar komen in een zogenaamde **ganzevoet**. De hoofdas of middenas (Wittelaan) loopt naar het noord-westen en is boven de Generaal van Heutzlaan nog gedeeltelijk bewaard gebleven in de Prinses Irenelaan en heet wederom de Wittelaan in het Wilhelminapark. De westelijke (Schrikslaan) loopt totaan de Amsterdamsestraatweg, nabij de kruising met de Hilversumsestraatweg (deze beide straten maakten vroeger ook deel uit van het landgoed De Eult). De noordelijke as, de Torenlaan, had voor de bouw van het Pekinghuis zicht op de kerktoren van Baarn. Een belangrijke structuur op de middenas wordt gevormd door een ovaalvormige vijver van waaruit

straalsgewijs 8 korte lanen lopen die gevat zijn in een rechthoekig kader. Dit element heet een **sterrenbos**. Voorts bevindt zich tussen de hoofdas en noordas een **rotonde** (de Lindekom). De rotonde was in de oorspronkelijke aanleg van het park De Eult een steeds terugkerend fenomeen.
Soestdijk had, net zoals De Eult een formele aanleg. In 1779 werd de tuin getransformeerd in een landschappelijk aangelegde tuin en was daarmee, samen met Het Loo een van de eerste parken in Nederland die deze engelse stijl in praktijk brachten. Bekende elementen als slingervijvers, gebogen lanen en een glooïend terrein zijn in de tuinen van Soestdijk aanwezig. De formele structuur uit de 17de eeuw is op sommige plekken ook nog aanwezig. In 1758 wordt De Eult door aankoop bij het landgoed Soestdijk gevoegd maar beide parken zijn nooit één geheel geworden. De Amsterdamsestraatweg is een oude lineaire structuur die beide parken, met name sinds de verbreding, van elkaar scheidt. Vanuit het paleis Soestdijk loop een zichtlaan aan de zuidzijde van het park De Eult naar de gedenknaald aan de Torenlaan.

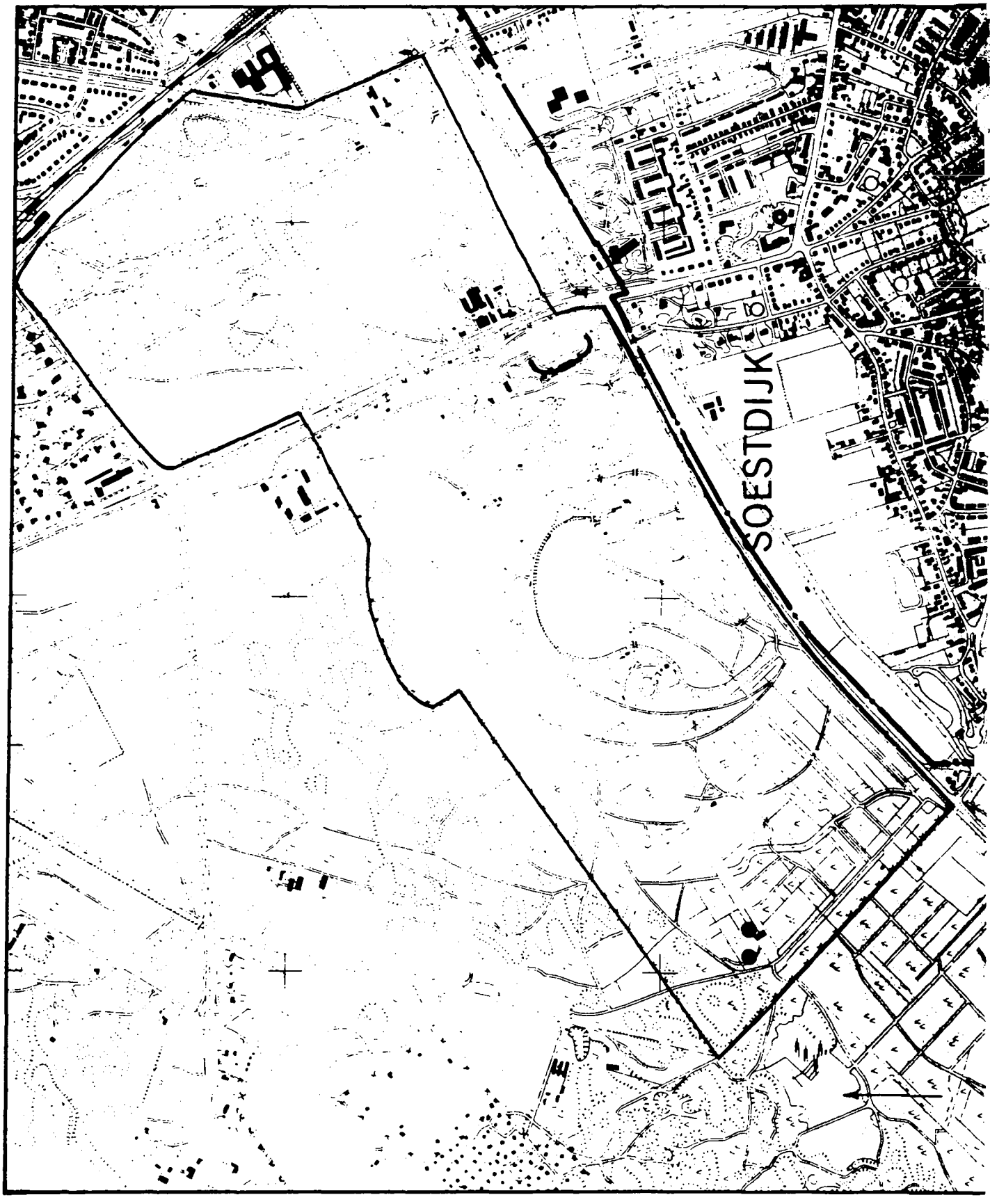

Afb. 30 Soestdijk/De Eult

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 8
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Lage Vuursche
gebiedstype : dorpskern vóór 1850
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 20
kwalificatie : regionaal
beschermd gezicht : ja
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden:
De kern Lage Vuursche bestaat uit de Dorpsstraat die aan weerszijde bebouwd is met voornamelijk boerderijen en woningen. De Dorpsstraat is de enige oude lineaire structuur die van belang is. De kern van Lage Vuursche is praktisch onveranderd gebleven. Aan de westzijde heeft een kleine uitbreiding plaatsgevonden en bestaat uit één straat die evenwijdig aan de Dorpsstraat loopt. De buitenplaatsen Drakenstein en Klein Drakenstein liggen ten opzichte van de Dorpsstraat terug en missen daardoor een structurele relatie met de dorpskern. Beide buitenplaatsen hebben geen parkaanleg die te vergelijken is met Soestdijk of Groeneveld. De structuur van Drakenstein wordt bepaald door een oprijlaan die naar het huis leidt. Het huis zelf ligt op een cirkelvormig terrein dat omgeven is door een gracht. Voor het huis is een plein waar omheen enkele bijgebouwen zijn geplaatst. Klein Drakenstein bestaat uit een oprijlaan met een voorplein. Achter het huis is een open weide.

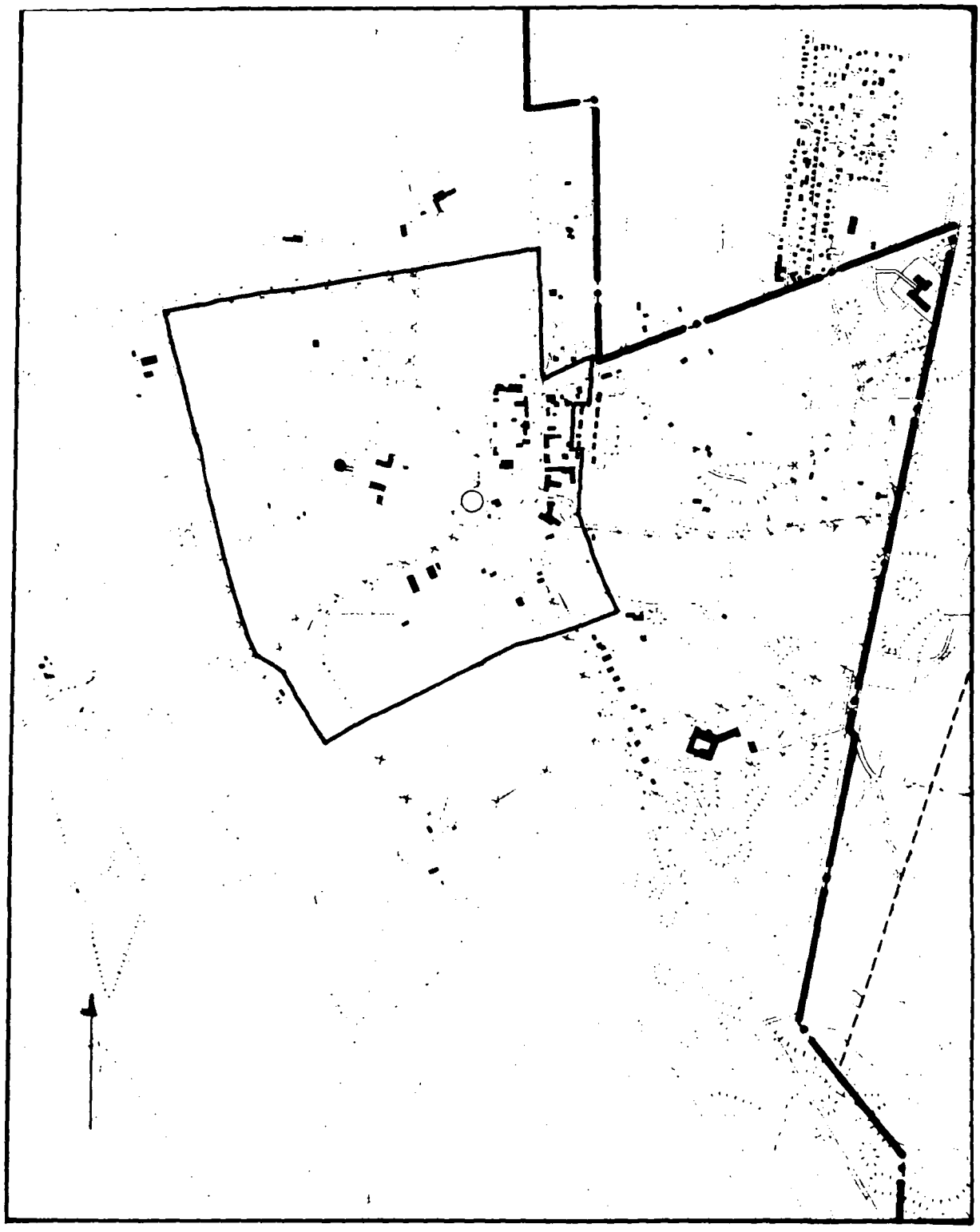

Afb. 31 Lage Vuursche

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 9
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Pijnenburg
gebiedstype : buitenplaats vóór 1850
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 3
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden:
Het landgoed Pijnenburg dat behoort tot het gebied met bijzondere waarde behoort, ligt op een driehoekvormig terrein. De overplaats van Pijnenburg, dat in de gemeente Soest ligt, valt er buiten. Wel dient dit gebied als onmisbaar decor, vanwege het open karakter. Het terrein dat wel onder de bijzondere waarde valt grenst aan een reeks buitenplaatsen in Zeist (Ewijkshoeve, Ernst Sillemshoeve en Prins Hendriksoord) die eveneens een gebied met bijzondere waarde vormen (zie rapport Zeist). De relatie met de omgeving is hierdoor zeer groot. Pijnenburg zelf is een in landschappelijke stijl aangelegde tuin waarvan de oorspronkelijke structuur geheel intact is gebeleven. Opvallend is de lange slingervijver die door het hele terrein loopt.

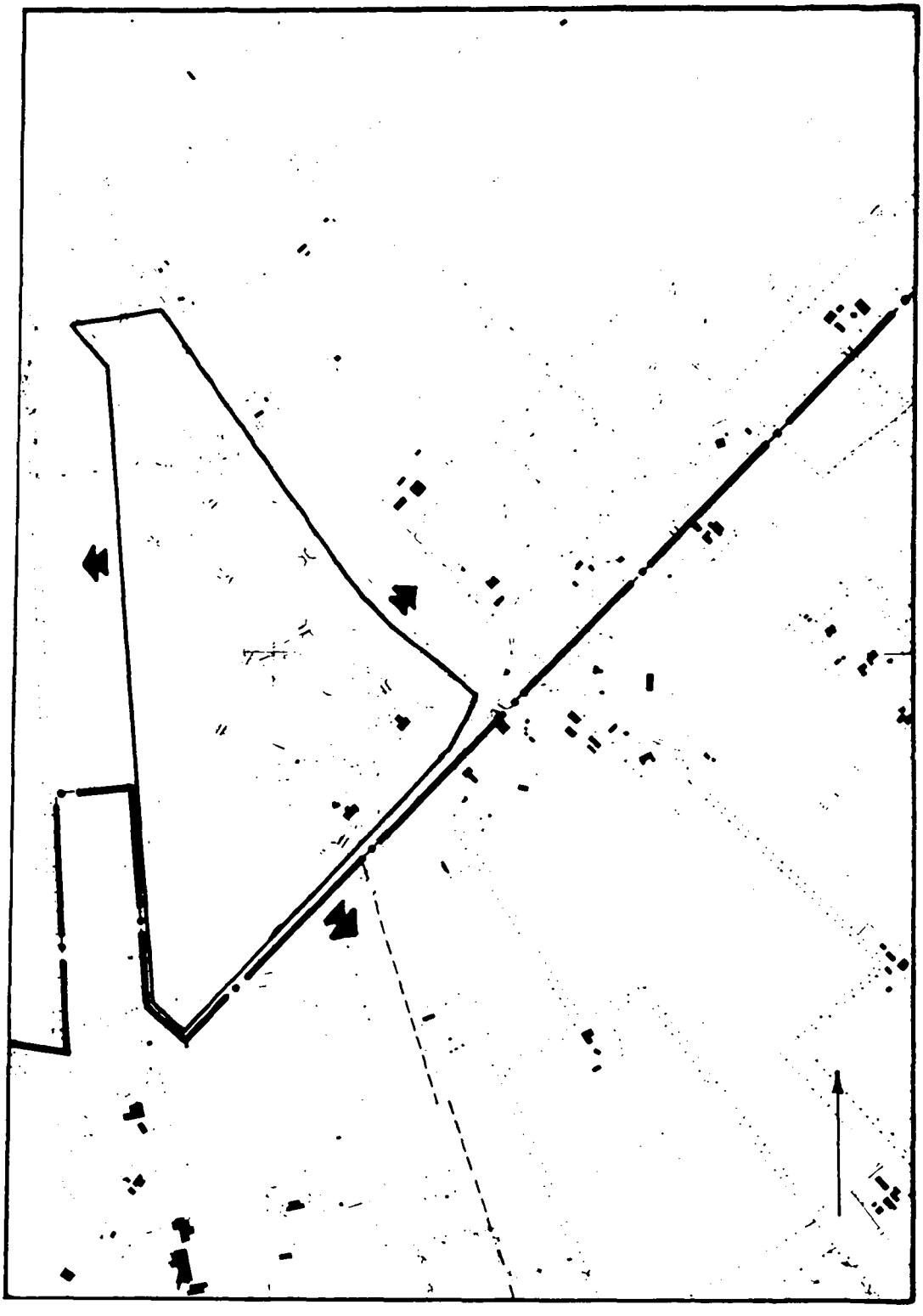

Afb. 32 Pijnenburg

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BRN GBW 10
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Baarn
naam : Rusthoek/Benthuys
gebiedstype : buitenplaatsen na 1850
inv. datum : 26 november 1991
inventarisator : J.C. van 't Hof/M. Laman
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 8
kwalificatie : lokaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden:
De beide buitenplaatsen Rusthoek en Benthuys, die in hun huidige vorm van rond 1900 dateren liggen aan de Eemnesserweg die als een oude lineaire structuur beide buitenplaatsen van elkaar scheidt. De omvang van het terrein van Rusthoek is qua structuur ouder. Op kaarten uit de eerste helft van de 19de eeuw wordt het terrein van dezelfde grootte omgracht weergegeven. Het huis heette in die tijd "Zeerust". De omgrachting is nu verdwenen en de indeling van het terrein is veranderd. Achter het huis ligt nu een vijver. Benthuys is een kleinere buitenplaats die nog steeds in een agrarisch getinte omgeving ligt met oude boerderijen. Nieuwbouw is echter zeer dicht genaderd. De relatie tussen beide huizen wordt benadrukt door de nog intact zijnde zichtlijnen.

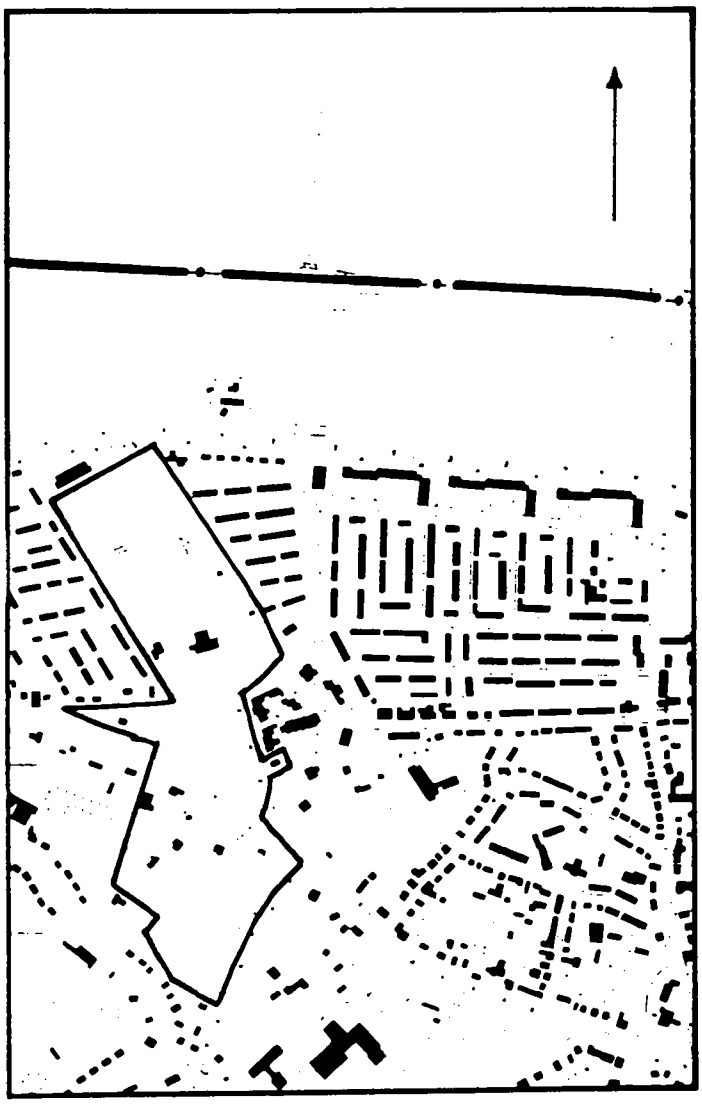

Afb. 33 Rusthoek en Benthuys

6.3.2 Soest

In de gemeente Soest zijn 5 gebieden met bijzondere waarden nderscheiden:

1. Grote Melm
2. Oude dorpskern Soest met daarin opgenomen het beschermd dorpsgezicht zoals die is vastgesteld door de Rijksdienst voor Monumentenzorg
3. De Birkt
4. Soestduinen
5. De Paltz

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : SOS GBW 1
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Soest
naam : Grote Melm
gebiedstype : los gestructureerde nederzetting vóór 1850
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV/ML
aantal MIP-objecten : 3
kwalificatie : lokaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur			
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
De Grote Melm is een voor de nederzettingsgeschiedenis belangrijk gebied gelegen aan de Eem. Het begrip "melm" wil zeggen "hoge en droge grond", in dit geval ontstaan door de verzandig van een oude meander van de Eem. Op kaarten uit de 19de eeuw wordt dit gebied, met een drietal 17de en 18de eeuwse boerderijen, aangeduid als de Oude Melm. In de Middeleeuwen werd ter hoogte van de Grote Melm een laad- en losplaats aangelegd ten behoeve van turfvervoer Deze laad- en losplaats lag aan de in 1239 gegraven Oude Gracht die het Soesterveen met de rivier de Eem verbond. Voor 1239 geschiedde het vervoer over land via de Grote Melmweg en Prins Bernhardlaan.

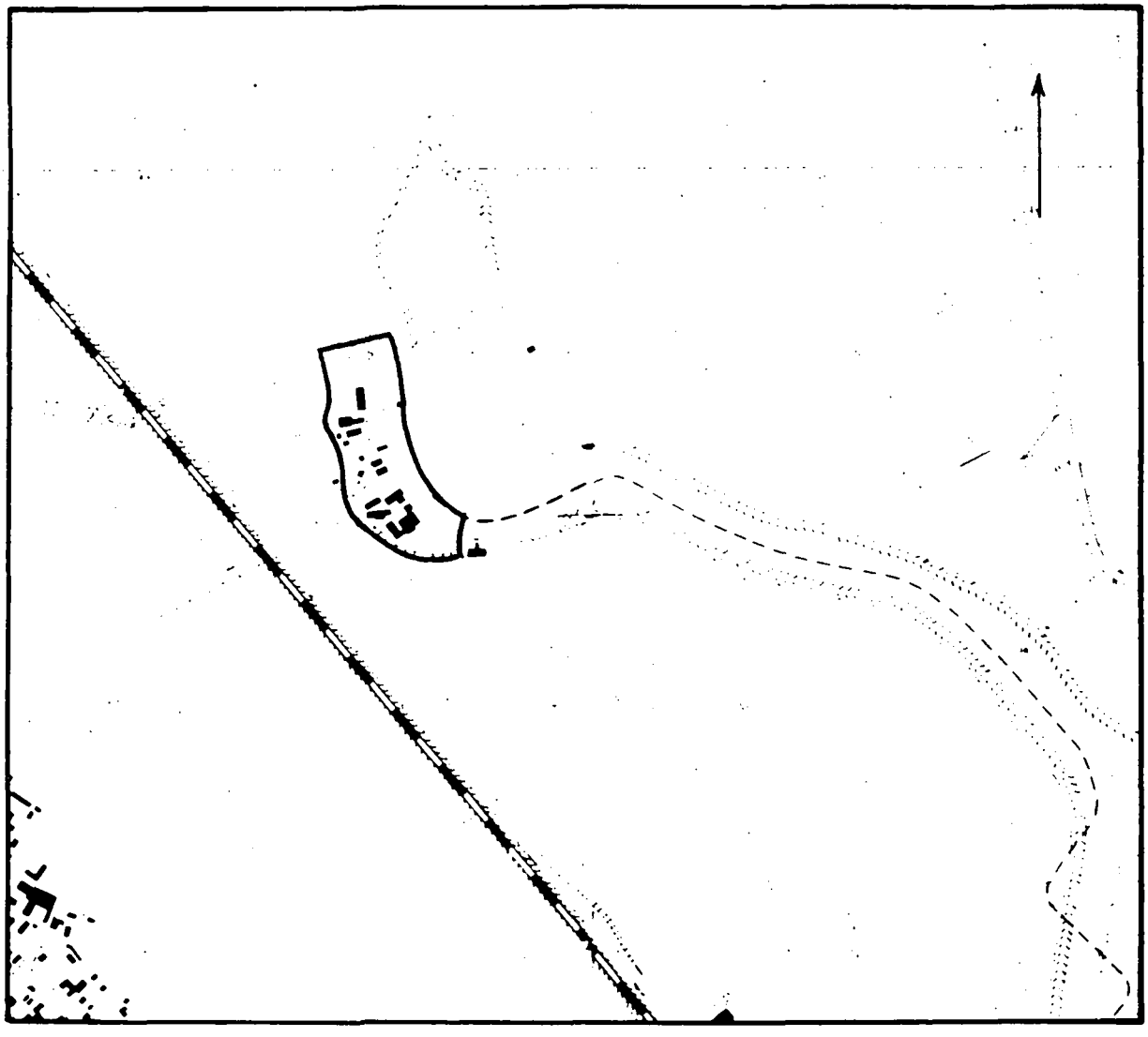

Afb. 34 Grote Melm

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : SOS GBW 2
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Soest
naam : Oude kern Soest
gebiedstype : dorpskern voor 1850
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV/ML
aantal MIP-objecten : 22
kwalificatie : regionaal
beschermd gezicht : ja (geldt voor het beschermd dorpsgezicht)
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden
Dit waardevol gebied omvat een deel van de oude kern van Soest dat valt onder beschermd dorpsgezicht zoals die door de RDMZ is vastgesteld op 12 mei 1966, en een door het MIP vastgestelde uitbreiding daarop die onder meer ook een oude boerderijstrook omvat.(Ferdinand Huycklaan). Het beschermd dorpsgezicht is beperkt tot de directe omgeving van de Nederlands Hervormde kerk. Hierin vallen drie lineaire structuren op (Kerkepad, Eemweg en Peter van de Breemerweg), die achter de kerk elkaar kruissen en aldaar een soort dorpsplein vormen. Deze structuren zijn bepalend geweest voor het ontstaan van de dorpskern. De P. van de Breemerweg was oorspronkelijk de verbindingsweg met Amersfoort. De begrenzing van het waardevolle gebied zoals door het MIP is vastgesteld had tot doel de relatie met het agrarische "achterland" beter naar voren te laten komen. Binnen dit gebied valt tevens het archeologisch terrein (rijksmonument), met de resten van het voormalige laat-middeleeuwse klooster "Mariënburg.

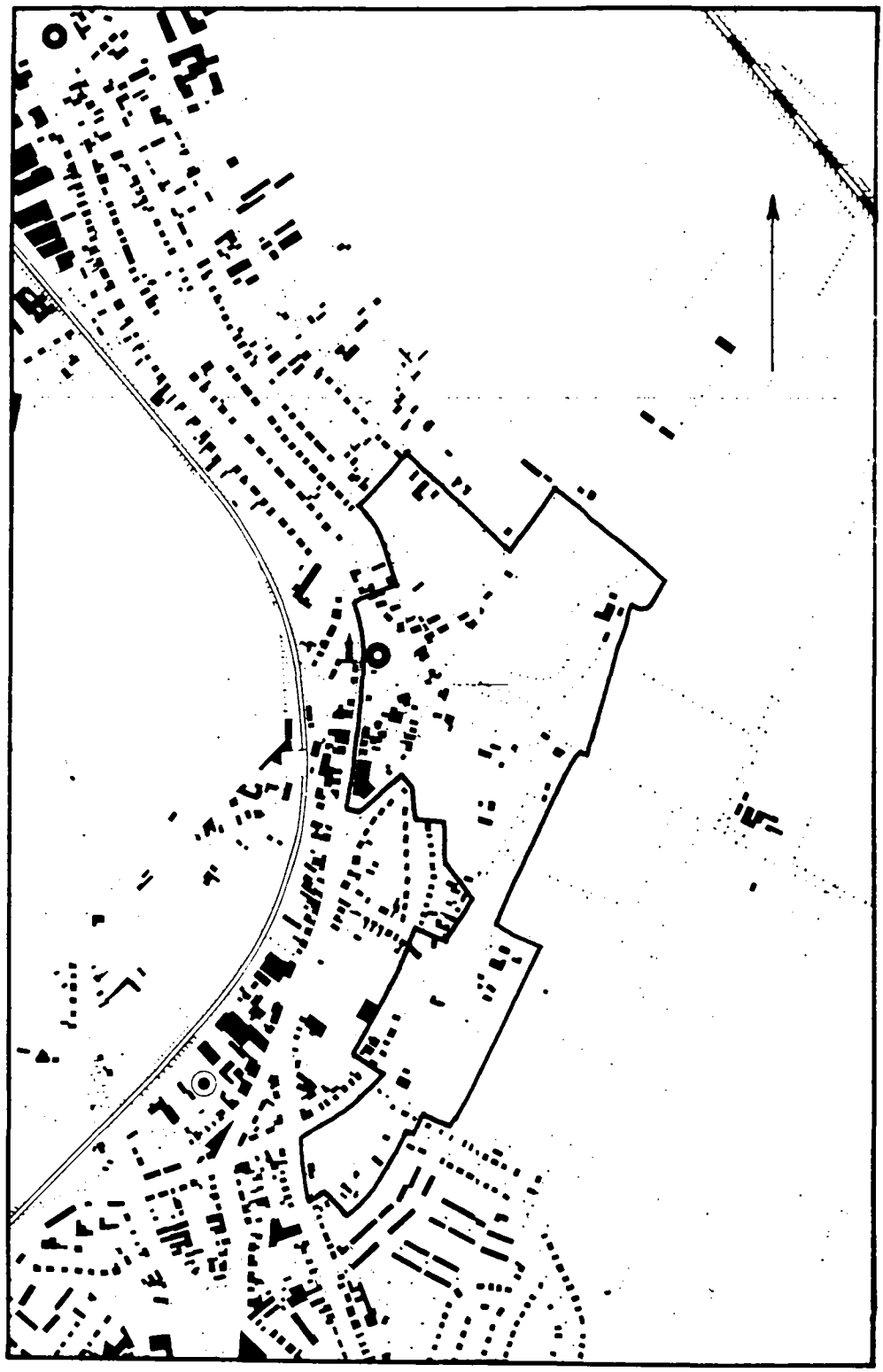

Afb. 35 Dorpskern Soest

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : SOS GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Soest
naam : De Birkt
gebiedstype : boerderijstrook
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV/ML
aantal MIP-objecten : 19
kwalificatie : regionaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het waardevolle gebied "De Birkt" bezit een boerderijstrook aan een oude verbindingsweg naar Amersfoort, de Birktstraat. Deze weg was tot het begin van de 19de eeuw ondergeschikt als verbinding naar Amersfoort. De hoofdverbinding was de P. van de Breemerweg. De boerderijstrook ontwikkelde zich in eerste instantie aan de noordzijde van de Birktstraat. Hier bevinden zich boerderijen waarvan de oudste uit de 17de eeuw stammen. Het dwarshuistype is sterk vertegenwoordigd en duidt op het welvarende karakter van deze boerderijstrook. De regelmatige verkavelingsstructuur is sinds de ontginning nauwelijks veranderd en is karakteristiek voor dit gebied. Het archeologische terrein met resten van het laat-middeleeuwse klooster "Mariënhof" valt binnen dit gebied met bijzondere waarde.

Afb. 36 De Birkt

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : SOS GBW 4
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Soest
naam : Soestduinen
gebiedstype : dorpsgebied 1850-1940
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV/ML
aantal MIP-objecten : 1
kwalificatie : lokaal
beschermd gezicht :
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie			
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Soestduinen was oorspronkelijk bedoeld als een nieuwe villawijk aan de spoorlijn Utrecht-Amersfoort. Bij de aanleg van deze spoorlijn (1864) werd in het niets het station Soestduinen gebouwd. In 1921 ontwierp Cuypers een uitbreidingsplan voor een villawijk nabij het station aan de noordzijde van de spoorlijn. Het kleine concentrische stratenplan, dat nu nog te herkennen is, kwam uit dat plan Cuypers voort. Verdere ontwikkeling van het villagebied kwam niet van de grond. Het gebied ontleent haar waarde aan de kleinschalige structuur van een villawijk in wording.

Afb. 37 Soestduinen

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : SOS GBW 5
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Soest
naam : De Paltz
gebiedstype : buitenplaats vóór 1850
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV/ML
aantal MIP-objecten : 3
kwalificatie : lokaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering			
2. stedebouw			
2.1 structuur			
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het landgoed "De Paltz" is gelegen ten westen van de Weerden Poelmanlaan tussen het vliegveld Soesterberg (het zuiden) en de spoorlijn Utrecht-Amersfoort in het noorden. Reeds in de middeleeuwen behoorde dit gebied tot de oude enggronden van de in 838 genoemde "Villa Hees". In 1399 werd het gebied verkaveld in opdracht van de St. Paulusabdij in Utrecht, die het gebied in haar bezit had. Op het verkavelde terrein hebben ooit een vijftal boerderijen gestaan. Deze boerderijen stonden aan de noordzijde langs een oude verbingsweg van Utrecht naar Amersfoort, het huidige Heezerspoor. Het in rechte stroken verkavelde gebied waren voor de verlandschappelijking in 1872 door Copijn nog duidelijk te herkennen (zie: Grote Historische Atlas van Nederland, dl. 1 p. 60).

Het terrein wordt een buitenplaats als in 1867 het huidige huis wordt gebouwd. De overige bebouwing stamt uit dezelfde periode. De boerderij "De Paltz" werd gebouwd op de plek waar volgens de eerder genoemde atlas ook een boerderij gestaan moet hebben. Van de door Copijn aangelegde tuin, in een laat-landschappelijke stijl, zijn de lineaire structuren nog steeds intact. Het terrein wordt door een rechte zichtlaan voor het landhuis in twee min of meer gelijke delen gesplitst. De rechte laan die evenwijdig langs het huis loopt en de rechte laan in het westelijk deel van de buitenplaats, zijn overblijfselen van de oorspronkelijke verkaveling. In dit gedeelte zijn onlangs de resten van een Hermitage en een vijveraanleg terug gevonden.

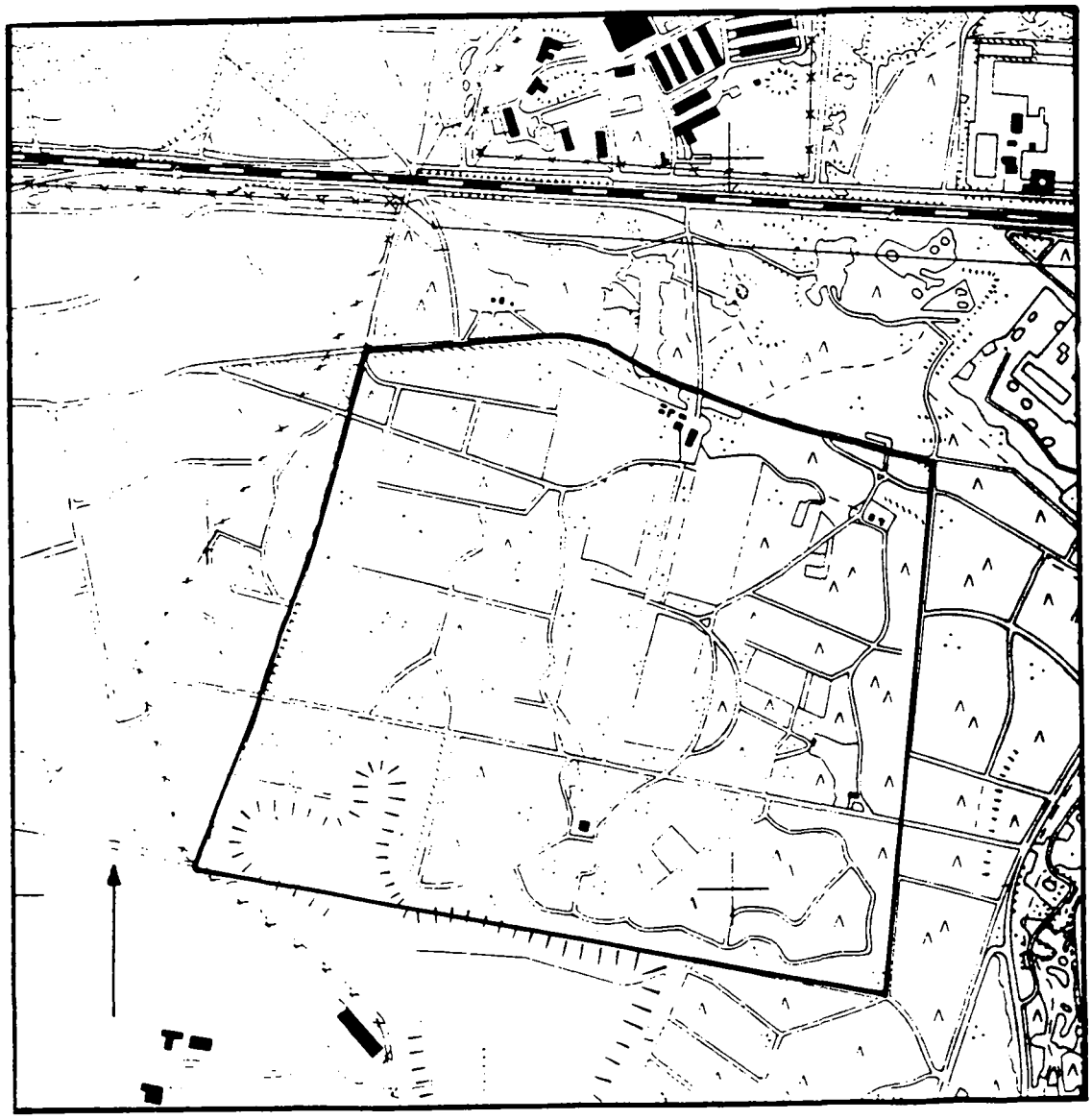

Afb. 38 De Paltz

6.3.3 De Bilt

In de gemeente De Bilt zijn 4 gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:
1. Vogelenzang Park Bilthoven
2. Componistenwijk Bilthoven
3. Houdringe/Beerschoten/Vollenhove/Oostbroek
4. Sandwyck/van Boetselaerpark

Het eerste en tweede gebied zijn zogenaamde villagebieden. Bij het derde gebied gaat het om een aaneenschakeling van vier buitenplaatsen. Het laatstgenoemde gebied betreft een buitenplaats met de voormalige overplaats, dat nu als openbaar groengebied fungeert (park).

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BLT GBW 1
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : De Bilt
naam : Vogelenzangpark Bilthoven
gebiedstype : villagebied 1850-1940
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV
aantal MIP-objecten : 20
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

Het Vogelenzangpark in Bilthoven is het eerste villagebied waar, na de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Zwolle, werd gebouwd. Het ligt ten zuiden van de spoorlijn en heeft als zuidelijke grens de Rietveldlaan. Het is een driehoekvormig gebied met aan de oostelijke zijde de Soestdijkseweg-Zuid, een belangrijke verkeersader. Het wijkje is niet volgens opgezet plan tot stand gekomen, maar bij de aanleg heeft men wel consequent de rechte straat of laan vermeden.
De structuur van het gebied is een voorbeeld van een in landschappelijke stijl aangelegd villapark, zij het op kleine schaal. De bebouwing bestaat voornamelijk uit vrijstaande kleinere villa's op kleine percelen. De dichtheid van de bebouwing is groot. De groenvoorziening bestaat uit volwassen bomen langs de straten en een klein plantsoentje in het midden van de wijk.

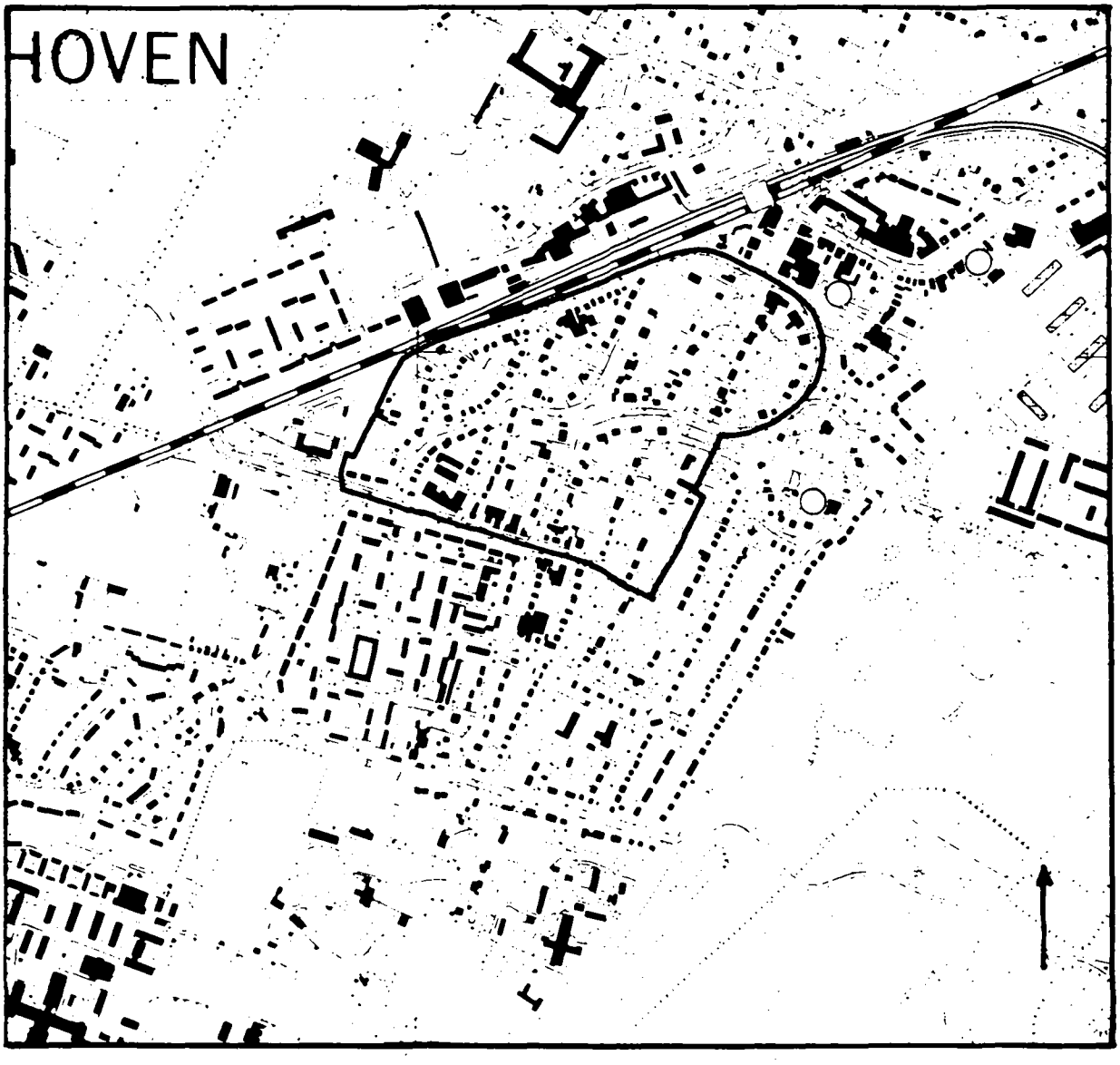

Afb. 39 Villapark Vogelezang

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BLT GBW 2
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : De Bilt
naam : Componistenbuurt Bilthoven
gebiedstype : villagebied 1850-1940
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV
aantal MIP-objecten : 8
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

De begrenzing van dit villagebied wordt in het westen gevormd door de Soestdijkseweg-Noord, in het oosten door de Lassuslaan en in het zuiden de Obrechtlaan. Kenmerkend voor het gebied is het straalsgewijze stratenplan, waarbij de Bachlaan het cirkelvormig centrum vormt van waaruit zes straten lopen. Het stratenprofiel is nog origineel; een klinkerstraat geflankeerd door een zandberm. De verdichting in het gebied is niet groot en de erven zijn in veel gevallen zeer groot.
In tegenstelling tot het Vogelenzangpark heeft dit park een doordachte structuur. Men heeft rekening gehouden met de oorspronkelijke aard van het terrein (bosrijk) door het aantal straten te beperken en de percelen waarop de villa's landhuizen en bungalows gebouwd moesten worden groot te houden. Het gebied heeft door zijn relatief late aanleg geen innovatieve waarde meer.

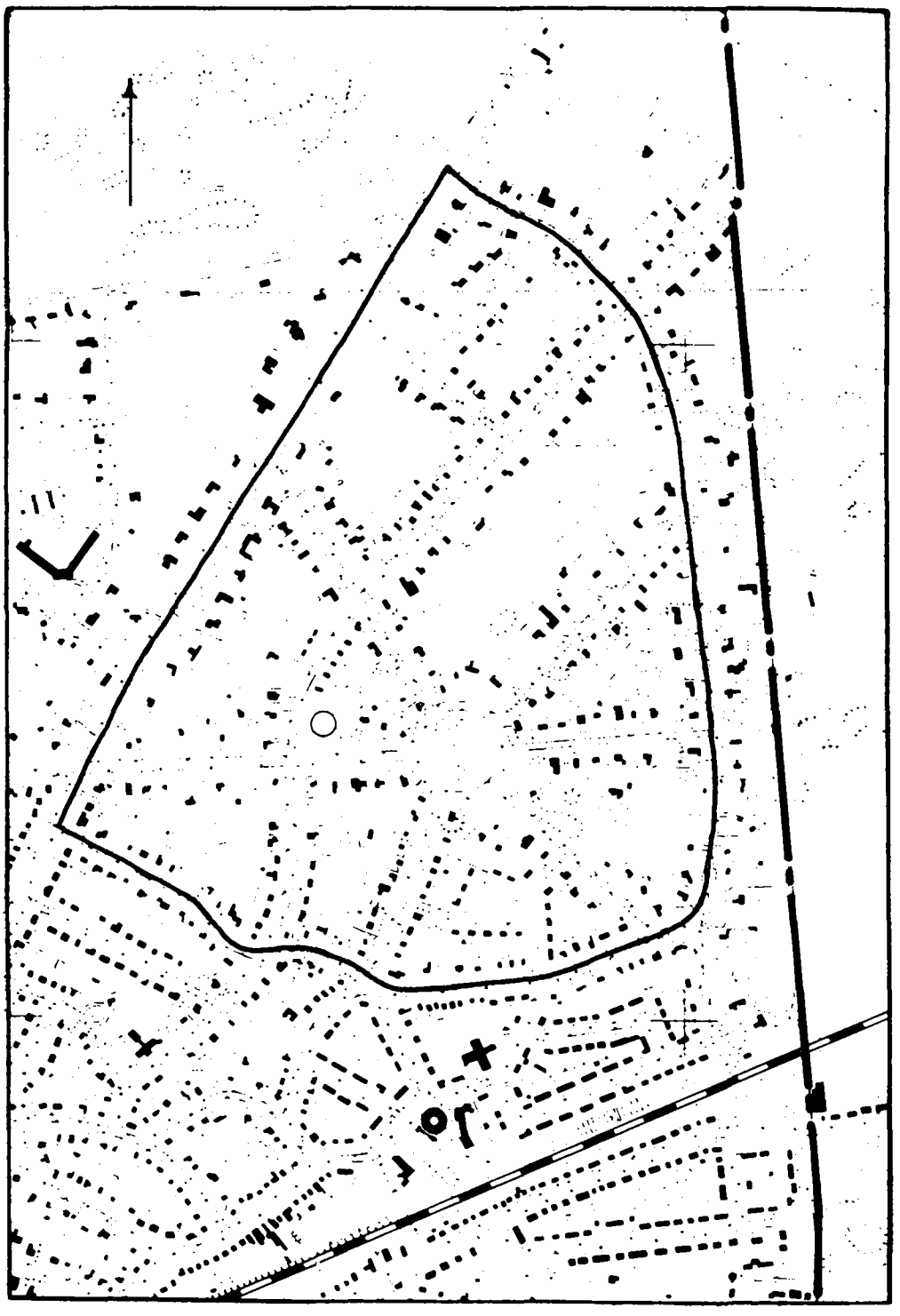

Afb. 40 Componistenbuurt

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BLT GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : De Bilt
naam : Houdringe/Beerschoten/Vollenhove/Oostbroek
gebiedstype : buitenplaats
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV
aantal MIP-objecten : 28
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

Deze vier buitenplaatsen grenzen aan elkaar en vormen samen met een open weide gebied een afwisseld landschap dat op de overgang van het rivierklei gebied en heuvelrug ligt. evens vormen deze buitenplaatsen hetbegin van de Stichtse Lustwarande. De grootste storende structuur is de A28, die in het begin van de jaren tachtig is aangelegd en de landgoedren van Vollenhove en Oostbroek doorsnijdt. Oude structuren zijn de Utrechtseweg en Amersfoorsteweg, die wel ten behoeve van het autoverkeer belangrijke verkeersaders zijn geworden. De belangrijkste waarden van het gebied zijn de in landschappelijke stijl aangelegde parken van Beerschoten en Vollenhove. Het weidegebied ten westen van Vollenhove, met als belangrijke structuren de Biltse grift en de Jakobsesteeg, biedt vanuit park van Vollenhove een zicht op de dom van Utrecht. Oostbroek heeft een aantal bewaard gebleven historische ruimtelijke structuren, waarvan een deel van de oude Hoofddijk en het terrein van het gelijknamige klooster de belangrijkste zijn.

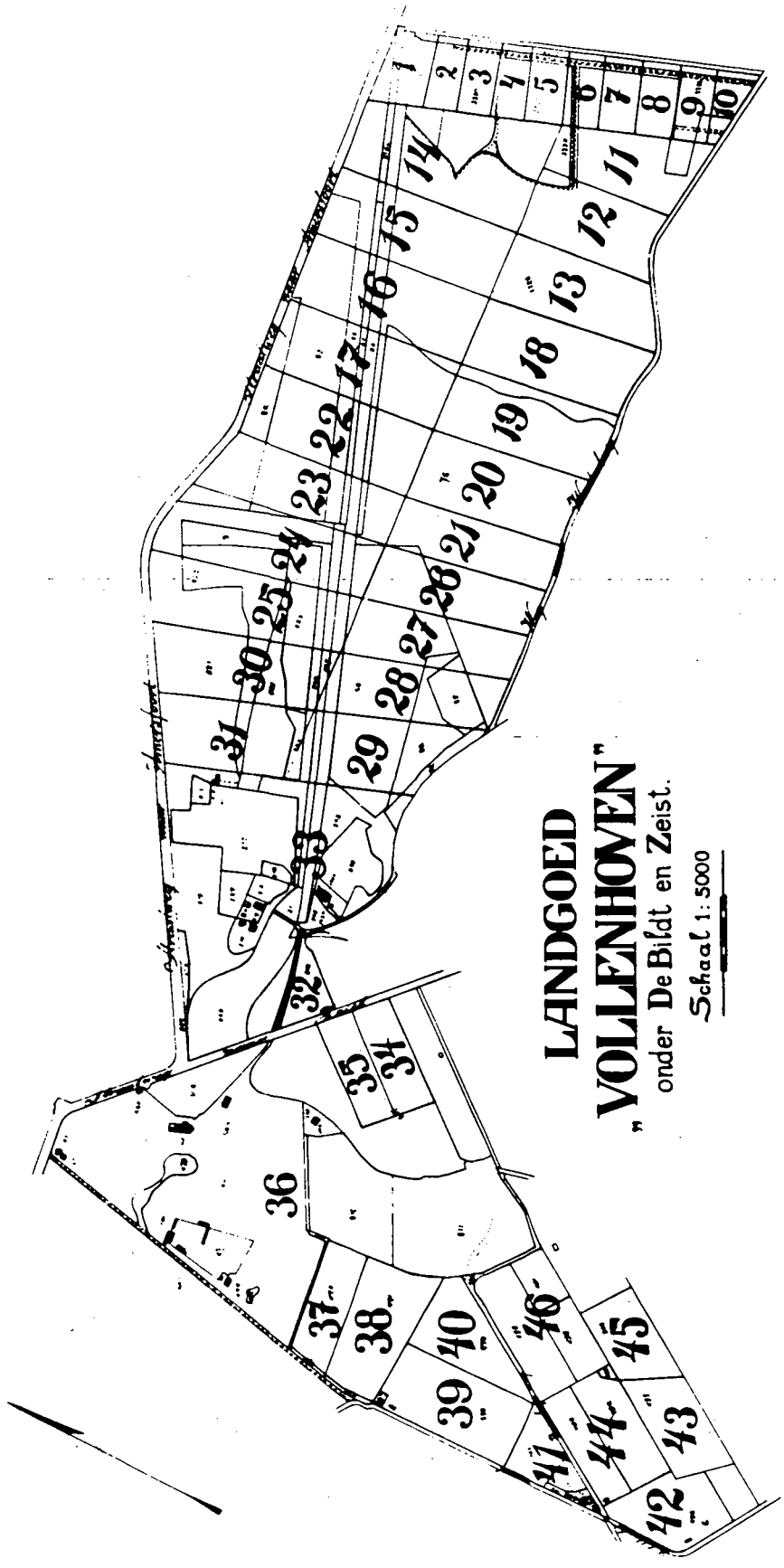

Landgoed Vollenhoven 1922 (RAU-TA 2211-5)

Afb. 41 Buitenplaatsen gordel Houdringe, Beerschoten, Vollenhove en Oostbroek

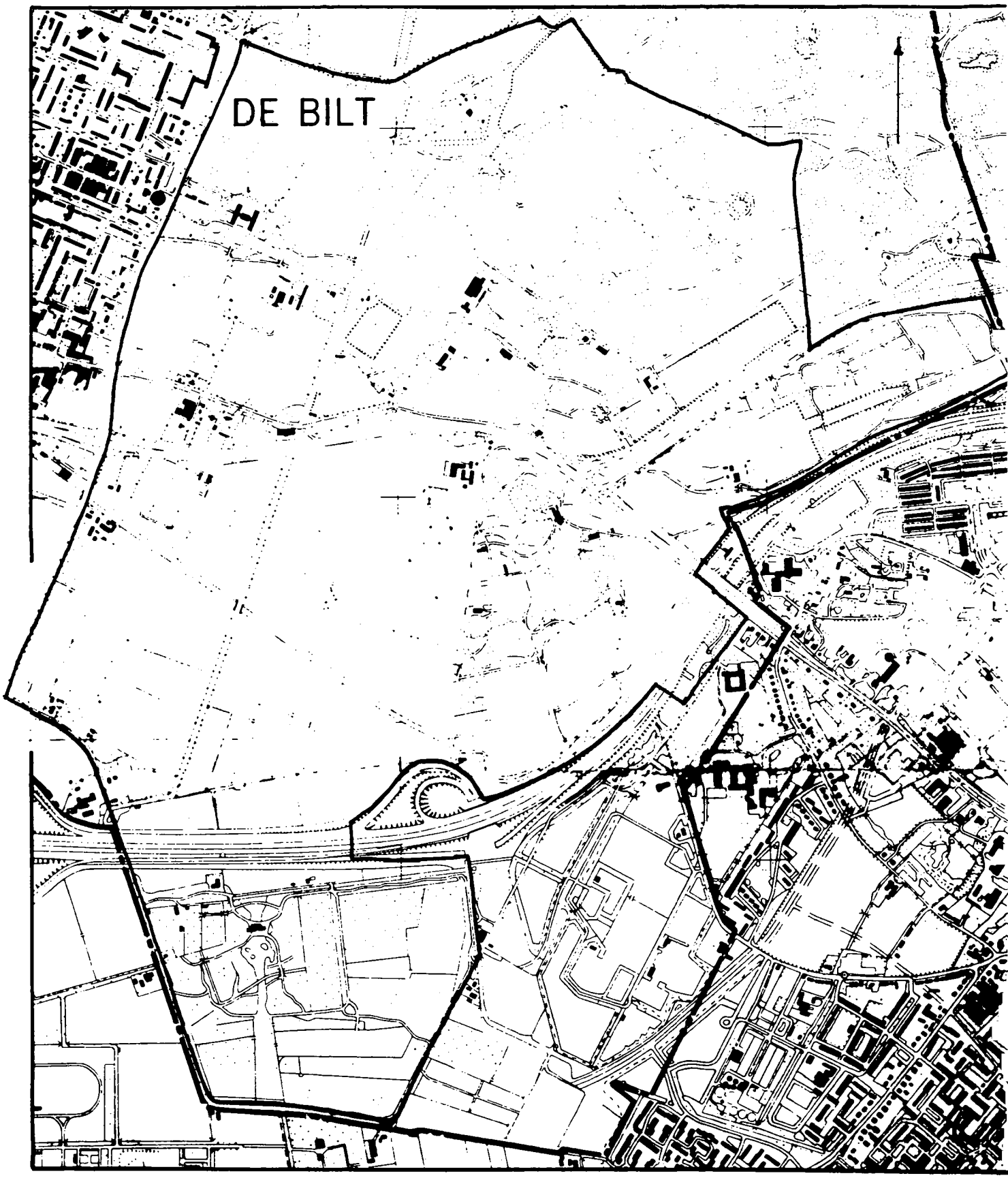

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BLT GBW 4
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : De Bilt
naam : Sandwyck/van Boetzelaerpark
gebiedstype : buitenplaats/(openbaar)groegebied
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV
aantal MIP-objecten : 8
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

De buitenplaats Sandwyck is gebaseerd op de verkavelingsstructuur die vanuit de Hoofddijk zijn oorsprong vindt. De oorspronkelijke omvang van de buitenplaats liep tot de Blauwkapelseweg en werd in het midden doorsneden door de Utrechtseweg (N225), de voormalige Steenstraat. In 1930 verkocht de toenmalige eigenaar Baron C.W.J. van Boetzelaer de overplaats van Sandwyck om het als openbaar park in te richten. De bijzondere waarde van het gebied ligt in het in landschappelijke stijl ingerichte park van Sandwijck, waarbij de omgeving als onmisbaar decor fungeert. De ruimtelijke relatie is in dit opzicht zeer groot. Dit is het best waarneembaar aan de zuidzijde van het park waar men een goed uitzicht heeft op de omringende weilanden. De zichtas op de zuidzijde van het huis is niet verstoord.

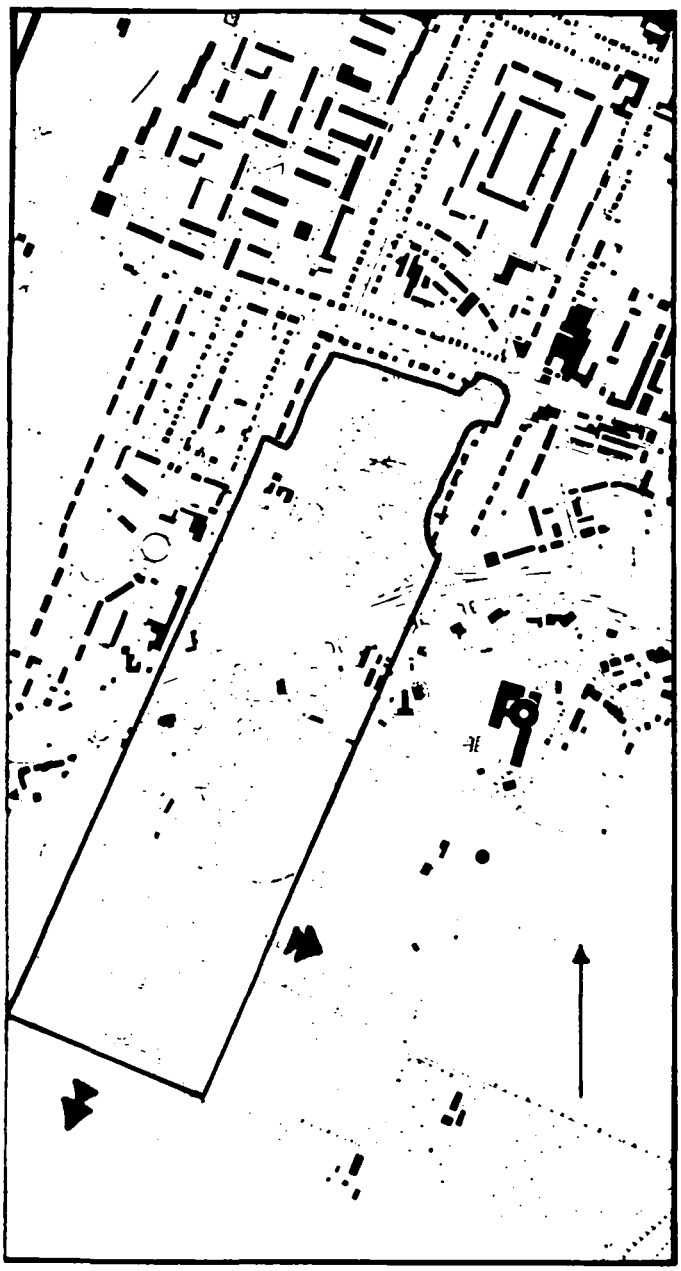

Afb. 42 Buitenplaats Sandwijck met van Boetzelaerpark

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : BLT GBW 5
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : De Bilt
naam : Rovérestein
gebiedstype : buitenplaats
inv. datum : maart 1990
inventarisator : AV/ML
aantal MIP-objecten : 2
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering			
2. stedebouw			
2.1 structuur			
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
De buitenplaats Rovérestein vormt samen met de in de gemeente Maartensdijk gelegen buitenplaats Eykenstein één gebied dat in landschappelijke stijl is ingericht. Het park van het huis Rovérestein is wat de structuur betreft zeer sober. Er is een oprijlaan naar het huis en ten westen is een kleine zichtas op het huis.

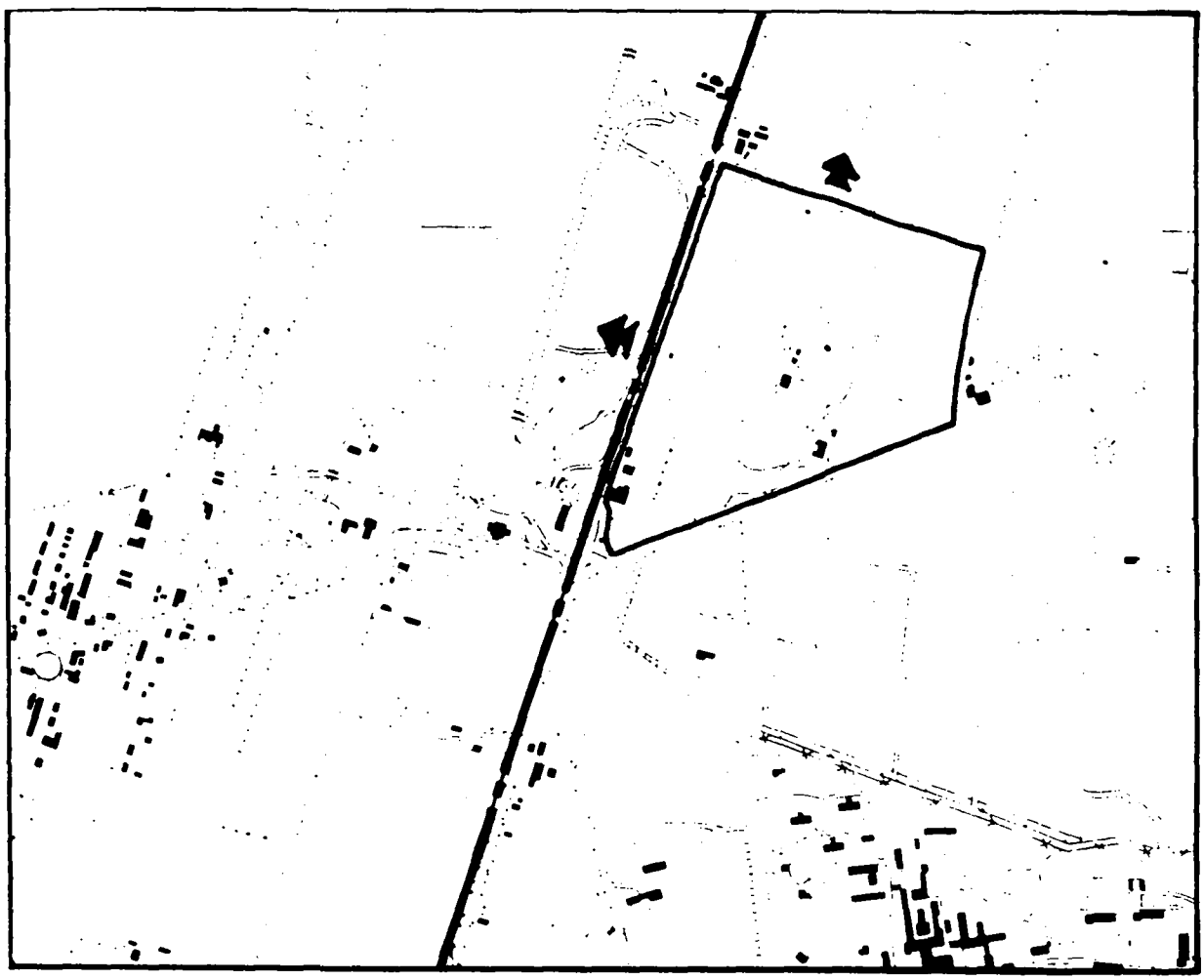

Afb. 43 Rovérestein

6.3.4 Zeist

In de gemeente Zeist zijn 13 gebieden met bijzondere waarde te onderscheiden.

1. Ewijckshoeve/Prins Hendriksoord/Vijverhof/ Ernst Sillem Hoeve/Staalbergen (Den Dolder)
2. Willem Arntsz Hoeve (Den Dolder)
3. Blookerpark/Oud Zandbergen/Nieuw Zandbergen/ Rodrichem (Huis ter Heide)
4. Gerodorp e.o.
5. Wilhelminapark/Bethaniëplein
6. Utrechtseweg
7. Beek en Rooijen/Hoog Beek en Rooijen/Sparrenheuvel/ Pavia/Zeisterbos
8. Dorpskern/Walkartpark
9. Kersbergenplein
10. Griffensteijn
11. Oranje Naussaulaan
12. Driebergseweg noord
13. Slot Zeist/Wulperhorst/Blikkenburg/Rhijnwijck/ Driebergseweg zuid

Het eerst genoemde gebied, evenals het zesde, het twaalfde en dertiende gebied, bestaan uit 'buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940'. Het eerste gebied is in Den Dolder gelegen, de beide anderen in Zeist. Ook het tweede gebied is in Den Dolder gelegen, het betreft een herstellingsoord dat valt onder 'overige gebieden 1850-1940'. Het derde gebied ligt in Huis ter Heide en betreft een combinatie van 'buitenplaats vóór 1850 en 1850-1940' en 'villagebied 1850-1940'. Het vierde gebied vormt wederom een combinatie gebiedstypen: 'sociaal woningbouwgebied 1850-1940' en 'tuinwijk 1850-1940'. Het vijfde gebied betreft een combinatie van 'villagebied 1850-1940' en 'sociaal woningbouwgebied 1850-1940'. Het zevende gebied wordt gevormd door een combinatie van 'buitenplaatsen vóór 1850 en 1850-1940' en 'openbaar groengebied'. Het achtste gebied betreft een 'dorpskern vóór 1850 en 1850-1940' gecombineerd met een 'openbaar groengebied'. De gebieden elf, twaalf en dertien betreffen twee 'villagebieden 1850-1940'.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

nummer	: ZST GBW 1
inventarisatiegebied	: Utrechtse Heuvelrug
gemeente	: Zeist (Den Dolder)
naam	: Ewijckshoeve/Prins Hendriksoord/Vijverhof/ Ernst Sillem Hoeve/Staalbergen
gebiedstype	: buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum	: februari 1992
inventarisator	: RH
aantal MIP-objecten	: 9
kwalificatie	: nationaal
beschermd gezicht	: nee
literatuur/bronnen	: Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 6.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing	x		

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit delen van de (vroegere) hofsteden Staalbergen, Weltevreden en Den Dolder en de (vroegere) buitenplaatsen Vijverhof, Prins Hendriksoord, Ewijckshoeve. Het betreft hier een deel van een reeks, merendeels 19de eeuwse, landgoederen en buitenplaatsen gelegen in het landschap van de Utrechtse Heuvelrug. De buitenplaatsen liggen geconcentreerd langs de weg De Bilt-Baarn. Het gebied wordt gevormd door het meest noordelijke deel van de gemeente Zeist, het buurtschap Den Dolder en sluit in het noorden aan bij een 'gebied met bijzondere waarden' in Baarn (BRN GBW 9).

De waarde van het gebied is gelegen in het gedeeltelijk bewaard gebleven oorspronkelijk karakter, de interne samenhang,

alsook de onderlinge relatie van de buitenplaatsen.

Ewijckshoeve, van origine een buitenplaats in vroeg landschappelijke stijl (vermoedelijk rond 1700) en waarvan nog veel restanten aanwezig zijn, werd in 1834 met de gebieden van de hofsteden Staalbergen, Weltevreden en Den Dolder uitgebreid. De hofboerderij Staalbergen, die zeer markant tegenover de Dolderseweg is gelegen, werd in 1836 geheel verbouwd in neoclassicistische stijl. Het op Soestdijk georiënteerde neoclassicistische landhuis Ewijckshoeve, kwam in 1879 in koninklijk bezit. In 1883 werd op een gedeelte van het landgoed de buitenplaats Prins Hendriksoord, omgeven door een fraaie Engelse landschapstuin en een afzonderlijk aangelegde Oud-Hollandse tuin, aangelegd. Volgens de trent van de tijd werd de buitenplaats voorzien van bijgebouwen; ten zuiden van de Soestdijkerweg kwam in 1883 een koetshuis met stal en woningen. In het begin van deze eeuw werden buitenplaatsen steeds vaker verkaveld omdat ze te in onderhoud te duur werden. Op grondgebied van Ewijckshoeve werd een boerderij (Soestdijkerweg 10) gebouwd en in 1926 werd op het westelijk grondgebied van Prins Hendriksoord de buitenplaats Vijverhof aangelegd. Het koetshuis aan de overzijde van de weg werd verbouwd en omgedoopt tot de Ernst Sillem Hoeve.

Van waarde is ook de bewaard gebeleven relatie tussen de buitenplaatsen en het omliggende agrarisch gebied en het bos- en heidegebied.

De structuur van deze buitenplaatsen wordt bepaald door de verscheidene aanleg- en bebouwingsvormen. Wat de aanleg betreft zijn alle buitenplaatsen op de Soestdijkerweg georiënteerd. Ewijckshoeve en Prins Hendriksoord (voormalige overplaats van Ewijckshoeve) zijn beide iets hoger gelegen, uitkijkend over het lage gebied (met de weg) en visueel aan elkaar gerelateerd. De zichtassen versterken de landschappelijke hoofdstructuur.

De structuur als geheel met de diverse bebouwing is, in combinatie met de beplanting, bepalend voor de visuele karakteristiek.

Tot de tweede wereldoorlog bleef de woonfunctie van de huizen gehandhaafd maar na de oorlog traden grote functieveranderingen op en werden er in de huizen instellingen, kantoren, scholen en dergelijke gevestigd.

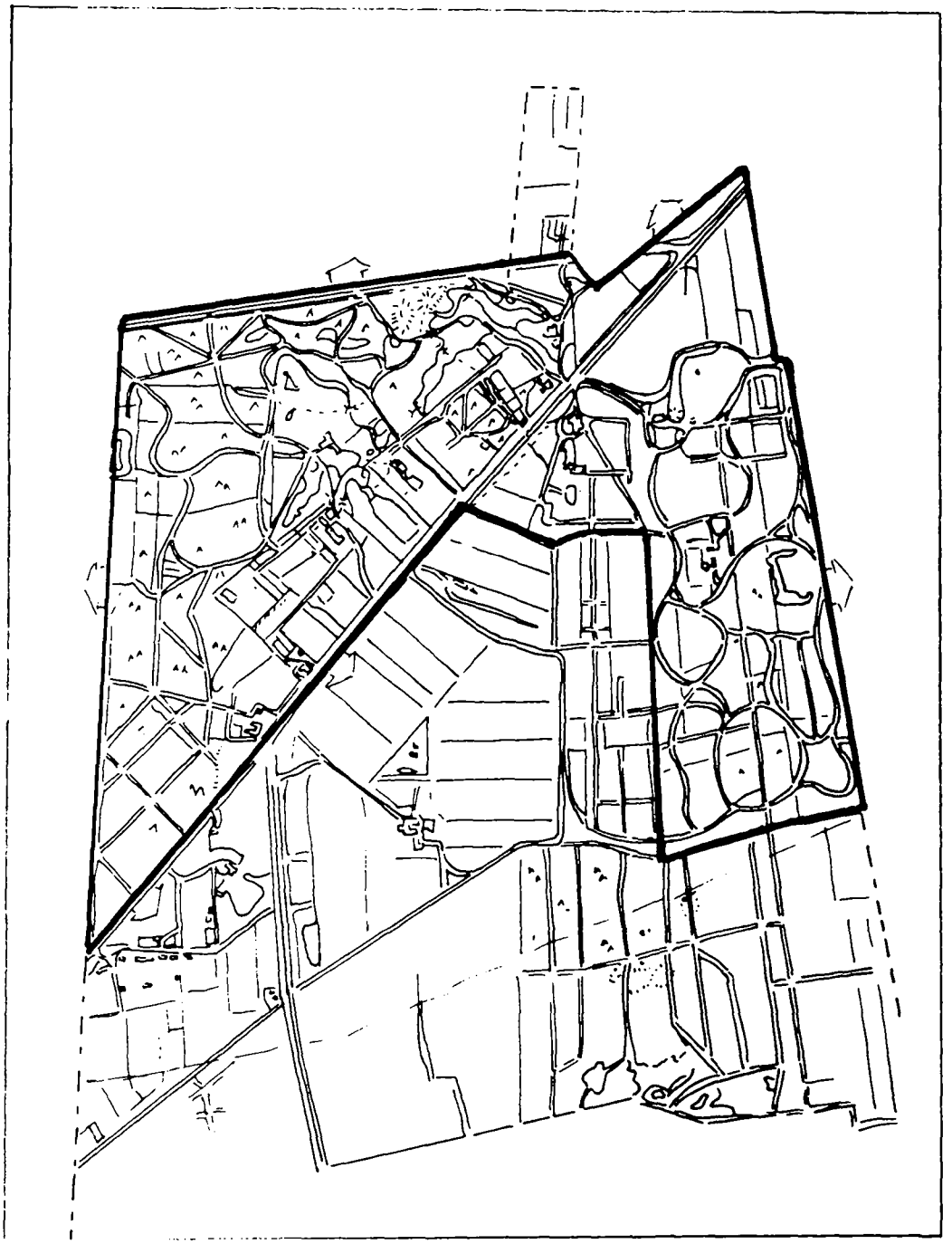

Afb. 44 Ewijckshoeve/Prins Hendriksoord/Vijverhof/
Ernst Sillem Hoeve/Staalbergen (Den Dolder).

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

nummer : ZST GBW 2
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist (Den Dolder)
naam : Willem Arntsz Stichting
gebiedstype : overige gebieden 1850-1940
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : 51
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Blijdenstein R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 6.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit een deel van het (vroegere) landgoed Ewijckshoeve, waarop in 1905 de Willem Arntsz werd opgericht. Het gebied bestond oorspronkelijk uit wei- en bouwland, bos- en heidegronden, doorsneden met wegen, lanen en wandelpaden. De begrenzing van het gebied wordt gevormd door de Dolderseweg in het westen, de Boerderijlaan in het noorden, de spoorlijn. Aan de oostzijde is er geen strakke scheiding herkenbaar hier loop het gebied over in het bos- en heide gebied van het Utrechtse Landschap.

De waarde van het gebied is gelegen in de sociaal-historisch karakter van dit complex. Het complex is opgezet vanuit de toenmalige filosofie dat een meer doelmatige genezing van lijders aan krankzinnigheid gevonden kon worden door een verpleging te midden van rust en schoonheid der vrije natuur en sociotherapie.

De ruimtelijke structuur van het gebied wordt bepaald door een middenas, de directielaan, van waaruit het complex zich heeft ontwikkeld. De stedebouwkundige structuur is opgebouwd vanuit deze centrale as met haaks hierop drie parallel-aangelegde lanen. Zowel in structureel als in visueel opzicht is het gebied als een eenheid herkenbaar. Deze herkenbaarheid is voor de waardering van groot belang.

De interne structuur van het gebied wordt bepaald door de sterke hiërarchische opzet van het complex. Aan de centrale as gelegen een directiegebouw, een gehoorzaal en een bedrijfsgebouw, met daaromheen een aantal dienstgebouwen en personeelsvertrekken. De huisvesting van patiënten werden verder van het centrum gesitueerd, met paviljoens voor mannelijke patiënten ten noorden en paviljoens voor vrouwelijke patiënten ten zuiden van de centrale as. Verder was er nog een hiërarchische indeling gemaakt naar klassen; de le klas paviljoens het dichtsbij en de 3e klas paviljoens het verste weg van de centrale as gelegen.
De boerderij met moestuin en dienstwoningen veraf in het noorden van het complex gelegen en de dokterswoningen ook op afstand maar dan aan de Doldersweg dichter bij het station en de dorpskern gelegen.

De architectonische kwaliteit uit zich in bebouwing die ontstaan is in verschillende bouwfasen. De eerste vier bouwfasen (1906-1909; 1909-1912; 1915-1923; 1928-1940) zijn hierbij van belang en vertegenwoordigen ieder een andere bouwstijl. Uiteenlopend van invloeden van neo-renaissance, landelijke architectuur (engelse landhuisstijl en chaletstijl) tot amsterdamse schoolstijl met invloed van de nieuwe zakelijkheid. Ook de functie van de gebouwen was bepalend voor de verschillende bouwtypen en de architectonische variatie. De architectonische kwaliteit wordt versterkt doordat de bebouwing met de aanleg één geheel vormen. De gebouwen zijn al dan niet symmetrisch midden op een as geprojecteerd, in een open ruimte aangelegd of omsluiten geheel of gedeeltelijk een open ruimte.

De waarde van het gebied wordt vergroot door de open heidegebieden, links en rechts van de directielaan, die de centrale as versterken en de bos- en heidegebieden binnen het complex zelf. Verder is het lanenstelsel dat aansluit op de stedebouwkundige structuur van het complex van belang.

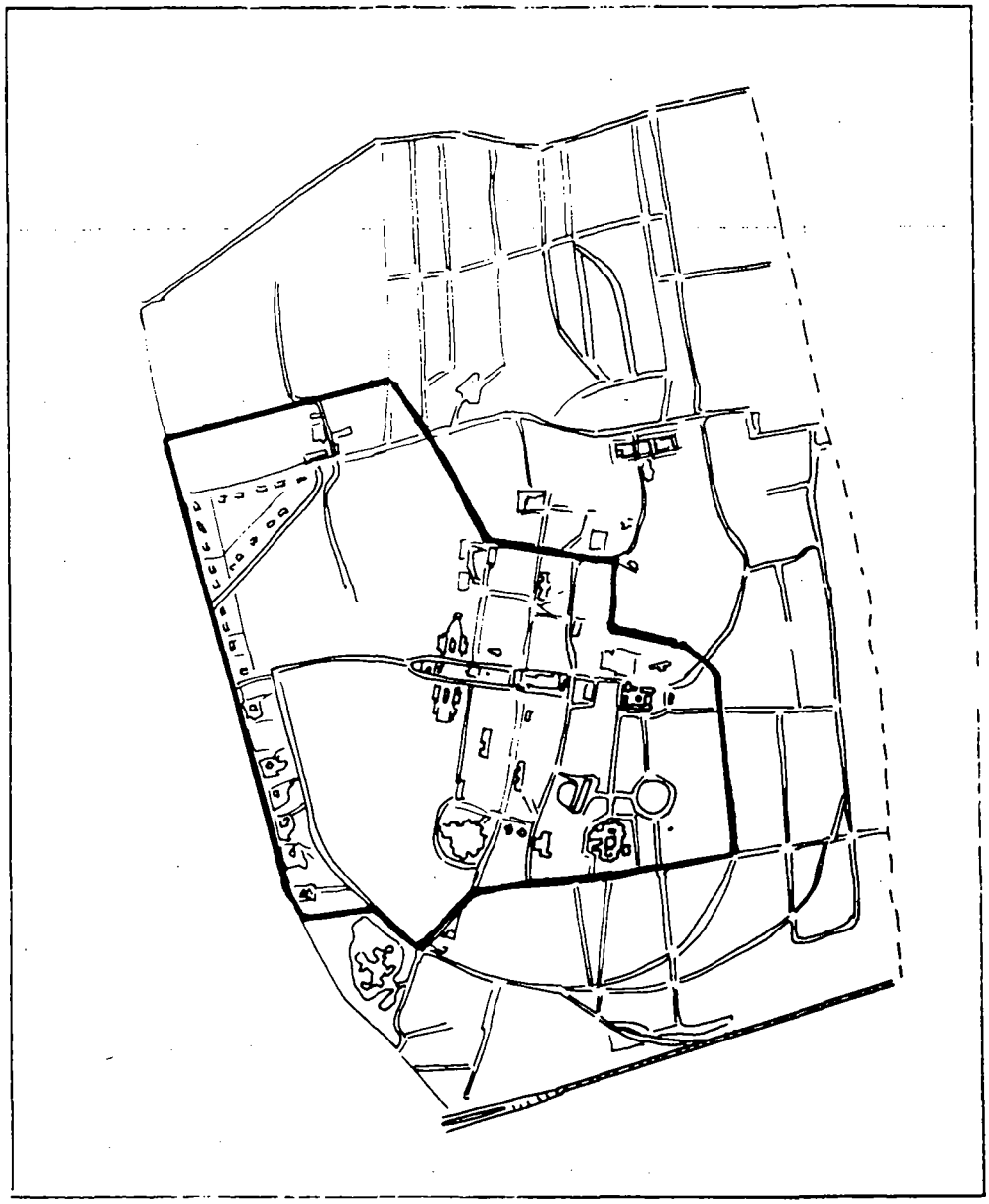

Afb. 45 Willem Arntsz Hoeve (Den Dolder).

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

nummer : ZST GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist (Huis ter Heide)
naam : Blookerpark/Oud Zandbergen en Nieuw Zandbergen/Rodrichem
gebiedstype : buitenplaats vóór 1850 en 1850-1940, villagebied 1850-1940
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : 51
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 5 en 6.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden is gelegen in het buurtschap Huis ter Heide aan weerszijden van de Amersfoortseweg, tussen de Dolderseweg en Zandbergenlaan aan de oostzijde en de Hobbemalaan en Prins Alexanderlaan aan de westzijde.

De structuur van het gebied wordt in eerste instantie bepaald door de zeventiende eeuwse rasterverkaveling langs de Amersfoortseweg. Verder wordt de structuur bepaald door de verschillende aanleg- en bebouwingsvormen, die georiënteerd zijn op de Amersfoortseweg. Het gebied wordt gevormd door drie buitenplaatsen (Oud-Zandbergen, Nieuw Zandbergen, Rodrichem), een kerk, een openbaar groen- of wandelgebied gecombineerd met villapark: het Blookerpark. Verder vormt dit gebied een onderdeel

van de buitenplaatsenreeks op de Utrechtse Heuvelrug.

De waarde van het gebied is onder meer gelegen in het gedeeltlijk bewaard gebleven oorspronkelijk karakter, de landschappelijke structuur van het gebied, de interne samenhang, alsook de onderlinge relatie tussen de verschillende deelgebieden. De buitenplaats (oud) Zandbergen werd tussen 1653 en 1660, wellicht door Jacob van Campen, gebouwd en in de 18de en de 19de eeuw, nu voorzien van een landschapspark met slingervijver, verbouwd. De overplaats van Zandbergen kreeg, naar een ontwerp van H.Copijn, in 1860 ook een landschapspark met slingervijver en theekoepel. Een gedeelte van het landgoed, nabij het kruispunt met de Dolderseweg en de Zandbergenlaan, werd afgestaan voor de bouw van de Nederlands Hervormde kerk. Ook nu is de kerk nog zeer markant gelegen en vromt een oriëntatiepunt langs de Amersfoortseweg. Rond 1900 werd de overplaats wederom door H.Copijn gereorganiseerd ten behoeve van de exploitatie van een villapark, het huidige Blookerpark. De aanleg van het gebied werd getypeerd door een landschappelijke stijl met struik- en boomgroepen en slingerende paden en wegen, die het park heel intiem en verassend verdelen. De samenhang van het gebied werd versterkt door de aanleg van het herenhuis Den Hoeck (1912) en de buitenplaatsen Rodrichem (1912) met landschapspark, en Nieuw Zandbergen (1913), die alle drie op zichtassen werden gesitueerd. Als laatste uitbreiding werd ten noorden van het villapark de buitenplaats Rodrichem verkaveld ten behoeve van de aanleg van een bejaardenwoningencomplex met verschillende paviljoens.

De bebouwing vertoont niet alleen een verscheidenheid in typen, maar ook in stijlen, van een strak Hollands-Classicisme, rustieke landhuisstijl tot Delftse-School en invloeden van dDe Stijl en F.L.Whright. Alle huizen en villa's zijn op ruime kavels gelegen en vormen een evenwicht met de gehele omgeving.

De structuur als geheel bepaalt, in combinatie met de bebouwing, de beplantingin en de historisch ruimtelijke ontwikkeling, in hoge mate de visuele karakteristiek, die nog eens versterkt wordt door de zichtassen, en is daarmee van grote invloed op de waardering van het gebied. Deze waarde wordt nog vermeerderd door de gaafheid van zowel structuur als bebouwing en parkaanleg. Helaas wordt de beleving van het park zelf enigszins verstoord door de verkeersdrukte van de Amersfoortseweg.

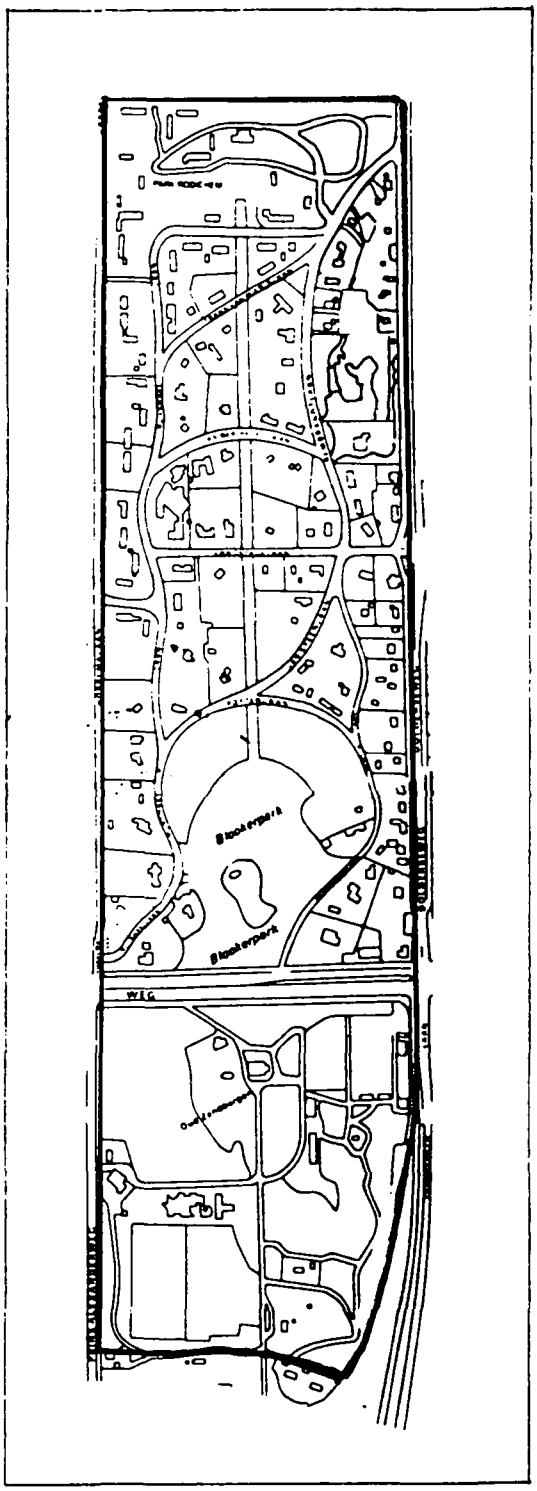

Afb. 46 Blookerpark/Oud Zandbergen/Nieuw Zandbergen/
Rodrichem (Huis ter Heide).

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

nummer	: ZST GBW 4
inventarisatiegebied	: Utrechtse Heuvelrug
gemeente	: Zeist
naam	: Gerodorp e.o.
gebiedstype	: sociaal woningbouwgebieden 1850-1940/ tuinwijken 1850-1940
inv. datum	: februari 1992
inventarisator	: RH
aantal MIP-objecten	: circa 150
kwalificatie	: gemeetelijk
beschermd gezicht	: nee
literatuur/bronnen	: Blijdenstein,R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 1 en 4.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit een gebied waarin zowel sociale woningbouwgebieden 1850-1940 als tuinwijken 1850-1940 zijn vertegenwoordigd. De begrenzing van het gebied wordt in het noorden gevormd door de Schaerweijdelaan, Lievendaallaan en de Bergweg en voorts door de J.van Lenneplaan en Gerolaan.

Het Lievendaalcomplex, gelegen tussen de Schaerweijdelaan, de Lievendaallaan en de Panweg, is het eerste sociale woningbouwcomplex dat in Zeist werd aangelegd. Het werd gebouwd door de Lievendaalstichting, een particuliere instelling, ten behoeve van oude en hulpbehoevende mensen. De ruimtelijke structuur van dit complexje uit 1902 wordt bepaald door ruime percelering ten behoeve van privé-volkstuinen. De bebouwing werd uitgevoerd in twee typen: dubbele woningen of rug-aan-rug-woningen (vier onder

één kap), al dan niet aan de weg gelegen. De ruime opzet met tuinen en de landelijke bebouwing bepalen ook tegenwoordig nog de visuele karakteristiek van het complex. De ruimtelijk structuur, alsook de historische context zijn van belang bij dit complex. De gaafheid van het complex is groot. Dit woningbouwcomplex vormde een eerste aanzet voor nieuwe woningbouwcomplexen en is hierdoor van innovatieve en grote lokal-historische waarde. Rond dit complexje zijn in de jaren 20 diverse woningbouwcomplexen verrezen van verschillende signatur en vormgeving. Door recente nieuwbouw is echter dit vroege sociale woningbouwgebied nogal aangetast, met name langs de Schaerweijdelaan. Bij de begrenzing van het bijzonder gebied hefft de gafheid en de stedebouwkundige architectonische kwaliteit van de bebouwing een grote rol gespeeld.

Behalve het Lievendaal-complexje bevat het gebied het Gerodorp, een tuinwijkachtig complex, dat in 1918-20 naar ontwerp van de Zeister architect J.J. van Straalen werd aangelegd ten behoeve van de arbeidersgezinnen van de Gerofabriek (zilveren bestekken). Het bestaat uit dubbele woningen in 5 typen op ruime percelen langs gebogen straten.

Als derde gedeelte is het gebied tussen de Schaerweijdelaan en de Bergweg opgenomen. Langs de Bergweg en de J.van Lenneplaan bevinden zich kleine of dubbele villa's en burgerwoningen. Voorts een viertal woningbouwcomplexen: hoek J.van Lenneplaan 24-42, Schaerweijdelaan 134-164 (in oorsprong 25) woningen uit 1918-19 voor de 'Chr.Arbeidersvereniging Arbeidersbelang' (arch.J.J.van Straalen), hoek J.van Lenneplaan 12-22 / Tollenslaan 1-39 en 10-28 (36) kleine middenstandswoningen uit 1915 volgens 18 dubbele huizen in vier typen voor woningbouwvereniging Patrimonium (arch. J.J.van Straalen), hoek Bergweg 67-75 / Schaerweijdelaan 178-184, vier dubbele woningen uit 1920 door gemeentearchitect J.Meerdink, en als vierde complex de zes dubbele woningen aan de Potgieterlaan 2-8 / Schaerweijdelaan 166-176 / Tollenslaan 34-36 uit 1919 door gemeentewerken Zeist.

Tot slot moeten nog de woningblokken Schaerweijdelaan 233-243 genoemd worden als enig restant van het woningbouwcomplex langs deze laan uit 1918, in Oud-Hollandse stijl ontworpen door gemeentewerken.

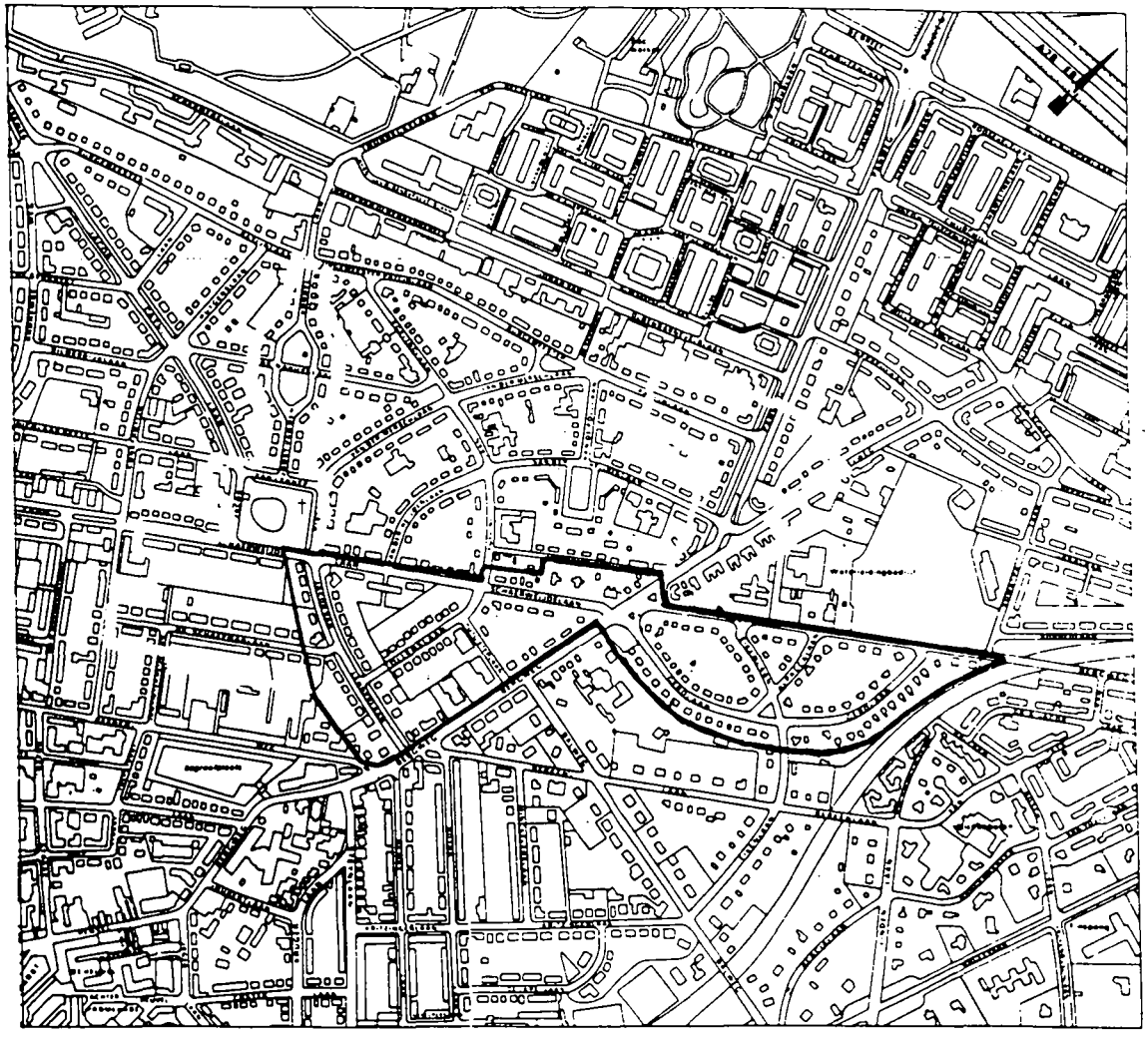

Afb. 47 Patijnpark/Dichtersbuurt/Gerodorp.

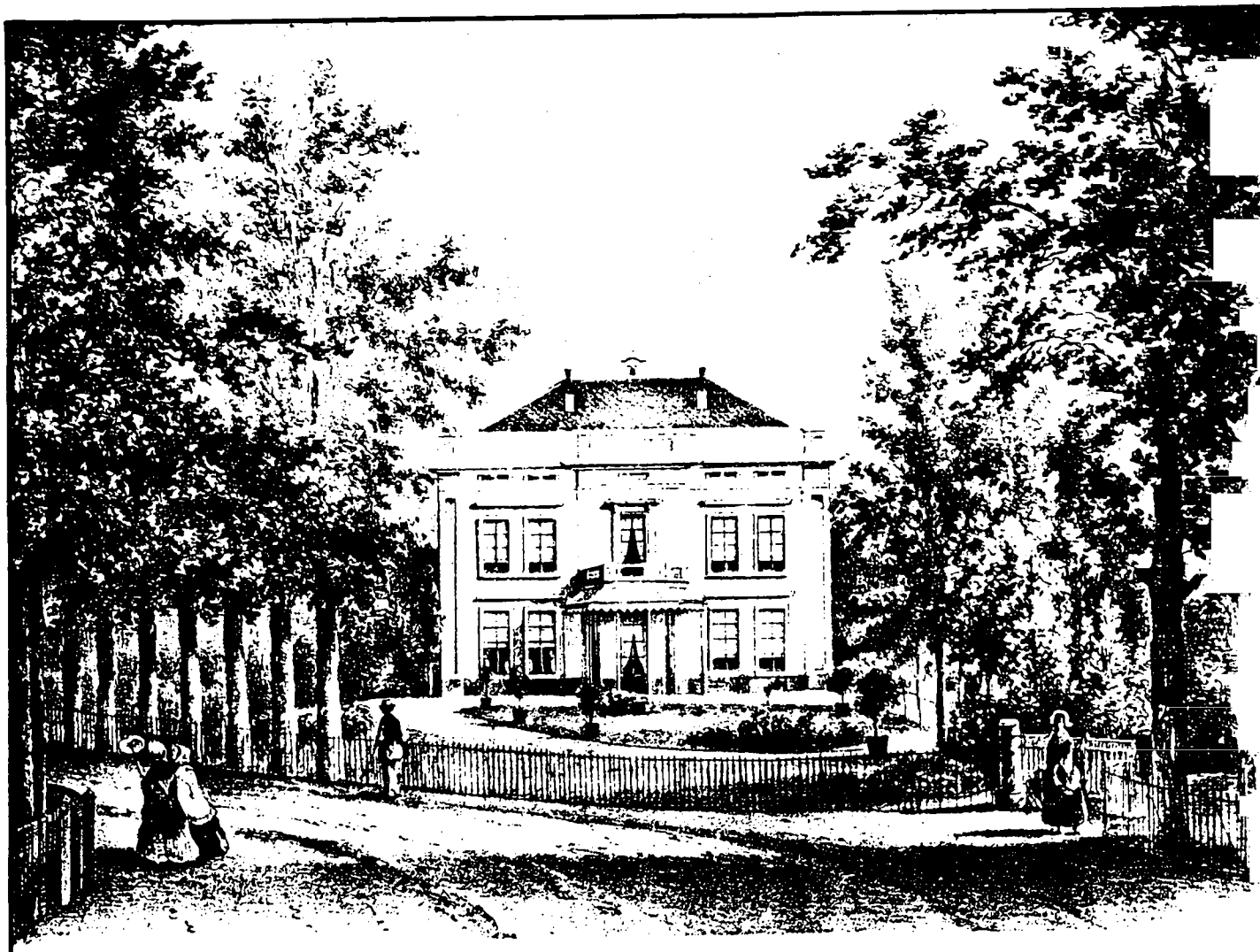

Beeklust

Plaat I (zie GBW 6)

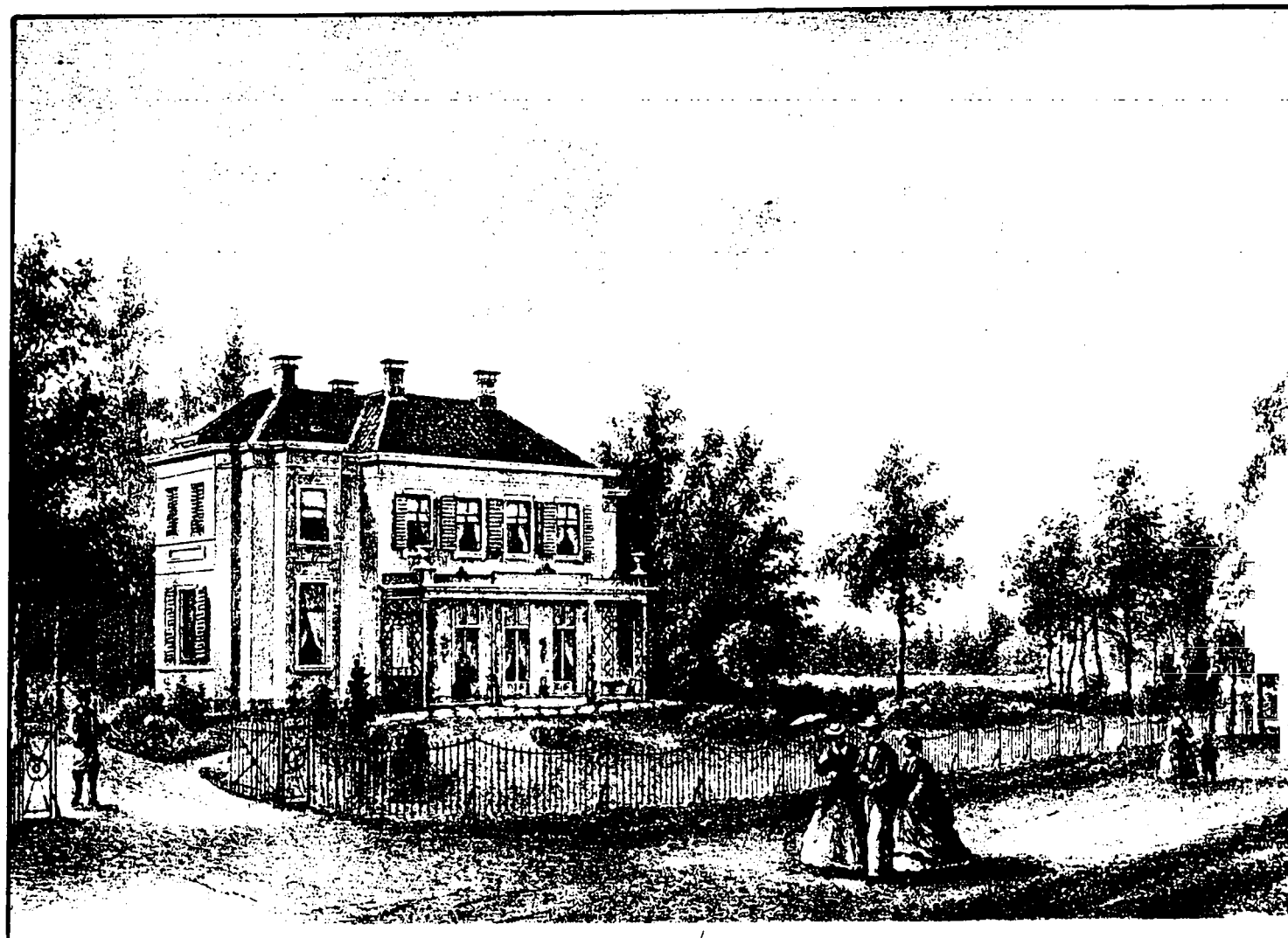

Veldheim

Plaat II (zie GBW 6)

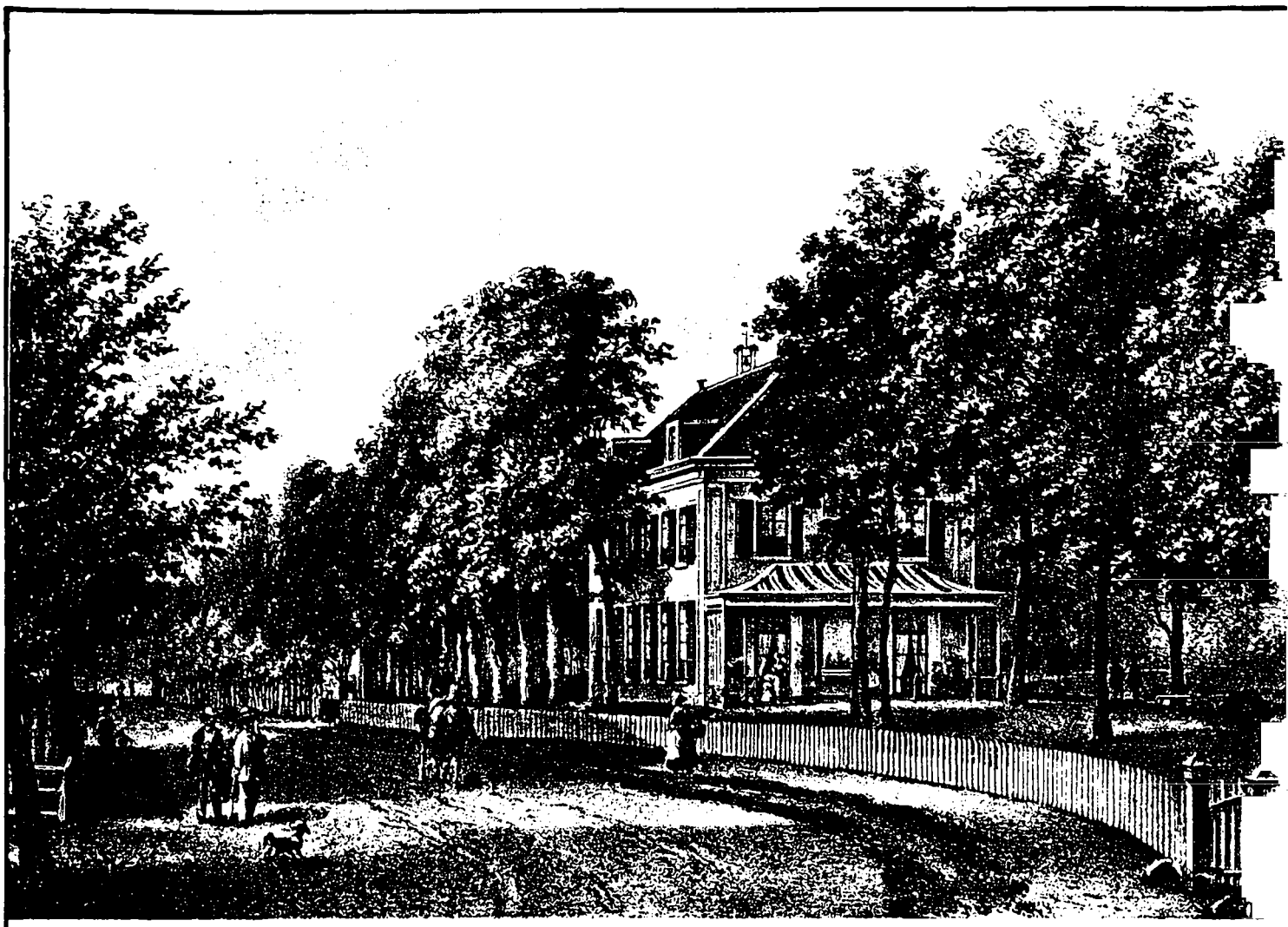

Ma Retraite

Plaat III (zie GBW 6)

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : ZST GBW 5
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist
naam : Wilhelminapark/Bethaniëplein
gebiedstype : villagebied 1850-1940, sociale woningbouw 1850-1940
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : circa 75
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 4.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzonder waarde is gelegen ten oosten van de Slotlaan. In het noord-oosten wordt het gebied begrensd door de Fransen van de Puttenlaan, in het zuid-oosten globaal gesproken door de Prof.Lorentzlaan en in het zuiden door de Woudenbergseweg.

De aanleg van het Wilhelminapark in 1881 vormde de eerste structurele uitbreiding van het dorp Zeist en is daardoor van enige innovatieve en historische waarde.

De ruimtelijke structuur van het gebied wordt bepaald door het ontwerp van H.Copijn dat aan deze uitbreiding ten grondslag ligt. Het villapark is aangelegd in zogenaamde mengstijl. Een laat-landschapelijke stijl, waaraan men formele elementen (Prins Hendriklaan is midden- of zichtas) heeft toegevoegd. De aanleg

met gebogen lanen en dwarsverbindingen, die aansluiten bij het landschappelijk karakter en de beplanting geven de wijk een besloten karakter. Het gebied staat als het ware op zichzelf, los van de hoofd'structuur' van Zeist, maar niet losstaand ten aanzien van gebieden met eenzelfde karakter. De verbinding met andere villagebieden wordt bereikt door open villabebouwing in het tussenliggend gebied, waardoor een zekere eenheid wordt gevormd. Deze samenhang is voor Zeist bijzonder waardevol te noemen, omdat het mede het image van Zeist bepaald.

Het park is opgezet met ruime percelen voor grotere en kleinere villa's. De bebouwing varieert van vrijstaande villa's op grote percelen tot dicht naast elkaar staande enkele, dubbele en zelfs vierdelige villa's. De villa's zijn doorgaans door een voortuin van de weg gescheiden; er is sprake van open bebouwing.

Alhoewel van origine in een villawijk de woonfunctie het sterkst vertegenwoordigd is, vormt het wilhelminapark een uitzondering. Vroeger waren hier, behalve woonhuizen, zomerpensions en herstellingsoorden gevestigd. In de loop der tijd veranderde de functie van wonen naar kantoren en instellingen en werden enkele villa's gesloopt omdat ze voor bewoning te groot waren. Hier en daar werden tuinen heringericht tot parkeerplaats, hetgeen de atmosfeer enigermate veranderd. Doordat bomen, boom- en struikgroepen meestal gespaard zijn gebleven is de visuele karakteristiek echter niet erg aangetast en behoud het gebied zijn waarde.

Van bijzondere waarde is het wandelpark, dat het villagebied de ruimtelijk allure geeft. Het park met slingervijver en boomgroepen, de laanbeplanting, de aanzienlijke bebouwing en de grote tuinen zijn bepalend voor de visuele karakteristiek van het villagebied, omdat de bebouwing en de directe omgeving als een onverbrekelijk geheel werd gezien.

In het noordelijk deel van dit gebied met bijzondere waarde wordt bepaal door een sociaal woningbouwcomplex uit 1936. Het betreft hier een complex middenstandswoningen, dat een overgang vormt van het landschappelijke villapark gebied ten oosten van de Slotlaan naar het meer stedelijke gebied ten westen van de Slotlaan en Verlengde Slotlaan. Buiten deze overgangsfunctie van dit complex wordt de waarde vooral bepaald door de stedebouwkundige structuur, die volgens een nieuw concept was ontworpen. Het rechthoekig, geometrisch aangelegd plantsoen met vijver, wordt geheel omsloten door wegen en aan twee zijden door een woningblok, waardoor de structuur van het plein wordt versterkt. In de hoek in het midden van het bouwblok staat een overhoeks geplaatste poort met woningen, die de ruimtelijke structuur nog eens versterkt. De gesloten bebouwing, met vóór en achtertuinen, vormt een eenheid en is daarmee bepalend voor de visuele karakteristiek van het complex. Het Bethaniëplein vormt nog steeds een harmonieus geheel; de gaafheid van zowel structuur als bebouwing en groenaanleg is groot.

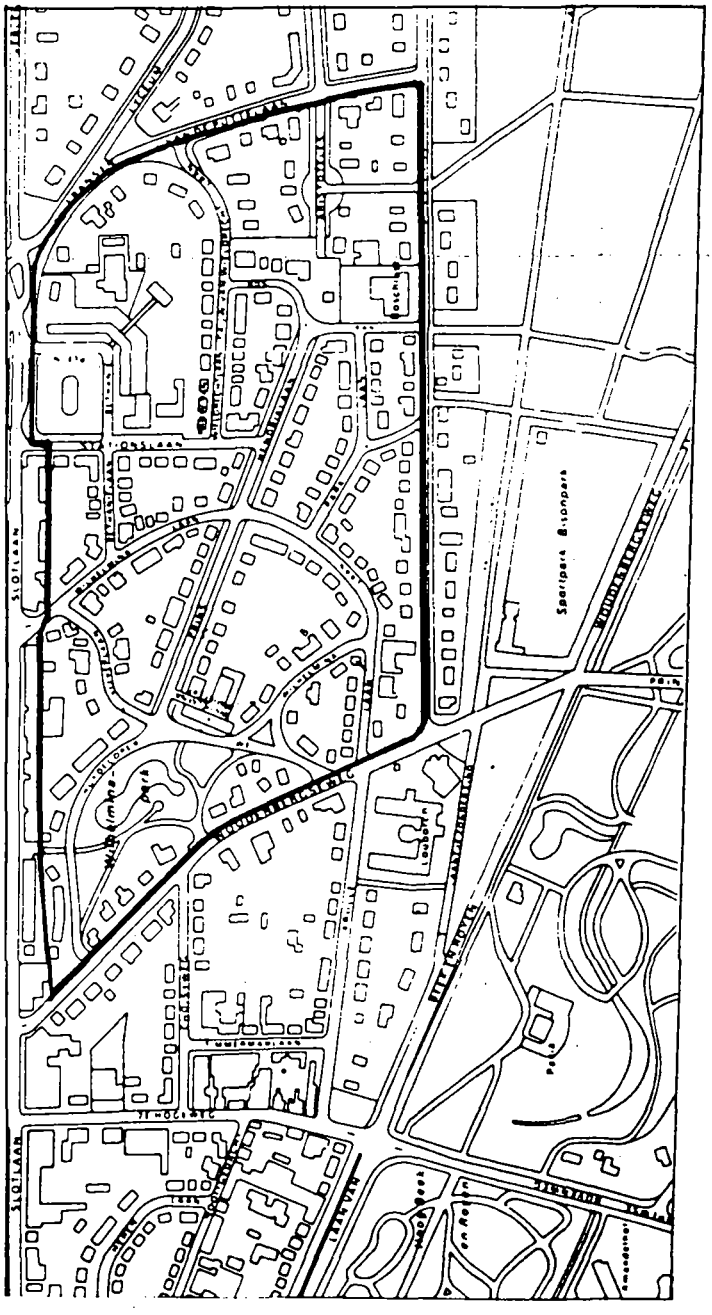

Afb. 48 Wilhelminapark/Bethaniëplein.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : ZST GBW 6
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist
naam : Utrechtseweg
gebiedstype : buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : circa 55
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 3 en 4

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit delen van de (voormalige) buitenplaatsen, die gelegen zijn langs de Utrechtseweg: Ma Retraite, Bloemenheuvel, Schaerweyde, Welgelegen, Veldheim, Lommerlust en Veelzigt, Eikenstein, Blanda, Oirschot en Nuova, Nieuweroord, De Brink, Beeklust, Schaerweyde, Stenia, Kersbergen, en Arendsburg. Deze buitenplaatsenstrook maakt deel uit van de Stichtse Lustwarande. Hieronder wordt de lange reeks landgoederen en buitenplaatsen, merendeels 19de eeuws, verstaan aan de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug. Als gevolg van dorpsuitbreidingen, wegaanleg, afbraak en nieuwbouw op de landgoederen zijn slechts delen van de Lustwarande bewaard gebleven. In het zuidoosten sluit dit 'gebied met bijzondere waarden' aan bij een het 'gebied met bijzondere waarden'

(ZST GBW 8), de dorpskern van Zeist. In het enorme contrast tussen deze buitenplaatsenstrook en de dorpskern is de historische-ruimtelijke ontwikkeling duidelijk herkenbaar en daarmee van bijzondere waarde.

De waarde van het gebied is gelegen in het gedeeltelijk bewaard gebleven oorpsronkelijk karakter van de Stichtse Lustwarande ter plaatse: buitenplaatsen en landgoederen gesitueerd aan weerszijden van de Utrechtseweg.

De stedebouwkundige structuur van het gebied wordt in eerste instantie bepaald door de Utrechtseweg. De buitenplaatsen zijn aan beide zijden van de weg gesitueerd. Zowel in structureel als in visueel opzicht is, ondanks de verbreding en het karakter van de verkeersweg, het gebied als een eenheid herkenbaar. De buitenplaatsen gaan visueel-landschappelijk in elkaar over, soms door middel van een overplaats. Deze eenheid is voor de waardering van groot belang. De oriëntatie van de buitenplaatsen is vooral op dwarsrichtingen geënt, de verkavelingstructuur ligt veelal haaks op de Utrechtseweg.

De structuur van de landgoederen zelf wordt bepaald door de situering van het hoofdgebouw en het padenstelsel, meestal een onderdeel van een landschappelijke of formele aanleg met zichtlanen. Het samenspel van de zichtassen, lanen en zichtlijnen versterkt op veel plaatsen de dwarsrichtingen in de landschappelijke hoofdstructuur en zijn van belang voor de visuele karakteristiek. Indien mogelijk werd ook de hoofdas (Utrechtseweg) als zichtlijn gebruikt, bij voorbeeld bij Beeklust, of werden de huizen aan de beide zijden van de weg visueel aan elkaar geresulteerd, zoals bij Schaerweyde en De Brink.
De landschappelijke structuur werd versterkt door middel van asymmetrische gegroepeerde boomgroepen en heesters aan beide zijden van de zichtlijn, gebogen paden, slingervijvers met eilandjes (Ma Retraite), kunstmatige verhogingen en verlagingen, enzovoort. Deze interne structuur bepaalt in combinatie met de beplanting (tuinen, parkbos, laanbeplanting) de visuele karakteristiek en daarmee de waardering van het gebied. Dit geldt natuurlijk in mindere mate voor de landhuizen waar geen hoofdgebouwen meer aanwezig zijn. De resterende landhuizen dragen echter bij aan de waarde van het gebied, evenals een aantal bijgebouwen (koetshuizen, orangerieën, tuinhuizen), dienstwoningen en dergelijke.

De bebouwing, verschillend in architectuur en vormgeving, bepaalt eveneens de visuele karakteristiek van het gebied en geeft het gebied daarmee een bijzondere waarde. Huis en omgeving werden vaak als onverbrekelijk geheel gezien, hetgeen uit herkenbaar is in de opzet van het geheel.

Afbreuk aan het 'gebied met bijzondere waarden' wordt gedaan door vergaande verkaveling van buitenplaatsen en nieuwbouw op de terreinen als gevolg van een andere bestemmingsfunctie.

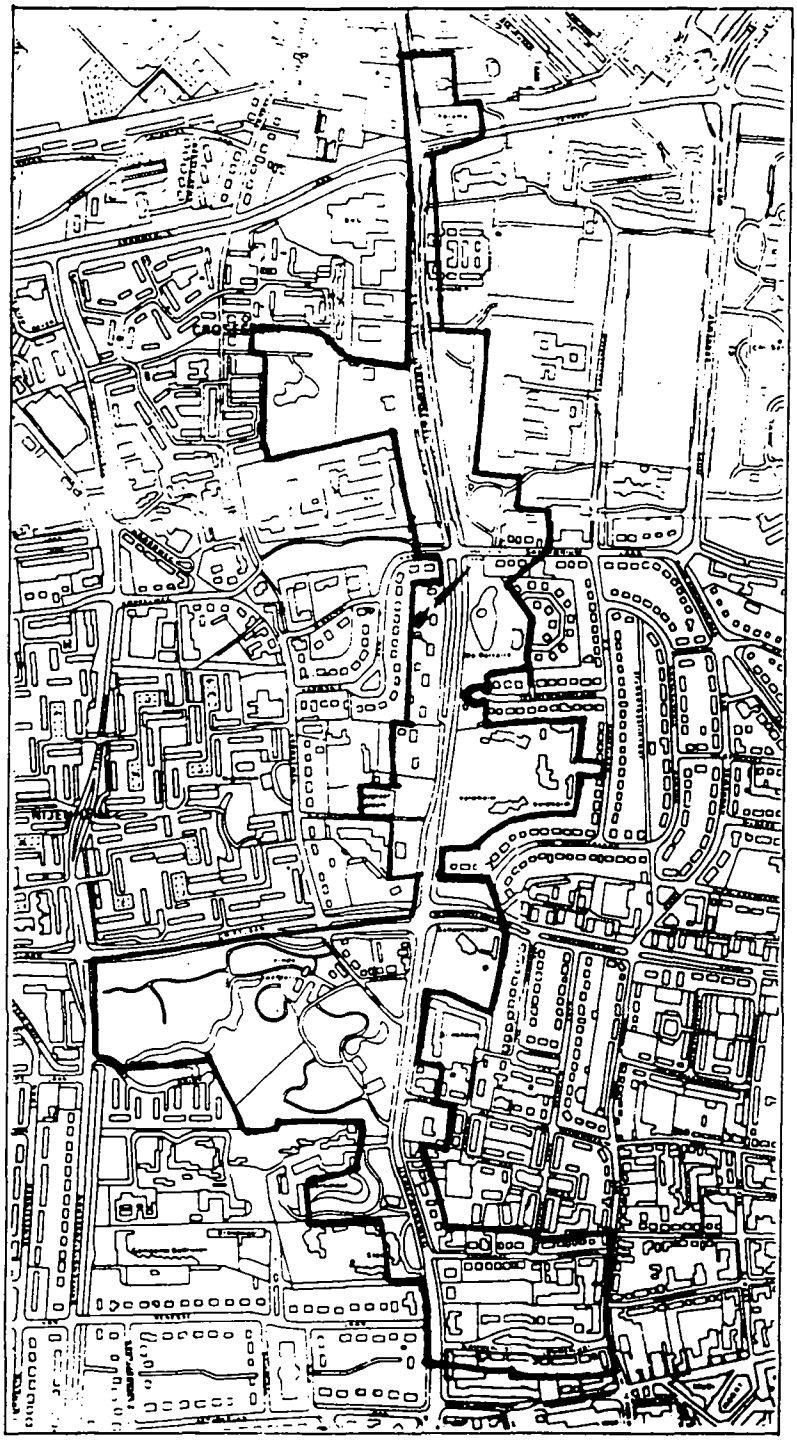

Afb. 49 Utrechtseweg.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

nummer	: ZST GBW 7
inventarisatiegebied	: Utrechtse Heuvelrug
gemeente	: Zeist
naam	: Beek en Rooijen/Hoog Beek en Rooijen/ Sparrenheuvel/Pavia/Zeisterbos
gebiedstype	: buitenplaatsen vóór 1850 en 1850-1940, (openbaar) groengebied
inv. datum	: februari 1992
inventarisator	: RH
aantal MIP-objecten	: 10
kwalificatie	: nationaal
beschermd gezicht	: nee
literatuur/bronnen	: Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 5.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant	x		
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing	x		

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit delen van de (voormalige) buitenplaatsen Beek en Rooijen (1750-1850), Hoog Beek en Rooijen (1824), Sparrenheuvel (ca.1820), Pavia (ca.1855) en een groot deel van het Zeisterbos. Het gebied sluit aan bij het 'gebied met bijzondere waarden' in Zeist (ZST GBW 8 en ZST GBW 11).

Voornoemde buitenplaatsen maken deel uit van de Stichtse Lustwarande. Hieronder wordt de lange reeks landgoederen en buitenplaatsen verstaan aan de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug. Als gevolg van dorpsuitbreidingen, wegaanleg, afbraak en nieuwbouw op de landgoederen zijn slechts delen van de Lustwarande bewaard gebleven. De waarde van het gebied is

derhalve gelegen in het gedeeltelijk bewaard gebleven oorpsronkelijk karakter van de Stichtse Lustwarande ter plaatse.

De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied wordt in eerste instantie gevormd door landschappelijke structuur. In de 18de en 19de eeuw ging men over op meer landschappelijke aanleg van de buitenplaatsen; hiervoor was het overgangsgebied tussen de heuvelrug en het Kromme Rijngebied bijzonder geschikt. De buitenplaatsen in dit gebied grenzen aan elkaar en vormen samen met het bosgebied één geheel. De omgeving fungeert als het ware als onmisbaar decor.

De structuur van de landgoederen zelf wordt bepaald door de situering van het hoofdgebouw en het padenstelsel, meestal een onderdeel van een landschappelijke of formele aanleg met zichtlanen. Het samenspel van de zichtassen, lanen en zichtlijnen versterkt op veel plaatsen de dwarsrichtingen in de landschappelijke hoofdstructuur en zijn van belang voor de visuele karakteristiek. Indien mogelijk werden de huizen door zichtlijnen aan elkaar gerelateerd. Evenals de landhuizen dragen ook de bijgebouwen (koetshuizen, orangerieën, tuinhuizen, duiventorens), dienstwoningen en dergelijke, bij aan de waarde van het gebied.

De landschappelijke structuur werd versterkt door middel van a-symmetrische gegroepeerde boomgroepen en heesters aan beide zijden van de zichtlijn, gebogen paden, slingervijvers met eilandjes, kunstmatige verhogingen en verlagingen, enzovoort. Deze interne structuur bepaalt in combinatie met de beplanting (tuinen, parkbos, laanbeplanting) de visuele karakteristiek en daarmee de waardering van het gebied.

De bebouwing, verschillend in architectuur en vormgeving, bepaalt eveneens de visuele karakteristiek van het gebied en geeft het gebied daarmee een bijzondere waarde. Huis en omgeving werden vaak als onverbrekelijk geheel gezien, hetgeen uit herkenbaar is in de opzet van het geheel.

Een tweede element dat eveneens bepalend is voor de historisch-ruimtelijke karakteristiek van dit gebied is het Zeisterbos. In dit bos zijn de formele structuren van de voormalige park- en productiebossen van het Slot, met een centrale as en een diagonale zichtas (patte d'oie), nog steeds herkenbaar, evenals de vroeg-landschappelijke kenmerken uit het begin van de 18de eeuw, toen dit bos het parkbos van Beek en Rooijen was. Het Zeister Bos heeft hierdoor een grote cultuurhistorische waarde.

Van belang voor de ruimtelijke structuur van het Zeister Bos zijn ook de 19de eeuwse attrakties (speeltuin, apenrots, bizonpark, hertenkamp). Sindsdien heeft het gebied de visuele karakteristiek van een volkspark.

Het Zeister Bos is voorts als recreatiegebied van grote sociaal-economische betekenis geweest voor de ontwikkeling van Zeist.

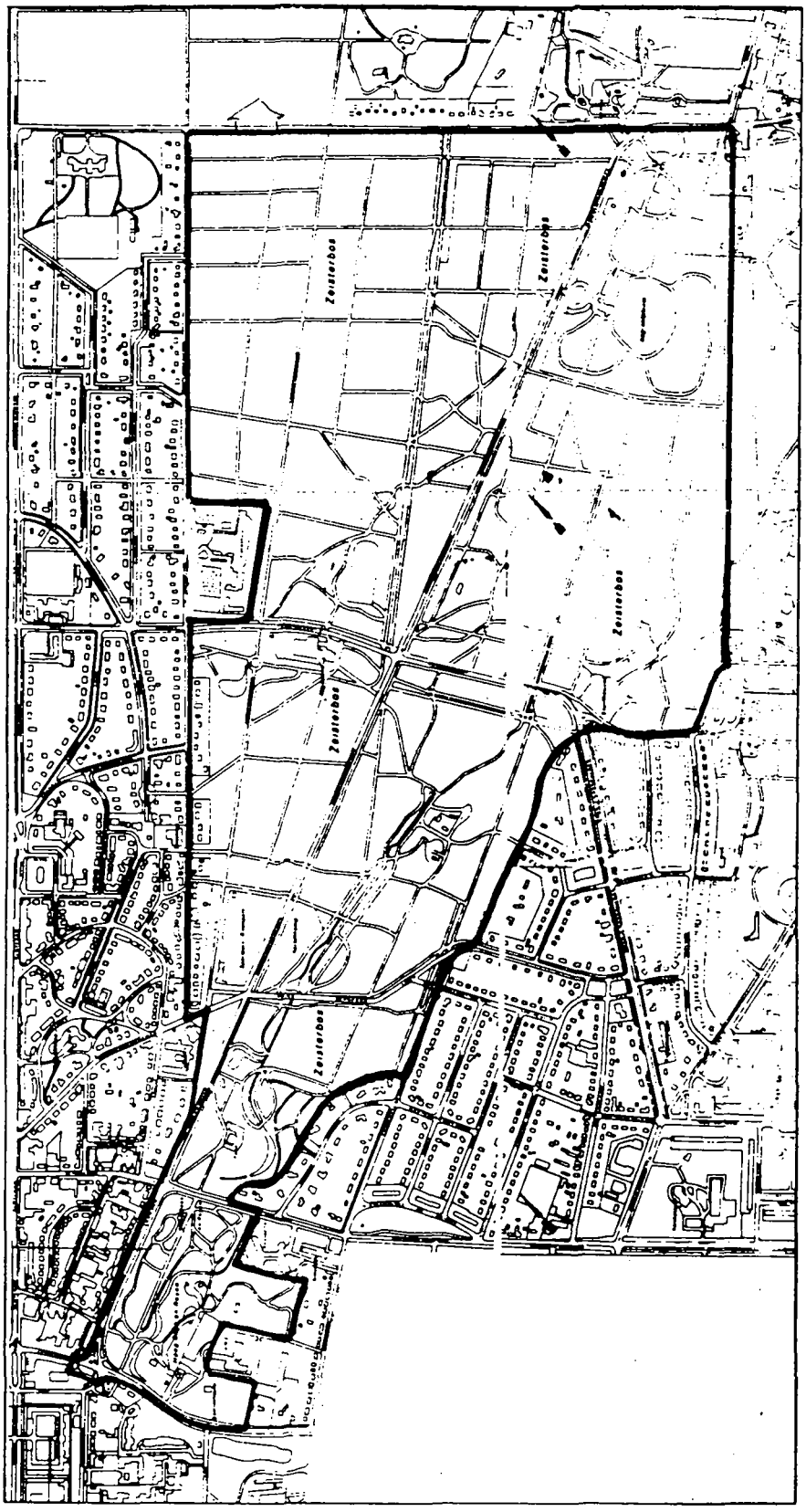

Afb. 50 Beek en Rooijen/Hoog Beek en Rooijen/Sparrenheuvel/ Pavia/Zeisterbos.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

nummer : ZST GBW 8
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist
naam : Dorpskern/Walkartpark
gebiedstype : dorpskern vóór 1850 en 1850-1940/ openbaar groengebied
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : circa 25
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 2 en 4.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

omschrijving:
Het gebied met bijzonder waarde wordt gevormd door een deel van de dorpskern van Zeist daterend uit de vroege Middeleeuwen of nog ouder. Het gebied omvat globaal een gedeelte van de Slotlaan, het Rond, de 1ste en 2de Dorpsstraat, de Maurikstraat, de Kerkweg, de Walkartweg en het Walkartpark en wordt in het noorden begrensd door de Montaubanstraat. Het gebied sluit aan op het 'gebied met bijzondere waarden' ZST GBW 7 en ZST GBW 11).

De historisch-ruimtelijke structuur wordt bepaald door oude doorgaande wegen, de beide Dorpstraten, de Montaubanstraat, een kerkepad, die in de omgeving van de kerk bij elkaar komen. De in aanleg vroeg middeleeuwse structuur is in hoge mate bewaard gebleven en daarmee van bijzondere waarde. Daarnaast is de midden- of zichtas behorend tot de formele parkaanleg van het

17de eeuwse Slot Zeist (de Slotlaan) en de 18de en 19de eeuwse structuur van het Rond herkenbaar in de huidige kern. De Slotlaan is een belangrijk stedebouwkundig element in de opbouw van Zeist. De stedebouwkundige karakteristiek van Zeist is tot ver in de 19de eeuw ondergeschikt gebleven aan de vele buitenplaatsen. Hierdoor is de dorpskern van geringe omvang en bestaat deze voornamelijk uit kleine en smalle percelen. Binnen de kern is de verdichting duidelijk te herkennen, als eerste vorm van verstedelijking.

Bijzonder waardevol is de landschappelijke structuur van het Walkartpark (1904) met slingervijver, gesitueerd tussen de Slotlaan en de Kerkweg, dat naar ontwerp van H.Copijn is aangelegd. Het wandelpark heeft een sterk besloten karakter. Stedebouwkundig sluit het park aan bij de centrumfunctie van Het Rond.

De bebouwing is gevariëerd in type, architectuur en bouwvolume. De bij elkaar komende wegen, de bebouwing die gedomineerd wordt door de Nederlands Hervormde Kerk uit 1841-1843 (in oorsprong 12de eeuws) en de open ruimte rondom de kerk bepalen de visuele en ruimtelijke karakteristie van de dorpskern. Aan Het Rond staat enige 18de eeuwse bebouwing (Hermitage), de rest van het dorp dateert uit de 19de eeuw, merendeels zelfs uit de tweede helft van de 19de eeuw. Door de verdichting bestaat de bebouwing voornamelijk uit kleine huizen. De centrumfunctie van het Rond wordt gevisualiseerd en geaccentueerd door de publieke gebouwen aan Het Rond gelegen. Het Raadhuis van Zeist (1908) in neo-reanaissancestijl en diagonaal hiertegenover gelegen het postkantoor (1911)in neo-Hollandse barokstijl, beide ontworpen door J.Stuivinga, de jongensschool (1915) van de Evangelische Broedergemeente in eveneens neo-Hollandse barokstijl en Hermitage (omstreeks 1800), bieden een architectonisch en stedebouwkundig waardevolle bijdrage aan het Rond.

Naast de woonfunctie heeft de dorpskern een publieke en/of representatieve functie, alsook winkel- en horecafunctie, met name langs de Slotlaan. De Slotlaan is daardoor van grote waarde voor het huidige Zeist.

De historisch-ruimtelijke ontwikkeling is duidelijk herkenbaar in het gebied, waardoor er sprake is van een zekere gaafheid. De gaafheid is echter ook betrekkelijk, omdat het gebied in de loop der tijd toch wel enige gedaanteverwisseling heeft ondergaan, waardoor een bijna organische geheel is ontstaan, waar het gebied juist haar waarde aan ontleent. De gaafheid van de bebouwing zelf is helaas zeer gering, omdat veel gebouwen, met name langs de beide Dorpsstraten, in slechte bouwkundige staat verkeren.

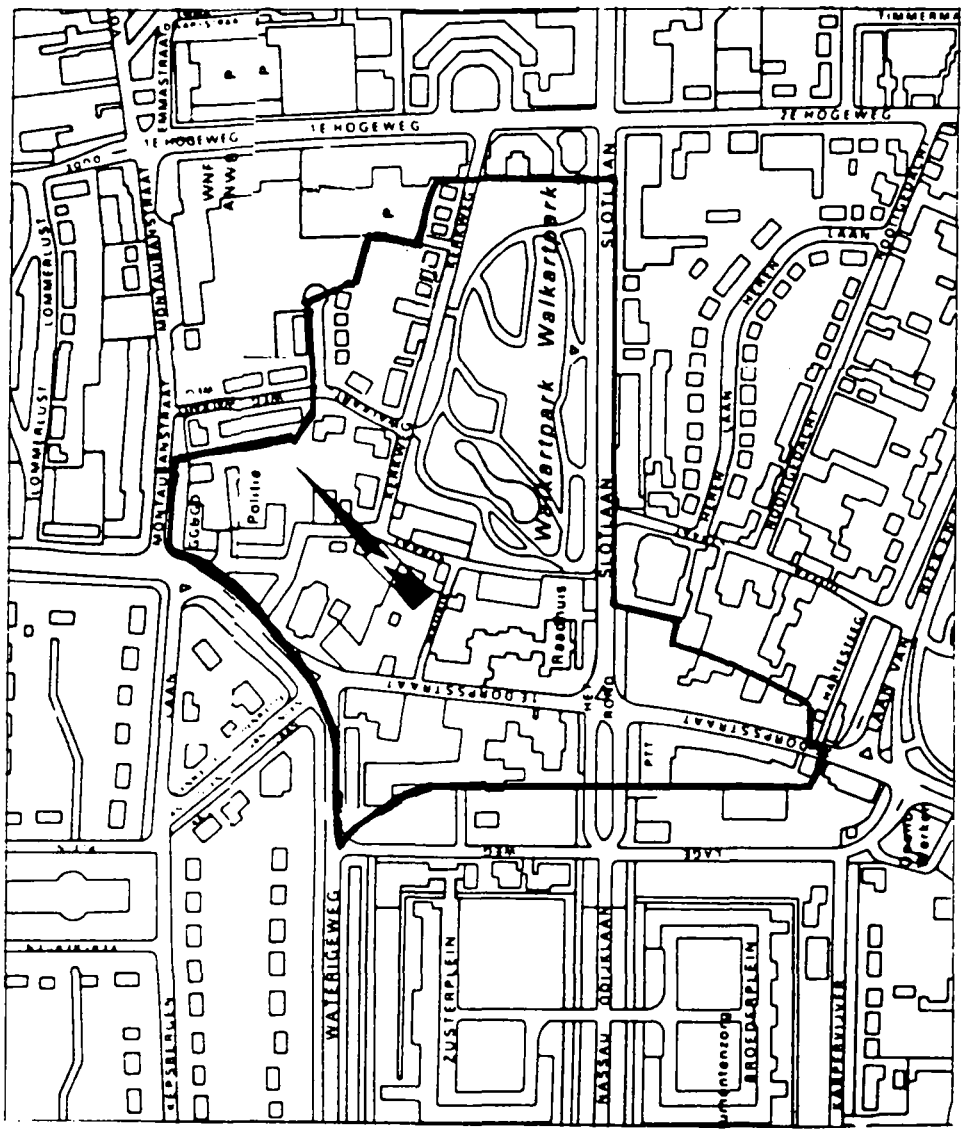

Afb. 51 Dorpskern/Walkartpark.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

nummer	: ZST GBW 9
inventarisatiegebied	: Utrechtse Heuvelrug
gemeente	: Zeist
naam	: Kersbergenplein
gebiedstype	: villagebied 1850-1940
inv. datum	: februari 1992
inventarisator	: RH
aantal MIP-objecten	: 2
kwalificatie	: gemeentelijk
beschermd gezicht	: nee
literatuur/bronnen	: Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 3.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarde wordt gevormd door het villapark Kersbergen, een nagenoeg rechthoekig gebied omsloten door de Utrechtseweg, de Waterigeweg, de Zinzendorflaan en de Van Renesselaanlaan.

Het park werd vanaf 1927 ontwikkeld door particulier initiatief (tuinarchitect D.Meeuwenberg, architect J.J.van Straalen en aannemer A.van Wijk) ten koste van de buitenplaats Kersbergen. In oorpsrong was Kersbergen een 16de eeuwse ridderhofstad, die rond 1850 een nieuw huis kreeg in een landschapspark met slingervijver.

Naast de huidige visuele kwaliteit bezit dit gebied dan ook een archeologische waarde (zie gestippeld voormalig kasteelterrein).

Van betekenis is het nog gave rechthoekige lanenpatroon met bijzondere beplanting (veel boomsoorten), de rechthoekige vijver in combinatie met enkele en dubbele villa's uit de jaren 20 en 30 geïnspireerd op de architectuur van F.L.Wright.

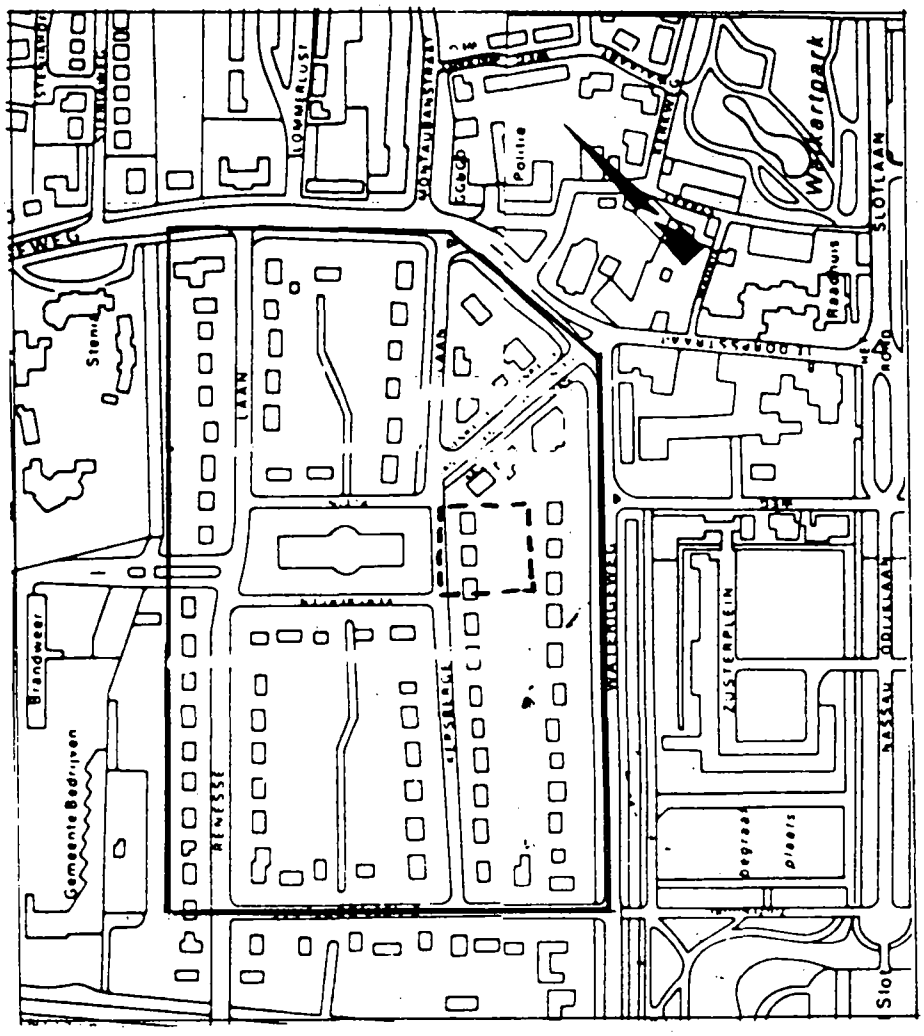

Afb. 52 Gebied met bijzondere waarden ZST GBW 9

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : ZST GBW 10
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist
naam : Griffensteijn
gebiedstype : villagebied 1850-1940
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : 7
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 3.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarde wordt gevormd door het villapark Griffensteijn, een trapeziumvormig gebied, omsloten door de Griffensteijnse laan, de Waterigeweg, de Godfried van Seystlaan en de Ridderschapslaan. Dit villa- en middenstandspark is als vervolg op het Kersbergenpark dor dezelfde ontwikkelaars aangelegd vanaf 1933 met het Griffensteijnseplein als trekker.
De bebouwing langs de rechte lanen is van wat minder allure dan die van het Kersbergenplein door karakteristiek voor die tijd en inclusief straatprofiel nagenoeg gaaf, langs de Ridderschapslaan, J.van Beierenlaan en Corn.Schelingerlaan is waardevolle naoorlogse woningbouw verrezen (architect J.F.Berghoef en Jan Wils).

De stedebouwkundige structuur van het plein wordt gevormd door een rechthoekig, geometrisch aangelegd plantsoen, volgens een ontwerp uit 1932, en wordt geheel omsloten door wegen en villabebouwing. De waarde van het plein wordt versterkt door de drie lanen die eveneens haaks op het plein uitkomen; de laan van bergen, de laan van Henegouwen en de Gijsbrecht van Amstel laan. Hierdoor wordt de centrumfunctie van het plein binnen de wijk Griffensteijn geaccentueerd. Het gebied ontleend waarde aan de planmatige en ruimtelijke opzet, die aansluit bij de stedebouwkundige ideëen van die tijd, waarin men tuinstedenbouw ging toepassen. De ruimtelijke relatie tussen het en de bebouwing is erg groot en is bepalend voor de visuele karakteristiek.

De bebouwing bestaat uit een gesloten blokbebouwing rondom het plantsoen. Aan het plein, tussen de lanen staan karakteristieke villa-achtige middenstandswoningen in blokken met grote kappen en detaillering in Amsterdamse-Schoolstijl. De blokken, merendeels bestaande uit twee bouwlagen, worden afgesloten door vrij steile topgevels, die de hoeken van de lanen accentueren. De bebouwing en structuur liggen hier als het ware in elkaars verlengde, hetgeen de stedebouwkundige kwaliteit benadrukt. De blokken variëren van zeven tot elf woningen, allen met vóór- en diepe achtertuin.

Het plantsoen met formele aanleg en beplanting benadrukt de centrumfunctie van het plein is daarmee van bijzondere waarde. Het plantsoen in combinatie met de bebouwing vormt een eenheid die bepalend is de visuele en ruimtelijke karakteristiek van het plein.

De gaafheid van zowel structuur als bebouwing en groenaanleg is groot.

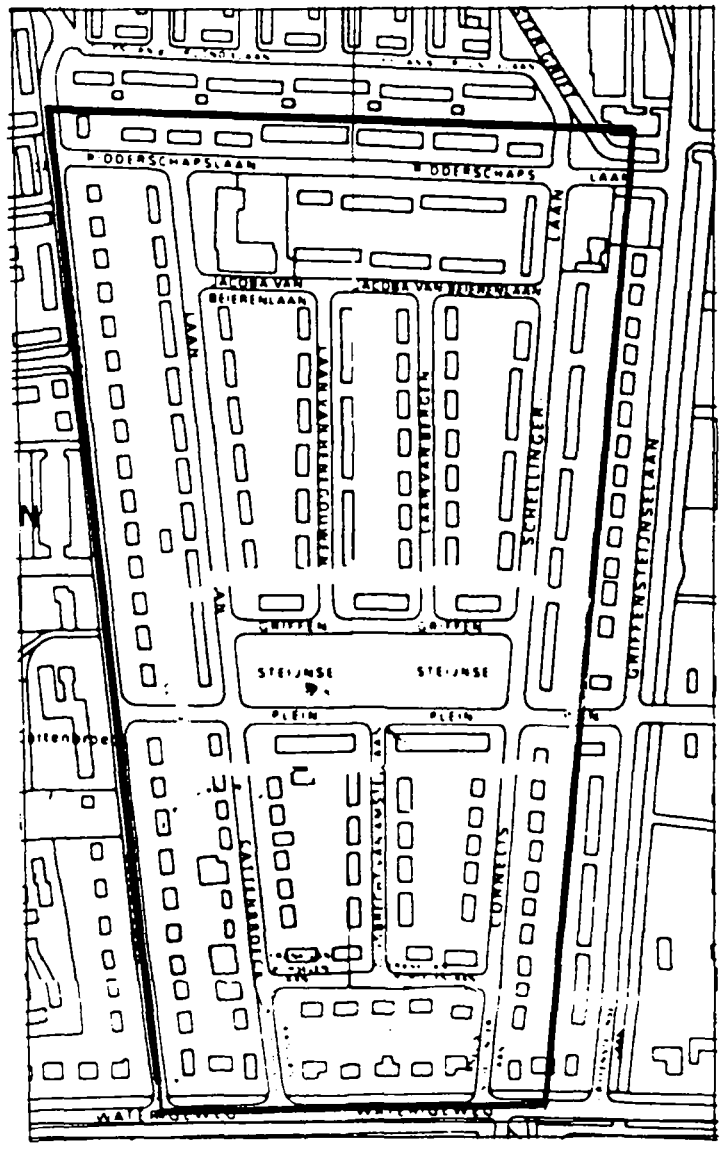

Afb. 53 Gebied met bijzondere waarden ZST GBW 10

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : ZST GBW 11
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist
naam : Oranje Nassaulaan
gebiedstype : villagebied 1850-1940
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : 1
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw, Zeist 1984, deel 5.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarde wordt gevormd door de Oranje Nassaulaan, het Oranje Nassauplein en het Julianaplein.

De ruimtelijke structuur van het gebied wordt in eerste instantie bepaald door de Oranje Nassaulaan, die de Arnhemse Bovenweg, via de Jagersingel met de Woudenbergseweg verbindt. Het gebied ontleend waarde aan de planmatige en ruimtelijke opzet, die aansluit bij de stedebouwkundige ideëen van die tijd, omtrent doorbraken en verbindingswegen. Waardevol in deze is verder de uitvoering van het ontwerp uit 1920. De stedebouwkundige structuur van het plein wordt gevormd door een brede, rechte centrale as, de Oranje Nassaulaan, die onderbroken wordt door twee rechthoekige pleinen, waar stervormig een aantal lanen op uit komen. Halverwege de Oranje Nassau is aan weerszijden het Oranje Nassau plein aangelegd met twee vijvers met verdiepte

randpaden en zitjes. Het Julianaplein is iets zuidelijker ter verbinding met de Julianalaan aangelegd. De evenwichtige aanleg is van belang voor de visuele en ruimtelijke karakteristiek van het gebied.

De Oranje Nassaulaan dankt haar ontstaan aan een rupsenplaag, als gevolg waarvan een brede strook bos gekapt werd. De exploitatie werd door de gemeente zelf ter hand genomen, die aanvankelijk kwam met een ontwerp van ronde pleinen waarop stervormig de wegen uitkwamen.

De ruimtelijke relatie tussen de structuur en de bebouwing is erg groot. De bebouwing bestaat uit een open villabebouwing langs de laan en rondom het pleinen of plantsoenen. De bebouwing bestaat merendeels uit twee bouwlagen, gelegen op ruime percelen.

Het plantsoenen met formele aanleg en beplanting, alsook de open bebouwing versterken de verbinding tussen het villapark Hoge Dennen en villapark Kerckebosch. Zodoende ontstaat en een zekere eenheid tussen twee afzonderlijke met eenzelfde karakter. Deze samenhang is voor Zeist bijzonder waardevol, omdat het mede het image, de visuele en ruimtelijke karakteristiek van Zeist bepaald.

De gaafheid van zowel structuur als bebouwing en groenaanleg is groot.

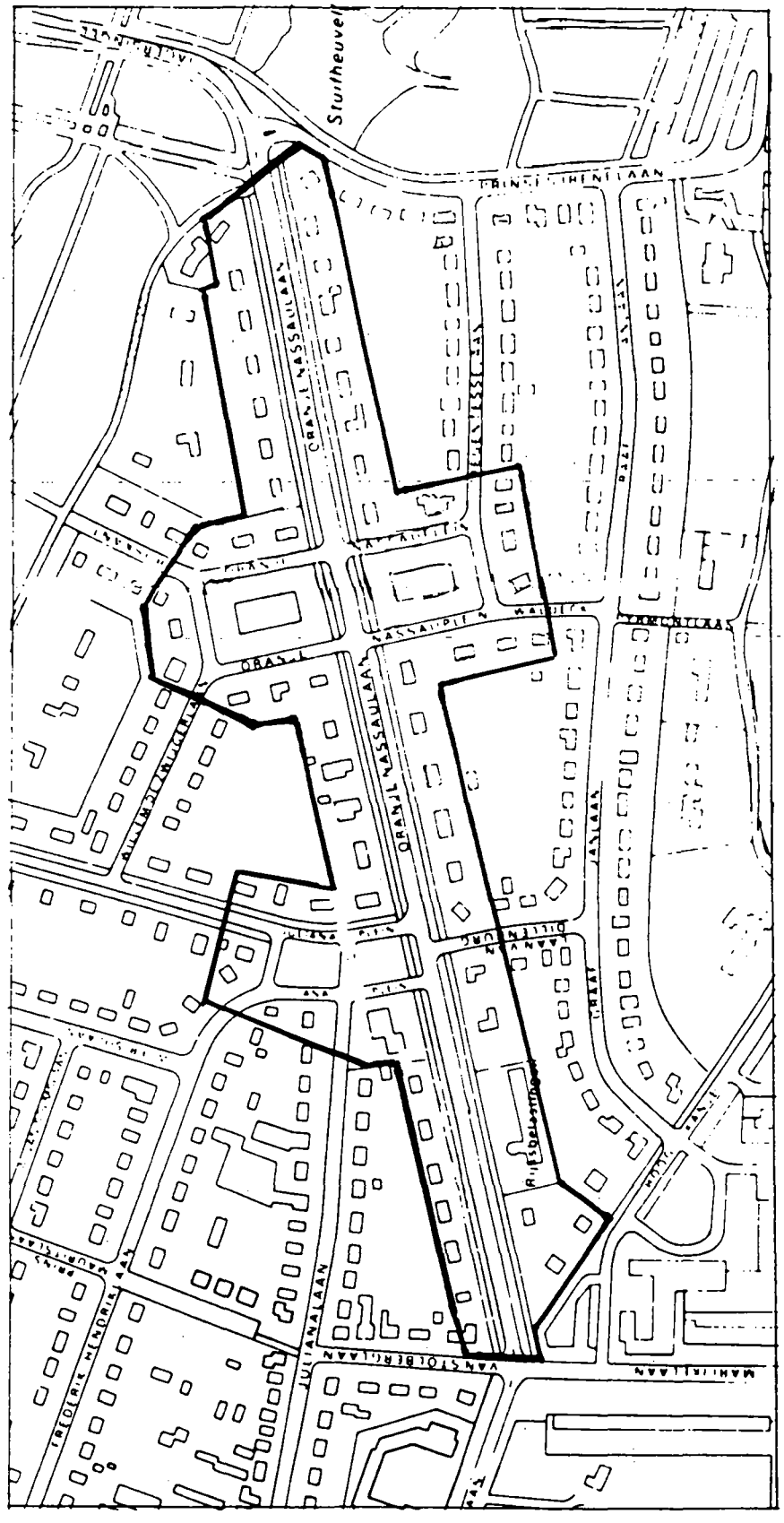

Afb. 54 Gebied met bijzondere waarden ZST GBW 11

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : ZST GBW 12
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist
naam : Driebergseweg noord
gebiedstype : Buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : circa 20
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 1, 2, 3.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit delen van de (voormalige) buitenplaatsen, die ten noorden van de Driebergseweg zijn gelegen: Molenbosch, Heerewegen en De Breul. Het gebied sluit aan bij het 'gebied met bijzondere waarden' in Zeist (ZST GBW 11) en in Driebergen-Rijsenburg (DBR GBW 3).

De buitenplaatsen ten noorden van de Driebergseweg gelegen, maken deel uit van de Stichtse Lustwarande. Hieronder wordt de lange reeks landgoederen en buitenplaatsen verstaan aan de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug. Als gevolg van dorpsuitbreidingen, wegaanleg, afbraak en nieuwbouw op de landgoederen zijn slechts delen van de Lustwarande bewaard gebleven. De waarde van het gebied is derhalve gelegen in het gedeeltelijk bewaard gebleven oorpsronkelijk karakter van de

Stichtse Lustwarande ter plaatse.

De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied wordt in eerste instantie gevormd door landschappelijke structuur. In de 18de en 19de eeuw ging men over op meer landschappelijke aanleg van de buitenplaatsen; hiervoor was het overgangsgebied tussen de heuvelrug en het Kromme Rijngebied bijzonder geschikt. De buitenplaatsen in dit gebied grenzen aan elkaar en vormen samen met het bosgebied en het open weidegebied ten zuiden van de Driebergseweg een afwisselend landschap. De omgeving fungeert als het ware als onmisbaar decor. Dit is het best waarneembaar aan de zuidzijde van de parken, vanwaar men een goed uitzicht heeft op de weilanden. Het agrarische gebied in het zuidwesten en het bosgebied in het noordoosten zijn, vanwege de visuele en functionele relatie met de landgoederen van grote waarde.

Een tweede element dat eveneens bepalend is voor de historisch-ruimtelijke karakteristiek is de Driebergseweg. De buitenplaatsen zijn aan beide zijden van de weg gesitueerd (zie ZST GBW 14). Zowel in structureel opzicht als in visueel opzicht is, ondanks de verbreding en het karakter van de verkeersweg, het gebied samen met het gebied met bijzonder waarden ZST GBW 14, als eenheid te herkennen. De buitenplaatsen gaan visueel-landschappelijk in elkaar over, soms door middel van een overplaats (De Breul). Deze eenheid is voor de waardering van groot belang. De oriëntatie van de buitenplaatsen is vooral op dwarsrichtingen geënt, de verkavelingsstructuur ligt veelal haaks op de Driebergseweg.

De structuur van de landgoederen zelf wordt bepaald door de situering van het hoofdgebouw en het padenstelsel, meestal een onderdeel van een landschappelijke of formele aanleg met zichtlanen. Het samenspel van de zichtassen, lanen en zichtlijnen versterkt op veel plaatsen de dwarsrichtingen in de landschappelijke hoofdstructuur en zijn van belang voor de visuele karakteristiek. Indien mogelijk werd ook de hoofdas (Driebergseweg) als zichtlijn gebruikt of werden de huizen aan de beide zijden van de weg visueel aan elkaar gerelateerd. Huis en omgeving vormen één geheel. Dit geldt natuurlijk in mindere mate voor de buitenplaatsen waar geen hoofdgebouwen meer aanwezig zijn. De resterende landhuizen dragen echter bij aan de waarde van het gebied, evenals een aantal bijgebouwen (koetshuizen, orangerieën, tuinhuizen), dienstwoningen en dergelijke.

De landschappelijke structuur werd versterkt door middel van a-symmetrische gegroepeerde boomgroepen en heesters aan beide zijden van de zichtlijn, gebogen paden, slingervijvers met eilandjes, kunstmatige verhogingen en verlagingen, enzovoort. Deze interne structuur bepaalt in combinatie met de beplanting (tuinen, parkbos, laanbeplanting) de visuele karakteristiek en daarmee de waardering van het gebied.

De bebouwing, verschillend in architectuur en vormgeving, bepaalt eveneens de visuele karakteristiek van het gebied en geeft het gebied daarmee een bijzondere waarde. Huis en omgeving werden vaak als onverbrekelijk geheel gezien, hetgeen uit herkenbaar is in de opzet van het geheel. Tussen de buitenplaatsen, veelal op voormalige terrein van deze buitenplaatsen, zijn op het eind van de eind vorige eeuw en het begin van deze eeuw, landhuizen en villa's gebouw. Deze bebouwing is, vanwege de architectuur, vormgeving en aanleg, van groot belang. Deze

bebouwing is van belang voor de visuele karakteristiek van het gebied en geeft het gebied een toegevoegde waarde.

Afbreuk aan het 'gebied met bijzondere waarden' wordt gedaan door vergaande verkaveling van buitenplaatsen en nieuwbouw op de terreinen als gevolg van een andere bestemmingsfunctie.

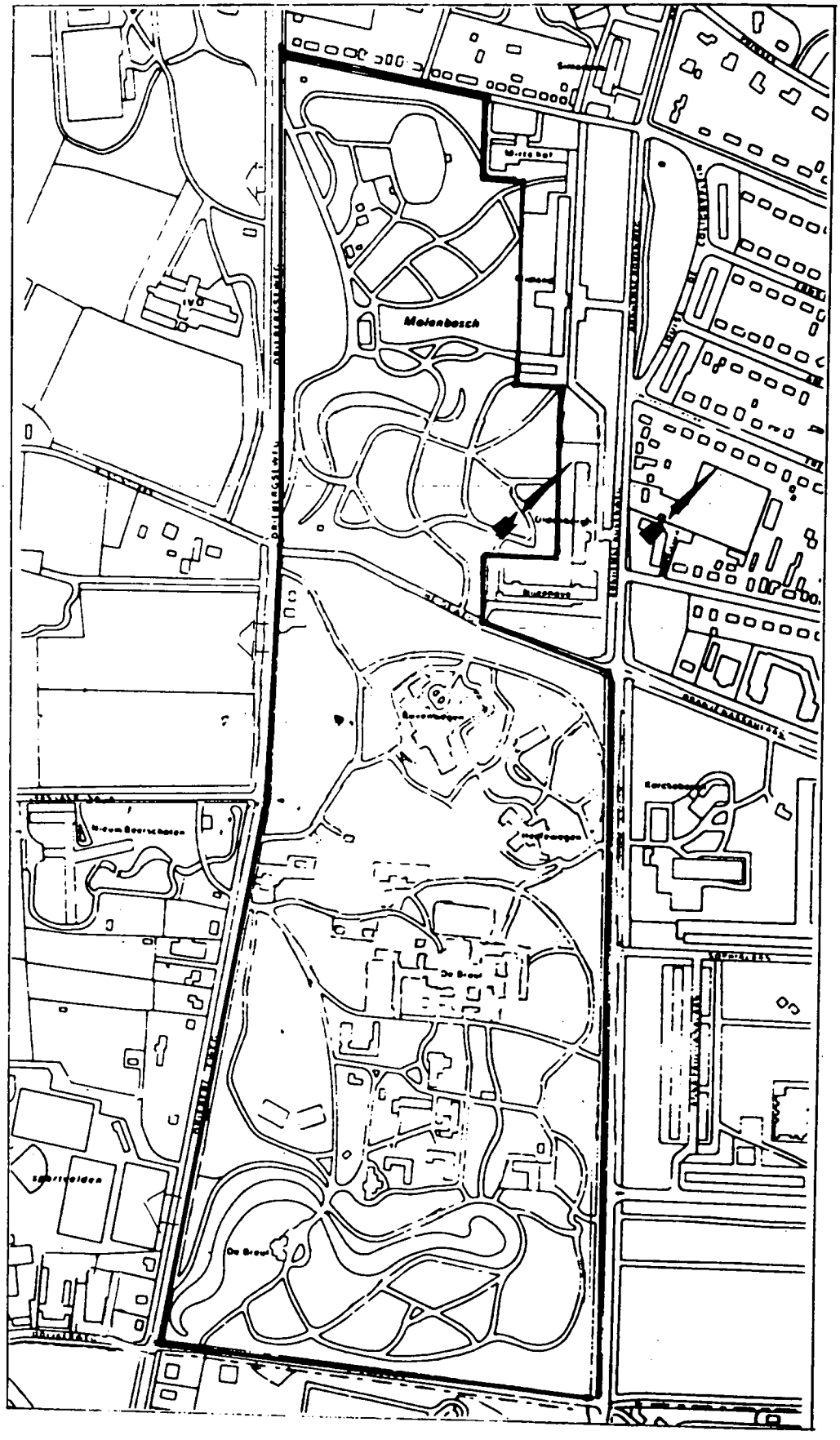

Afb. 55 Driebergseweg noord.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : ZST GBW 13
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Zeist
naam : Slot Zeist/Wulperhorst/Blikkenburg/ Rhijnwijck/Driebergseweg zuid
gebiedstype : buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940, boerderijstrook vóór 1850 en 1850-1940.
inv. datum : februari 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : circa 80
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : ja
literatuur/bronnen : Blijdenstein, R., Zeist, groei en bouw. Zeist 1984, deel 1, 2, 3.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant	x		
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing	x		

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit een beschermd dorpsgezicht, Slot Zeist met Broeder- en Zusterplein en omgeving en delen van de (voormalige) buitenplaatsen, die ten zuiden van de Driebergseweg zijn gelegen: Wulperhorts, Blikkenburg, Schoonoord, Nieuw Beerschoten, De Breul en Rhijnwijck. Het gebied sluit aan bij het 'gebied met bijzondere waarden' in Zeist (ZST GBW 8 en ZST GBW 12) en in Driebergen-Rijsenburg (DBR GBW 3).

Slot Zeist en het Broeder- en Zusterplein met omgeving is op grond van artikel 20 van de Monumentenwet aangewezen als te beschermd dorpsgezicht. Als nadere typering van de te beschermen waarden lezen we in in de motivering van het besluit dat: "Slot

Zeist en het 18de eeuwse complex van Broeder- en Zusterhuizen van de Hernhutters, tezamen met de omliggende fraai beplante terreinen een historisch waardevol geheel vormen, dat een beeld oplevert, dat van algemeen belang is vanwege de schoonheid en het karakter ervan". In de toelichting lezen we verder: "De langgestrekte as, die voor huis en park de as van symmetrie vormt en zich enerzijds voorbij het Rond voortzet in de Slotlaan, anderzijds in de richting Bunnik zijn vervolg vindt in de Koelaan, is een belangrijk stedebouwkundig element in de opbouw van het dorp Zeist zelf. De grote waarde, die aan het complex, waarvan het Slot de kern vormt, uit historisch en architectonisch opzicht moet worden toegekend, rechtvaardigt ook uit stedbouwkundig oogpunt bijzondere aandacht voor het behoud van het karakter van deze in ons land unieke groepering van monumentale bebouwing". Verder is een aantal panden langs de Karpervijver binnen het beschermd gezicht opgenomen, die een waardevolle achtergrond vormen voor het gebouwencomplex aan het Broederplein. Aan de noord-oostelijke zijde heeft de Lageweg een belangrijke functie als scheidend element tussen de bebouwing aan het Broeder- en Zusterplein en die van de dorpskern. De Lageweg wordt dientengevolge als een belangrijk element in de aanleg beschouwd.

De buitenplaatsen ten zuiden van de Driebergseweg gelegen, maken deel uit van de Stichtse Lustwarande. Hieronder wordt de lange reeks landgoederen en buitenplaatsen verstaan aan de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug. Als gevolg van dorpsuitbreidingen, wegaanleg, afbraak en nieuwbouw op de landgoederen zijn slechts delen van de Lustwarande bewaard gebleven. De waarde van het gebied is derhalve gelegen in het gedeeltelijk bewaard gebleven oorpsronkelijk karakter van de Stichtse Lustwarande ter plaatse.

Verder omvat dit gebied met bijzondere waarden een aantal boerderijen met landerijen aan de Tiendweg en Bunsinglaan. De historisch-ruimtelijke ontwikkeling van de buitenplaatsenstrook en de boerderijstrook sluiten op elkaar aan, waardoor ze samen een bijzondere waarde vertegenwoordigen.

De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied wordt in eerste instantie gevormd door landschappelijke structuur. De oudste buitenplaatsen (Slot Zeist, Blikkenburg en Wulperhorst) zijn gesitueerd in het iets lager gelegen rivierkleigebied, vanwege de formele tuin- en parkaanleg. De boerderijen zijn hier gelegen vanwege het grondgebruik voor hun bedrijf en ter voorziening van de hofsteden of buitenplaatsen. In de 18de en 19de eeuw ging men over op meer landschappelijke aanleg van de buitenplaatsen; hiervoor was het overgangsgebied tussen de heuvelrug en het Kromme Rijngebied bijzonder geschikt. De jongere buitenplaatsen zijn dan ook in dit gebied te vinden, langs de Driebergseweg, die eveneens bepalend is voor de historisch-ruimtelijke ontwikkeling van het gebied. De buitenplaatsen in dit gebied grenzen aan elkaar en vormen samen met een open weide gebied een afwisselend landschap. De omgeving fungeert als het ware als onmisbaar decor. Dit is het best waarneembaar aan de zuidzijde van de parken, vanwaar men een goed uitzicht heeft op de omringende weilanden. Het agrarische gebied in het zuidwesten en het bosgebied in het noordoosten (ten noorden van de Driebergseweg) zijn, vanwege de visuele en functionele relatie

met de landgoederen van grote waarde.

De buitenplaatsen zijn aan beide zijden van de weg gesitueerd (zie ZST GBW 12). Zowel in structureel opzicht als in visueel opzicht is, ondanks de verbreding en het karakter van de verkeersweg, het gebied samen met het gebied met bijzonder waarden ZST GBW 12, als eenheid te herkennen. De buitenplaatsen gaan visueel-landschappelijk in elkaar over, soms door middel van een overplaats (De Breul). Deze eenheid is voor de waardering van groot belang. De oriëntatie van de buitenplaatsen is vooral op dwarsrichtingen geënt, de verkavelingsstructuur ligt veelal haaks op de Driebergseweg.

De structuur van de landgoederen zelf wordt bepaald door de situering van het hoofdgebouw en het padenstelsel, meestal een onderdeel van een landschappelijke of formele aanleg met zichtlanen. Het samenspel van de zichtassen, lanen en zichtlijnen versterkt op veel plaatsen de dwarsrichtingen in de landschappelijke hoofdstructuur en zijn van belang voor de visuele karakteristiek. Indien mogelijk werd ook de hoofdas (Driebergseweg) als zichtlijn gebruikt of werden de huizen aan de beide zijden van de weg visueel aan elkaar gerelateerd. Huis en omgeving vormen één geheel. Dit geldt natuurlijk in mindere mate voor de buitenplaatsen waar geen hoofdgebouwen meer aanwezig zijn. De resterende landhuizen dragen echter bij aan de waarde van het gebied, evenals een aantal bijgebouwen (koetshuizen, orangerieën, tuinhuizen), dienstwoningen en dergelijke.

De landschappelijke structuur werd versterkt door middel van a-symmetrische gegroepeerde boomgroepen en heesters aan beide zijden van de zichtlijn, gebogen paden, slingervijvers met eilandjes, kunstmatige verhogingen en verlagingen, enzovoort. Deze interne structuur bepaalt in combinatie met de beplanting (tuinen, parkbos, laanbeplanting) de visuele karakteristiek en daarmee de waardering van het gebied.

De bebouwing, verschillend in architectuur en vormgeving, bepaalt eveneens de visuele karakteristiek van het gebied en geeft het gebied daarmee een bijzondere waarde. Huis en omgeving werden vaak als onverbrekelijk geheel gezien, hetgeen uit herkenbaar is in de opzet van het geheel. Tussen de buitenplaatsen, veelal op voormalige terrein van deze buitenplaatsen, zijn op het eind van de eind vorige eeuw en het begin van deze eeuw, landhuizen en villa's gebouw. Deze bebouwing is, vanwege de architectuur, vormgeving en aanleg, van groot belang. Deze bebouwing is van belang voor de visuele karakteristiek van het gebied en geeft het gebied een toegevoegde waarde.

Afbreuk aan het 'gebied met bijzondere waarden' wordt gedaan door vergaande verkaveling van buitenplaatsen en nieuwbouw op de terreinen als gevolg van een andere bestemmingsfunctie.

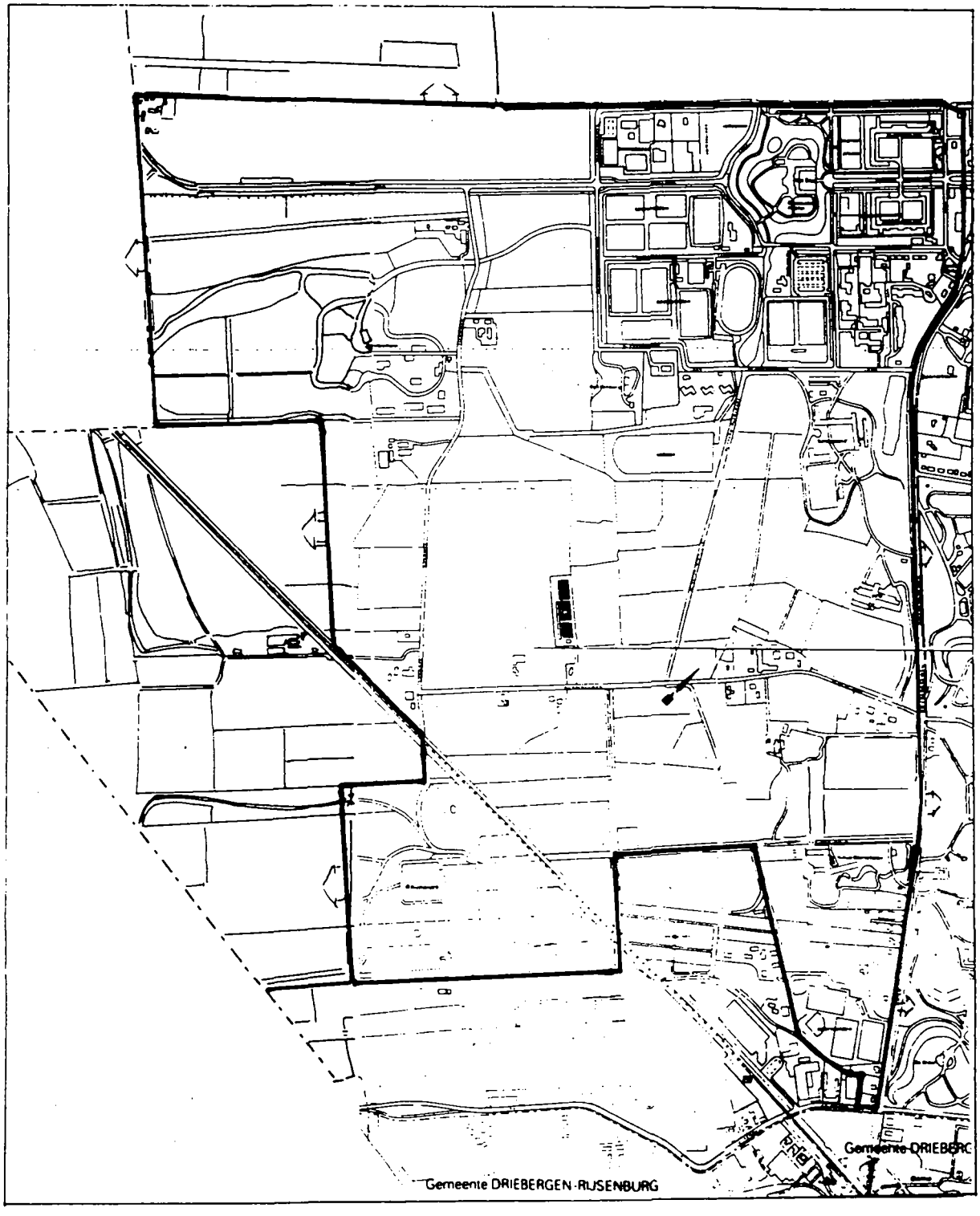

Afb. 56 Slot Zeist/Wulperhorst/Blikkenburg/Rhijnwijck/
Driebergseweg zuid

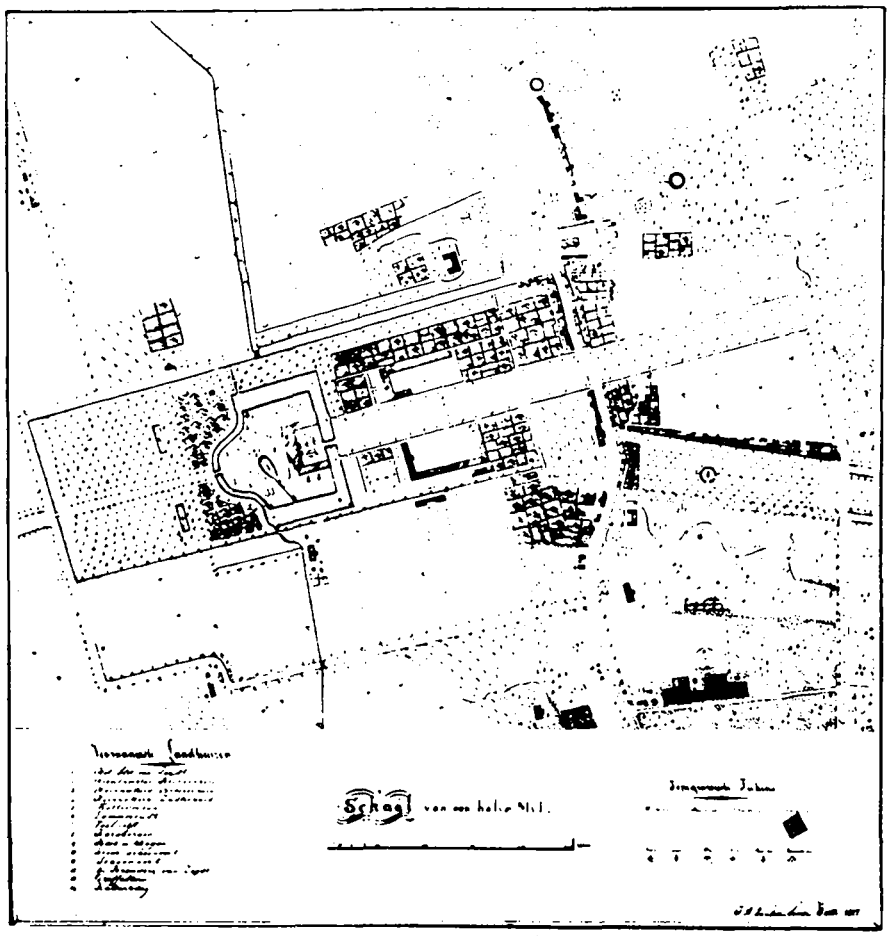

Afb. 57
Topografische kaart van het dorp Zeist, 1827

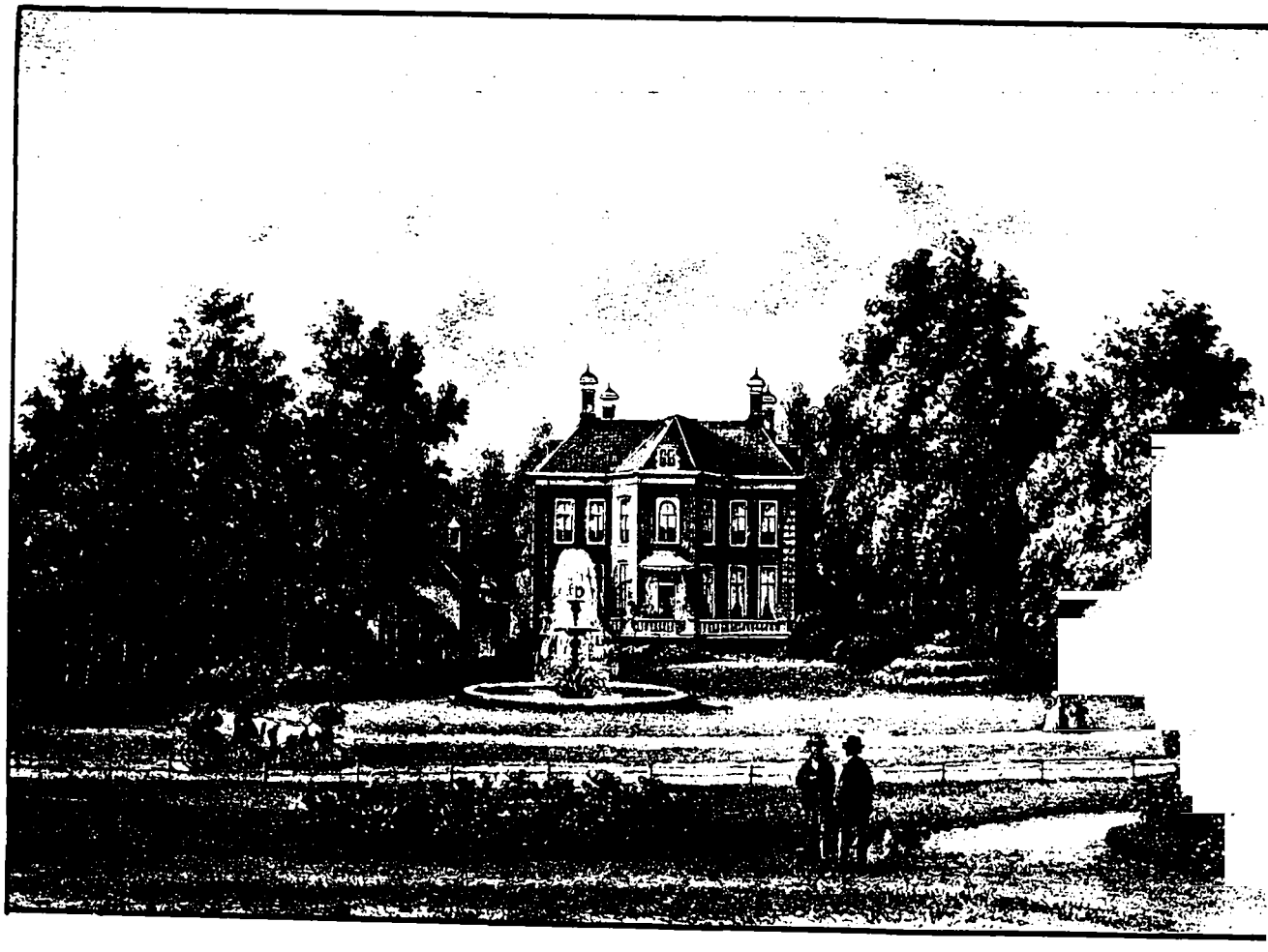

Plaat IV
P.J. Lutgers, Landgoed Zandbergen (ZST GBW 3)

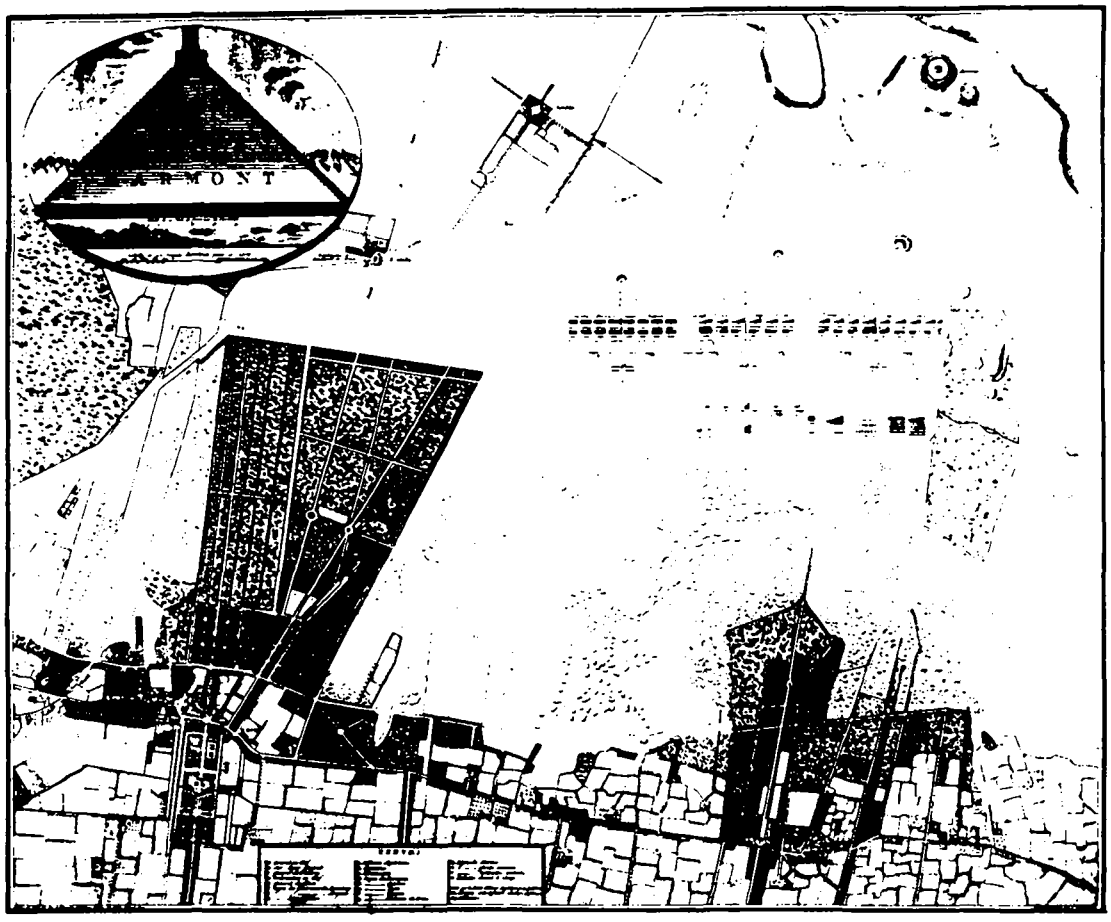

Afb. 58

Zeist en Driebergen begin 19de eeuw

6.3.5 Driebergen-Rijsenburg

In de gemeente Driebergen-Rijsenburg zijn 6 gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. Rijsenburg;
2. Bornia-Bloemenheuvel-Klein Heidestein-Beerschoten-Willinkshof-De Reehorst;
3. Sparrendaal-De Wildbaan-Bouwlust
4. Drieburg-De Horst-Lindenhorst-Veldzigt
5. Dennenburg-Arca Pacis
6. Langbroekerwetering

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit een 'dorpskern vóór 1850' met de Diederichslaan als 'dorpsgebied 1850-1940'. De gebieden 2, 3 en 4 zijn 'buitenplaatsen vóór 1850 en 1850-1940' binnen de bebouwde kom. Het 5de gebied gaat om een 'buitenplaats vóór 1850 en 1850-1940' buiten de bebouwde kom en het 6de gebied vormt een combinatie van 'boerderijstrook vóór 1850' en 'buitenplaatsen vóór 1850 en 1850-1940'.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DBR GBW 1
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Driebergen-Rijsenburg
naam : Rijsenburg
gebiedstype : dorpskern vóór 1850/dorpsgebied 1850-1940
inv. datum : april 1991
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 11
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : ja
literatuur/bronnen : Toelichting bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd dorpsgezicht in Rijsenburg, gemeente Driebergen-Rijsenburg. RdMz., 1967.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving			
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden wordt gevormd door de uit 1809-1810 daterende dorpskern van Rijsenburg, met aan de overzijde van de Hoofdstraat de Diederichslaan. De historisch-ruimtelijke structuur van de dorpskern bestaat uit het halfronde Kerkplein aan de Hoofdstraat. De bebouwing aan het plein is goeddeels gaaf en oorspronkelijk, evenals die daar tegenover aan de Hoofdstraat. Structuur en bebouwing vormen een zeer waardevolle combinatie. Deze waarde is bovendien zeer groot daar het hier één van de zeer weinige geplande dorpskernen in Nederland betreft.
De visuele karakteristiek wordt 'behoudens door de verschijningsvorm van de bebouwing bepaald door de bestrating, de beplanting en details zoals de stoeppalen (..).' (RdMz, 1967). De Diederichslaan, althans voor zo ver het gaat om het gedeelte met historische bebouwing, valt onder de hierboven getypeerde 'dorpsgebieden 180-1940'. In dit geval betreft het een globaal na

1850 aan weerszijden bebouwde, oudere laan. De waarde is gelegen in het bewaard blijven van het oorspronkelijke karakter van lommerrijke laan met enigszins statige huizen, merendeels door een voortuin van de weg gescheiden.

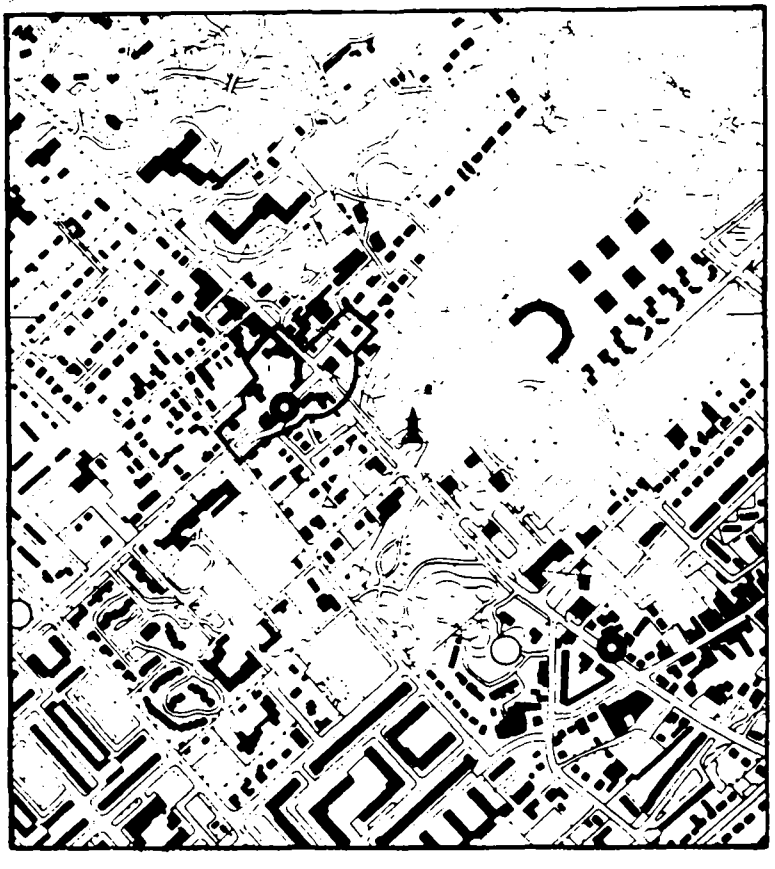

Afb. 59 Rijsenburg

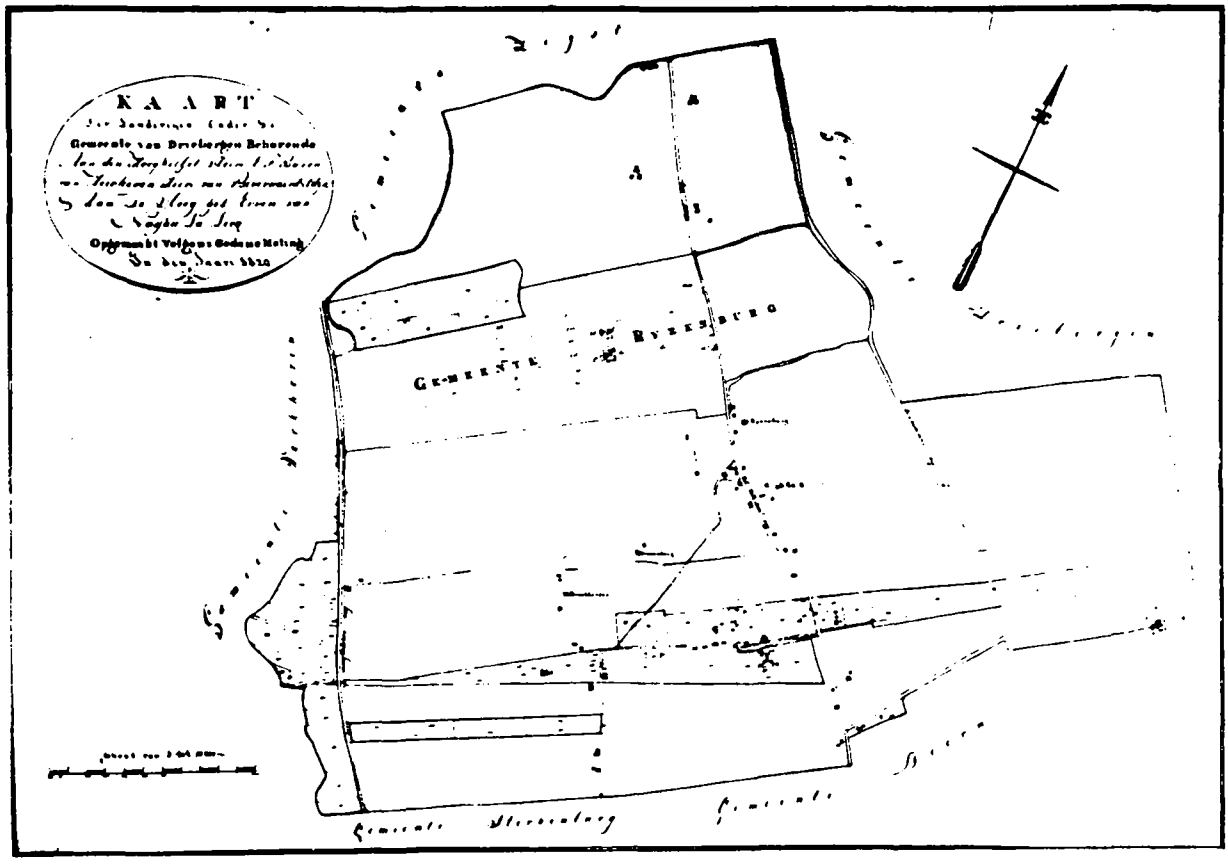

Plaat V

Gemeente Rijsenburg, 1829

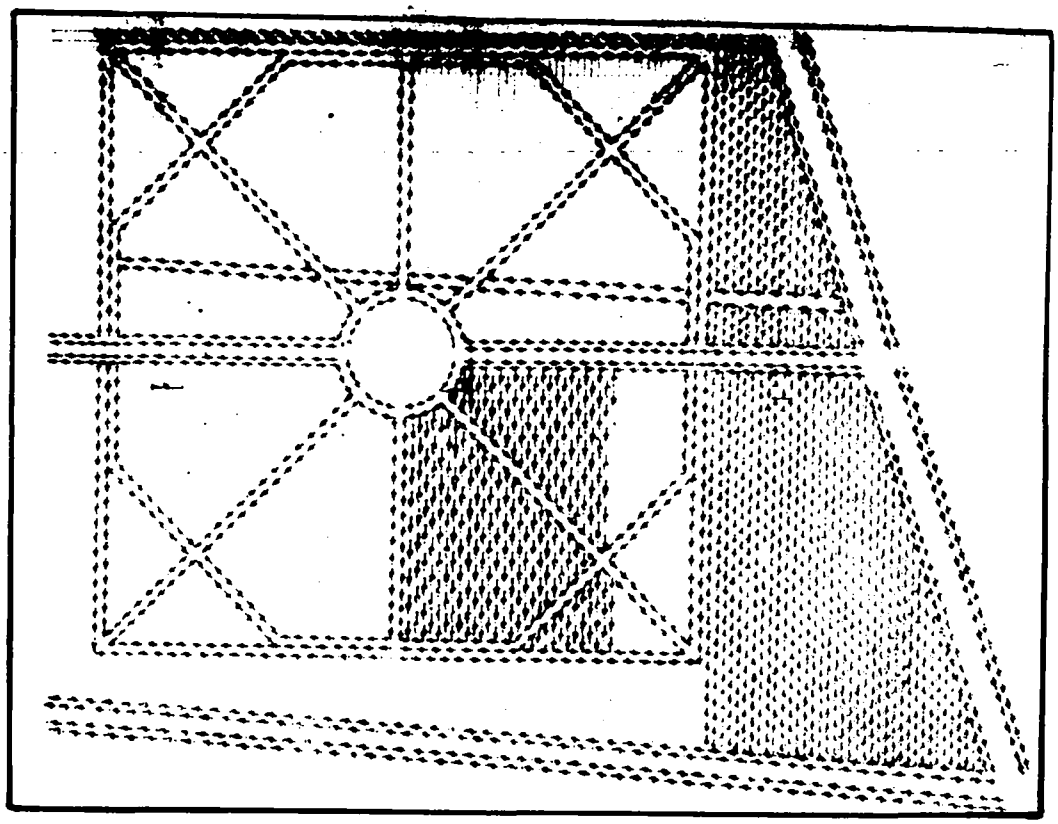

Driebergen, ontwerp tuinaanleg Dennenburg, 18de eeuw
Plaat VI

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DBR GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Driebergen-Rijsenburg
naam : Bornia-Bloemenheuvel-Klein Heidestein-Beerschoten--Willinkshof-De Reehorst.
gebiedstype : buitenplaatsen vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : april 1991
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 28
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit delen van de (vroegere) buitenplaatsen Bornia, Bloemenheuvel, Klein Heidestein, Beerschoten, Willinkshof en de Reehorst, te samen een deel van de Stichtse Lustwarande. Hieronder wordt de lange reeks landgoederen en buitenplaatsen, merendeels 19de eeuws, verstaan aan de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug en voor een groot deel gelegen langs de weg van Utrecht naar Rhenen. Als gevolg van dorpsuitbreiding, wegaanleg, afbraak en nieuwbouw op de landgoederen zijn slechts delen van de Lustwarande bewaard gebleven. Van het gedeelte met oorspronkelijk de meeste allure, tussen Zeist en Driebergen, is het 'gebied met bijzondere waarden' een onderdeel (grenzend aan een soortgelijk 'gebied met bijzondere waarden' in Zeist).

De waarde van het gebied is derhalve gelegen in het gedeeltelijk bewaard blijven van het oorspronkelijk karakter van de Stichtse Lustwarande ter plaatse: buitenplaatsen en

landgoederen gesitueerd aan weerszijden van de straatweg.

De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied wordt, zoals al aangegeven, bepaald door de Hoofdstraat met aan de noordzijde Bornia, visueel-landschappelijk overgaand in Heidestein, Willinkshof (nu park), Bloemheuvel en aan de zuidzijde Beerschoten en de Reehorst.

De structuur van de landgoederen zelf wordt bepaald door de situering van het hoofdgebouw en het padenstelsel, meestal een onderdeel van de landschappelijke aanleg. Deze interne structuur, waartoe ook elementen als waterpartijen en kunstmatige verhogingen en verlagingen behoren, bepaalt in combinatie met de beplanting (tuinen, parkbos, laanbeplanting) de visuele karakteristiek en daarmee de waardering van het gebied. In mindere mate geldt dit voor de landhuizen: op Heidestein en Willinkshof zijn geen hoofdgebouwen meer aanwezig. De resterende landhuizen dragen echter bij aan de waarde van het gebied, evenals een aantal bijgebouwen, dienstwoningen etc.

Afbreuk aan het 'gebied met bijzondere waarden' wordt gedaan door de A 12 aan de zuidzijde en het bij het station verrijzende kantorenpark in het westen. In het noorden gaat het gebied over in het Zeister 'gebied met bijzondere waarden' en aan de noordoostzijde vindt een overgang plaats naar de bossen van Heidestein.

De waarde van het agrarische gebied in het zuidwesten en het bosgebied in het noordoosten is, vanwege de visuele en functionele relatie met de landgoederen, op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

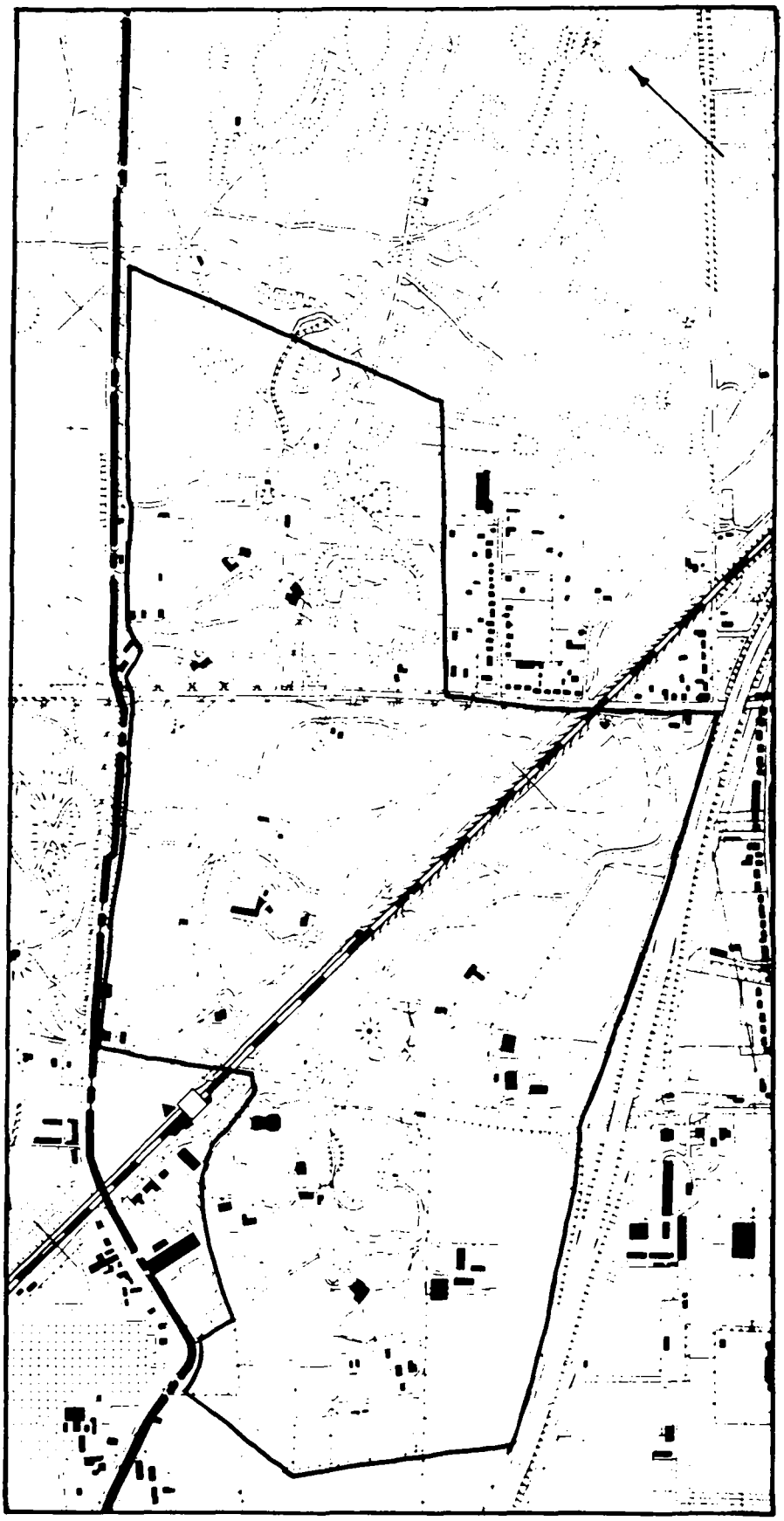

Afb. 61 Bornia/Bloemenheuvel/KleinHeidestein/Beerschoten/
Willinkshof/De Reehorst

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DBR GBW 4
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Driebergen-Rijsenburg
naam : Sparrendaal-De Wildbaan-Bouwlust
gebiedstype : buitenplaatsen vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : april 1991
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 4
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie			
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit delen van de (vroegere) buitenplaatsen Sparrendaal, De Wildbaan en Bouwlust, te samen een deel van de Stichtse Lustwarande. Hieronder wordt de lange reeks landgoederen en buitenplaatsen, merendeels 19de eeuws, verstaan aan de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug en voor een groot deel gelegen langs de weg van Utrecht naar Rhenen. Als gevolg van dorpsuitbreiding, wegaanleg, afbraak en nieuwbouw op de landgoederen zijn slechts delen van de Lustwarande bewaard gebleven. Van het gedeelte met oorspronkelijk de meeste allure, tussen Zeist en Driebergen, is het 'gebied met bijzondere waarden' een onderdeel.

De waarde van het gebied is derhalve gelegen in het gedeeltelijk bewaard blijven van het oorspronkelijk karakter van

de Stichtse Lustwarande ter plaatse: buitenplaatsen en landgoederen gesitueerd aan weerszijden van de straatweg.

De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied wordt, zoals al aangegeven, bepaald door de Hoofdstraat waaraan de buitens gelegen zijn. Daarbij gaat het aan de noordzijde om Sparrendaal, één van de oudere buitens aan de Lustwarande, met op de oorspronkelijke overplaats aan de zuidzijde De Wildbaan en Bouwlust als een latere toevoeging aan dit geheel. Zowel in structureel als in visueel opzicht is, ondanks de verbreding van de Hoofstraat en het karakter van verkeersweg, het gebied als een eenheid herkenbaar. Deze herkenbaarhied is voor de waardering van groot belang.

De interne structuur van Sparrendaal wordt bepaald door de op de weg gerichte situering van het hoofdgebouw met de flankerende bouwhuizen en het formele park met zichtlanen, bomenrijen, gazons, berceau e.d. (gedeeltelijk gereconstrueerd). Aan de overzijde van de weg zet het terrein zich voort in De Wildbaan, die structureel wordt bepaald door het padenstelsel en de waterpartij van de landschappelijke aanleg (L.P. Zocher). Op de buitenplaats is geen landhuis meer aanwezig. Bouwlust tenslotte is een 19de eeuws herenhuis in een eenvoudige tuin. De structuur als geheel bepaalt in combinatie met de beplanting (tuinen, park, laanbeplanting) in hoge mate de visuele karakteristiek en daarmee de waardering van het gebied.

Dit geldt ook voor het (gerestaureerde) huis Sparrendaal, binnen het gebied het meest monumentale en dominante bouwwerk.

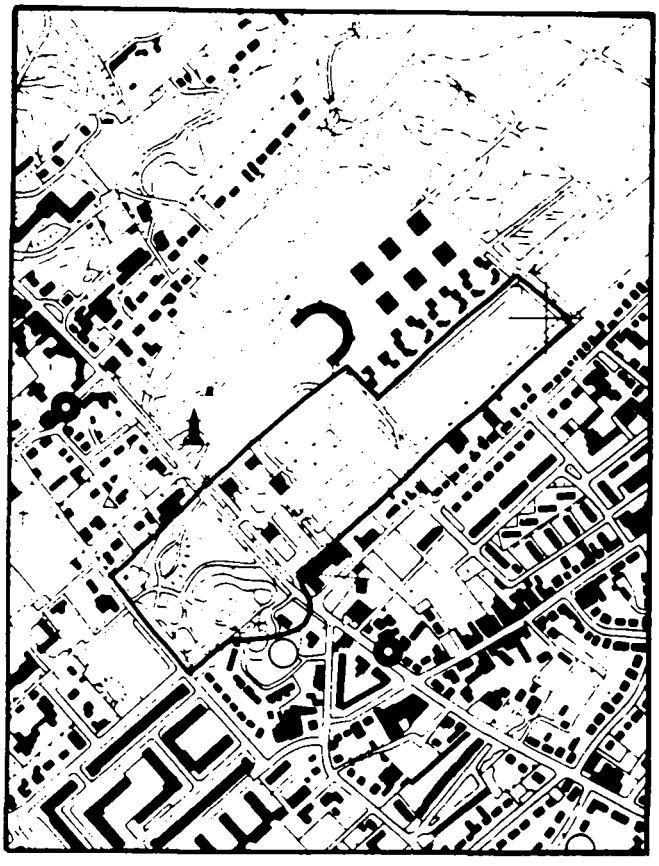

Afb. 62 Sparrendaal/De Wildbaan/Bouwlust

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DBR GBW 5
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Driebergen-Rijsenburg
naam : Drieburg-De Horst-Lindenhorst-Veldzigt
gebiedstype : buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : april 1991
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 9
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit delen van de (vroegere) buitenplaatsen De Drieburg, De Horst, Lindenhorst en Veldzigt, te samen een deel van de Stichtse Lustwarande. Hieronder wordt de lange reeks landgoederen en buitenplaatsen, merendeels 19de eeuws, verstaan aan de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug en voor een groot deel gelegen langs de weg van Utrecht naar Rhenen. Als gevolg van dorpsuitbreiding, wegaanleg, afbraak en nieuwbouw op de landgoederen zijn slechts delen van de Lustwarande bewaard gebleven.

De waarde van het gebied is derhalve gelegen in het gedeeltelijk bewaard blijven van het oorspronkelijk karakter van de Stichtse Lustwarande ter plaatse: buitenplaatsen en landgoederen gesitueerd aan weerszijden van de straatweg.

De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied wordt, zoals al aangegeven, bepaald door de Hoofdstraat met aan de noordzijde De Horst, visueel-landschappelijk overgaand in

Hydepark (gem. Doorn, eveneens 'gebied met bijzondere waarden), en aan de zuidzijde De Drieburg, Lindenhorst en Veldzigt.

De structuur van de landgoederen zelf wordt bepaald door de situering van het hoofdgebouw en het padenstelsel, meestal een onderdeel van de landschappelijke aanleg. Deze interne structuur, waartoe ook elementen als waterpartijen en kunstmatige verhogingen en verlagingen behoren, bepaalt in combinatie met de beplanting (tuinen, parkbos, laanbeplanting) de visuele karakteristiek en daarmee de waardering van het gebied. Dit geldt eveneens voor de landhuizen die bijdragen aan de waarde van het gebied, evenals een aantal bijgebouwen, dienstwoningen etc.

Afbreuk aan het karakter van het 'gebied met bijzondere waarden' wordt gedaan door nieuwbouw op de landgoederen, zoals bij De Horst en op Veldzigt.

In het oosten grenst het gebied aan een 'gebied met bijzondere waarden' in Doorn, waartoe o.a. ook Hydepark behoort.

De waarde van het achterliggende, open agrarische gebied is, vanwege de visuele en functionele relatie met de landgoederen, op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

Afb. 63 Drieburg/De Horst/Lindenhorst/Veldzigt

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DBR GBW 6
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Driebergen-Rijsenburg
naam : Dennenburg-Arca Pacis
gebiedstype : buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : april 1991
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 7
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Prov. Utrecht (R. Blijdenstein), 1991

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit de buitenplaats Dennenburg, vroeger deel uitmakend van een veel groter landgoed, met aan de rand het klooster Arca Pacis, te samen een deel van de Stichtse Lustwarande. Hieronder wordt de lange reeks landgoederen en buitenplaatsen, merendeels 19de eeuws, verstaan aan de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug en voor een groot deel gelegen langs de weg van Utrecht naar Rhenen. Dennenburg is, evenals het hierboven beschreven Sparrendaal, van oudere, 17de eeuwse oorsprong en ligt wat zuidelijker dan de meeste buitens: al op de overgang naar de kleigronden van het Kromme Rijnebied.

Als gevolg van dorpsuitbreiding, wegaanleg, afbraak en nieuwbouw op de landgoederen zijn slechts delen van de Lustwarande bewaard gebleven.

De waarde van Dennenburg is derhalve gelegen in het

gedeeltelijk bewaard blijven van het oorspronkelijk karakter van de Stichtse Lustwarande ter plaatse: een buitenplaats aan de rand van de Heuvelrug, ingepast in de uit de 12de eeuw daterende verkaveling ter plaatse. Van waarde is ook de bewaard gebleven relatie tussen de buitenplaats en het achterliggend agrarisch gebied.

De structuur van de buitenplaats zelf wordt bepaald door de classicistische aanleg met latere landschappelijke toevoegingen. De belangrijkste kenmerken van deze aanleg zijn de centrale oprijlaan met aan weerszijden gecompartimenteerde percelen en daar door heen een 'Zocheriaanse wandeling', bestaand uit kronkelpaden vanaf het huis en langs de randen van het terrein. Dennenburg is één van de weinig overgebleven buitenplaatsen van de Lustwarande met een classicistische aanleg, bovendien nog voorzien van een in structuur aanwezig sterrebos. Deze relatieve zeldzaamheid is medebepalend voor de hoge waardering van het gebied.

De structuur als geheel bepaalt in combinatie met de beplanting (tuin, parkbos, laan- en randbeplanting) in hoge mate de visuele karakteristiek en is daarmee eveneens van grote invloed op de waardering van het gebied. De bebouwing draagt hier aan bij, van waarde zijn zowel het landhuis als de bijgebouwen.

Vanwege de ligging direct tegen Dennenburg en het in structuur bewaard blijven van een deel van de aanleg rond het landhuis Broekbergen, is het terrein van Arca Pacis binnen het 'gebied met bijzondere waarden getrokken'.

De waarde van het achterliggende, open agrarisch gebied is, vanwege de visuele en functionele relatie met Dennenburg en Arca Pacis, op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

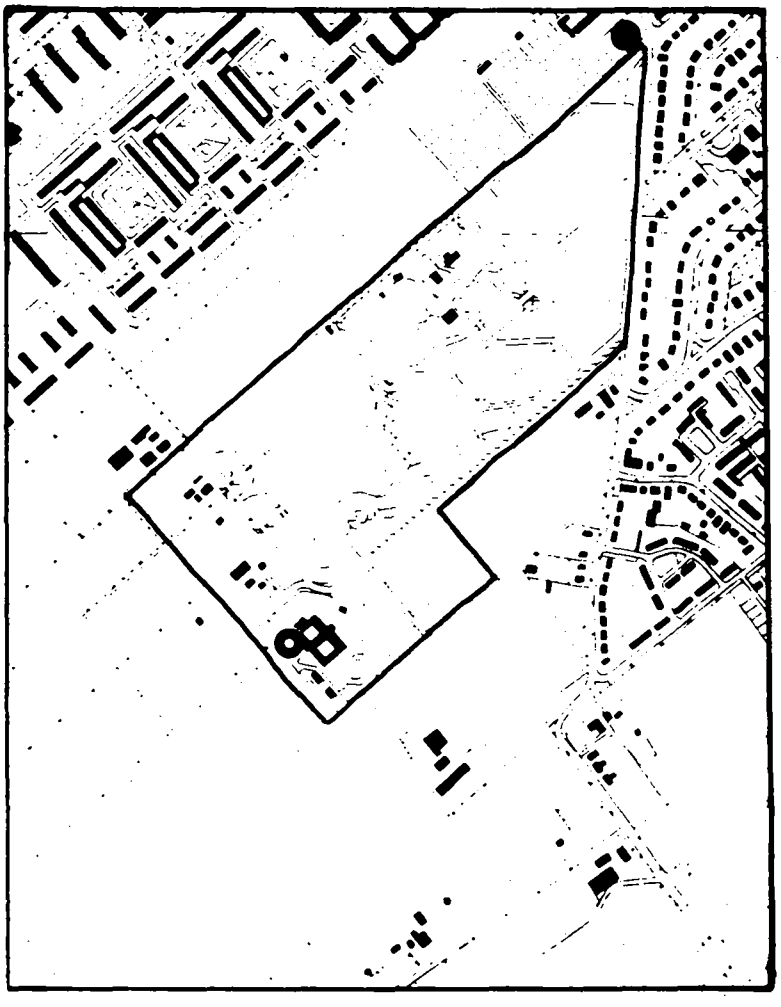

Afb. 64 Dennenburg/Arca Pacis

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DBR GBW 7
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Driebergen-Rijsenburg
naam : Langbroekerwetering
gebiedstype : buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940, boerderijstrook vóór 1850
inv. datum : april 1991
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 23
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit het DRiebergs deel van de boerderijstrook langs de Langbroekerwetering, een deel van het achterliggende land, en enkele kastelen. Het gebied sluit in het oosten aan bij een 'gebied met bijzondere waarden' in Langbroek (LGBK GBW 2). De bebouwingsstrook bestaat uit een tamelijk los boerderij-/buitenplaatslint aan weerszijden van de wetering. Het gebied is qua structuur zeer bijzonder, met de karakteristiek van een cope-ontginning in combinatie met die van een buitenplaats-ontwikkeling, en daarmee van grote waarde. Deze waarde wordt nog vermeerderd door de gaafheid van zowel structuur als bebouwing. Dit houdt in de eerste plaats in dat er in de structuur geen recente ingrijpende wijzigingen hebben plaats gevonden, zoals bijv. wegaanleg dwars op de Langbroekerdijk of overbouwing van het achterliggende land. Over de gehele lengte in het gebied is daardoor ook de dwarsopbouw van de boerderijstrook zeer gaaf. Globaal is deze opbouw: agrarisch land, erf en boerderij, Langbroekerdijk en -wetering, erf en boerderij, agrarisch land.

De kastelen Sterkenburg en Leeuwenburg zijn in het boerderijlint ingepast en liggen aan de weg, zij het wat verder van de weg af dan de meeste boerderijen. Hardenbroek ligt zelfs aan het eind van de kavel, tegen de gemeentegrens aan, en is gericht op de weg langs de Kromme Rijn. Ook bij de kastelen hebben zich geen ingrijpende wijzigingen in de structuur van de terreinen zelf en van de omgeving voorgedaan, en is de gaafheid derhalve groot.

De boerderijen in de strook zijn voor een groot deel monumentaal of beeldbepalend van aard. Ook de kastelen zijn van grote monumentale waarde. Behalve de monumentaliteit van het hoofdgebouw is soms ook sprake van waardevolle bijgebouwen.

De kasteelterreinen zijn door hun tuin- en parkaanleg duidelijk van de boerderijerven te onderscheiden, waardoor in visueel opzicht een waardevol contrast ontstaat tussen de betrekkelijke openheid van de boerderijerven en de beslotenheid van de kasteelterreinen. Deze tegenstelling is in de gehele strook manifest in de afwisseling tussen open, agrarisch land enerzijds en bossen en grienden anderzijds.

De waarde van het open agrarische gebied is, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook, op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

Afb. 65 Langbroekerwetering

6.3.6 Maarn

In de gemeente Maarn zijn 3 gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:
1. Everwijn Langeplein;
2. Huis Maarsbergen en omgeving;
3. Henschoten

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit een 'sociale woningbouwgebied'. Het tweede gebied betreft een 'buitenplaats vóór 1850' buiten de bebouwde kom. Het drede gebied betreft eveneens een buitenplaats vóór 1850.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : MARN GBW 1 (zie overzichtskaart)
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Maarn
naam : Everwijn Langeplein
gebiedstype : sociale woningbouwgebied
inv. datum : mei 1991
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 1 (complex)
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit het Everwijn Langeplein, een deel van het in 1923-1924 gerealiseerde sociale woningbouwcomplex Tuindorp. De waarde van het gebied is gelegen in de bewaard gebleven structuur van het complex in combinatie met de nog aanwezige, in hoofdvorm gave, bebouwing. De eenvoudige structuur wordt bepaald door het plein als het centrale element in het stedebouwkundig ontwerp. Aan het plein is het oorspronkelijk aanzien van het complex nog het meest herkenbaar.

De waarde van de visuele karakteristiek is met name gelegen in het bewaard blijven van de open ruimte van het plein, dat geflankeerd wordt door de blokjes, van voortuinen voorziene, woningen. Het geheel bezit hierdoor een sterk 'tuindorp-karakter'.

Als specifieke waarde kan nog gelden dat de bouw van Tuindorp het begin van de dorpskom van Maarn is geweest. Voor sociale woningbouw is dit tamelijk bijzonder. Vrijwel altijd is sociale woningbouw een toevoeging aan een bestaande kern.

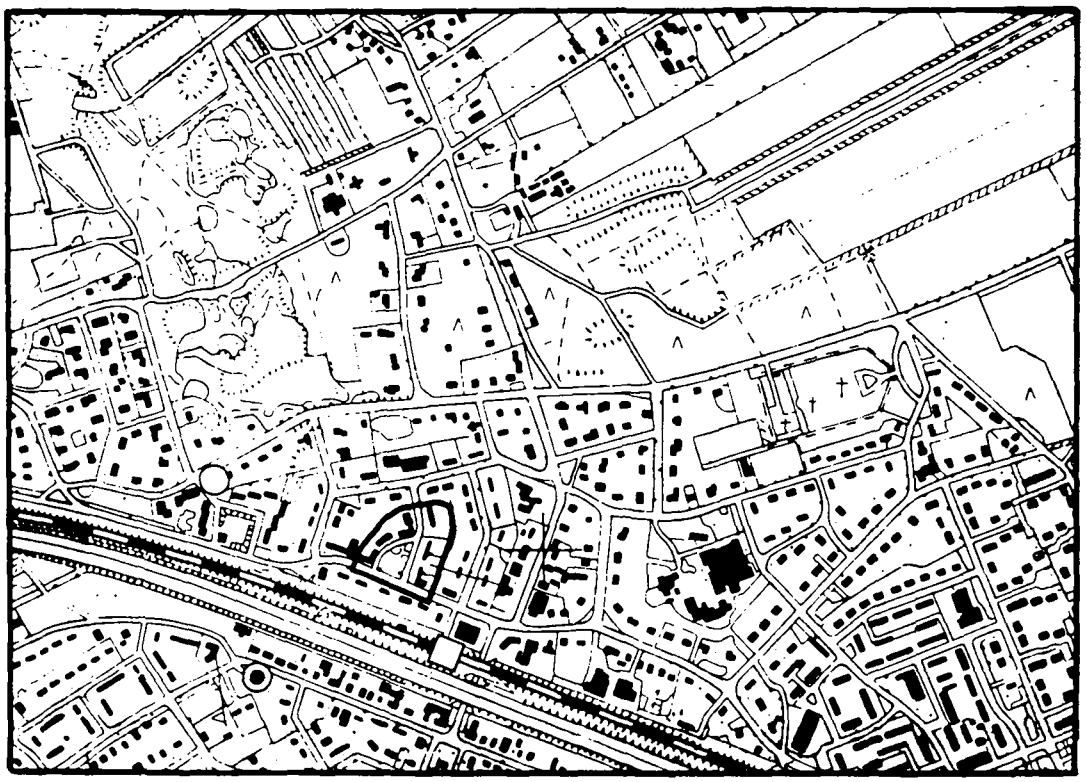

Afb. 66 Everwijn Langeplein

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : MARN GBW 2 (zie overzichtskaart)
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Maarn
naam : Huis Maarsbergen
gebiedstype : buitenplaats vóór 1850 (buiten de bebouwde kom)
inv. datum : mei 1991
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 7
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering			
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit het Huis Maarsbergen met de omgeving, grotendeels bestaand uit de oorspronkelijk Hollands-classicistische aanleg van rond 1700. De waarde van het gebied is primair gelegen in het bewaard blijven van een deel vam deze aanleg in combinatie met de aanwezigheid van een monumentaal landhuis en waardevolle bijgebouwen.
De nog aanwezige delen van de Hollands-classicistische aanleg (delen van de hoofd-as en de zij-assen) vertegenwoordigen een aanzienlijke waarde, temeer omdat een aanleg op deze schaal in Nederland nog vrij weinig voorkomt. Nog aanwezig zijn: ten noorden van de Maarnse Grindweg de centrale midden-as, (gedeeltelijk een doodlopend pad, gedeeltelijk omgevormd in de N226), de westelijke flankerende as (Wijkerweg) en de oostelijke (pad). Van belang voor de waardebepaling is de beplanting langs de assen en het grondgebruik in de compartimenten tussen de assen: bos en weiland.

Ten zuiden van de Maarnse Grindweg is de centrale as bewaard als waterloop, gericht op het huis. De Wijkerweg is de westelijke as en de oostelijke as is als verhoogde perceelsrand nog enigszins herkenbaar tot aan de heuvel. De classicistische aanleg gaat hier over in het op de heuvel gerichte padenpatroon. Het bewaard blijven van de nog aanwezige structuur is hier van groot belang.
Het gebied ten zuiden van de Maarnse Grindweg wordt gedomineerd door het markante, omgrachte Huis Maarsbergen en de bijgebouwen. Voor de visuele karakteristiek is de afwisseling tussen de openheid van de omgeving van het huis en de beslotenheid van het bos daaromheen, waarbij ook verschillen in terreinhoogte een rol spelen, bepalend.

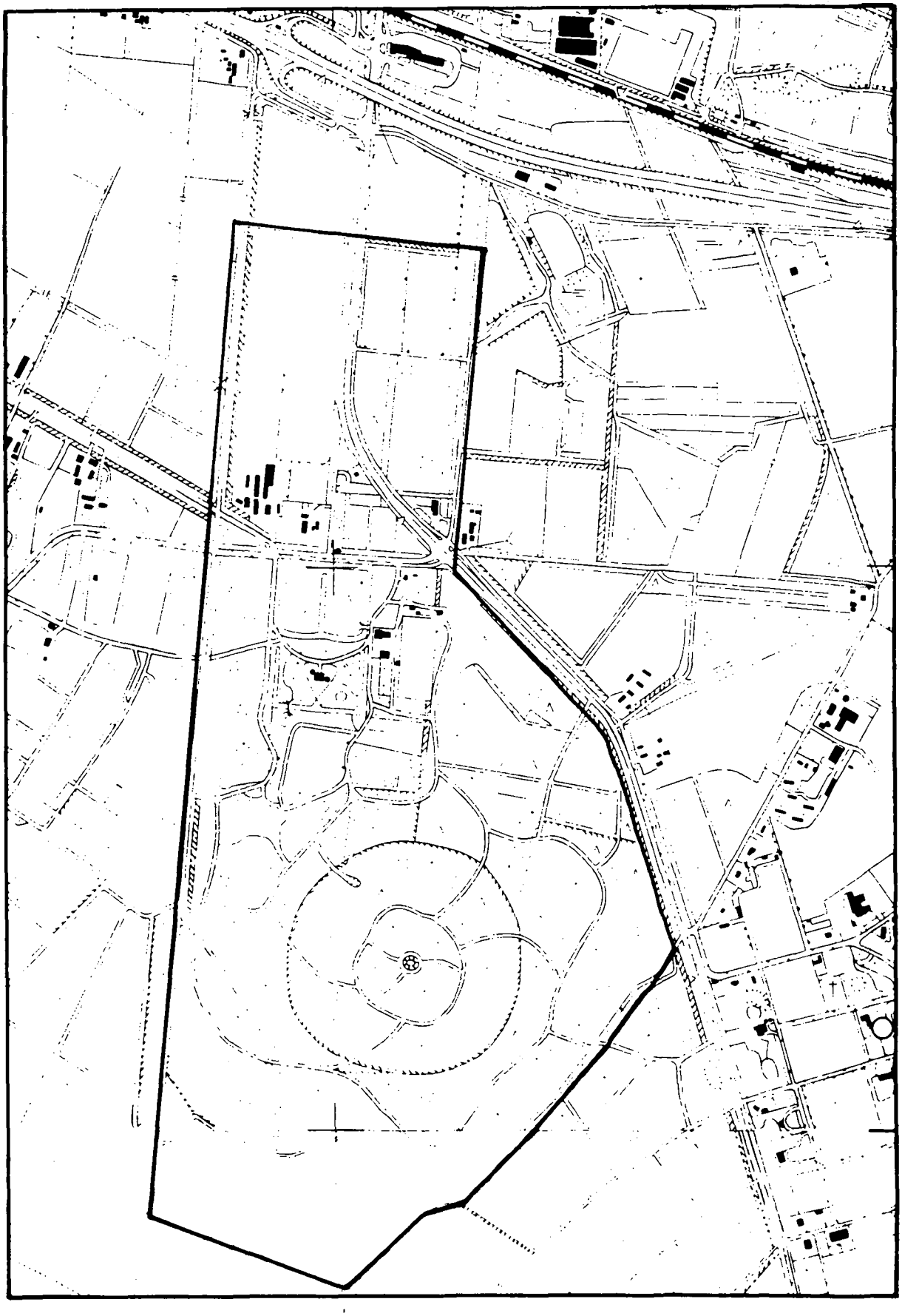

Afb. 67 Huis Maarsbergen en omgeving

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : MARN GBW 3 (=WDB GBW 6)
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Maarn
naam : Henschoten
gebiedstype : buitenplaats vóór 1850 (buiten de bebouwde kom)
inv. datum : mei 1992
inventarisator : Ben Olde Meierink
aantal MIP-objecten : 6
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering			
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit een deel onder de gemeente Maarn en een gedeelte onder de gemeente Woudenburg en kan gekarakteriseerd worden als een buitenplaatsenlandschap. Men heeft hierbij de ligging op de oostelijke helling van de heuvelrug te volle benut. In de tweede helft van de jaren '30 van de vorige eeuw werd in opdracht van de Amsterdamse bankier Stoop door de tuinarchitect J.D. Zocher Jr. een landschappelijke aanleg ontworpen waarbij als het ware een zwitsers landschap werd gecreëerd, waarbij het eveneens door Zocher in 1838 ontworpen eenlaagse jachthuis "Het Berghuis" het visuele middelpunt vormde. De bouwheer wilde hier een buitenhuis stichten. Vanwege de afgelegen ligging zag hij daar vanaf en liet 'Molenbosch' in Zeist bouwen. In 1930 is het Berghuis door J.W. Hanrath van een verdieping voorzien, waardoor functie als blikvanger is versterkt. Vanaf verschillende punten in de omgeving heeft men bijzondere doorzichten op het huis, terwijl omgekeerd men vanuit het huis een gezicht heeft op een coulissenvormig landschap. Vanaf de oprijlaan naar de Laagt 2 heeft men een zicht op het

dienstgebouw van de buitenplaats, met op de achtergrond het Berghuis. Ten westen hiervan ligt de boerderij gecombineerd met het 'herenhuisje' De Hoogt dat met de over de geemeentegrens van Woudenberg gelegen koepel een eenheid vormt. De naam De Hoogt is later overgegaan op de jongere buitenplaats met het in 1908 door Hanrath gebouwde landhuis even ten zuiden van de Laagt. Met het aansluitende gebied met van Woudenberg waarin de buitenplaats De Viersprong en de pyramide van Austerlitz zijn gelegen, vormt het een buitenplaats-landgoederenlandschap met delen van bijzonder hoge historisch-landschappelijke waarde.

Afb. 68 Henschoten

6.3.7 Doorn

In de gemeente Doorn zijn vier gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:
1. Hydepark en Beukenrode (buitenplaatsen)
2. Gimborn park (arboretum)
3. Moersbergen, Aardenburg en Huis Doorn (buitenplaatsen)
4. Tuil (Los gestructureerde nederzetting)

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : DN GBW 1
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Doorn
naam : Hydepark/Beukenrode
gebiedstype : buitenplaatsen
inv. datum : maart 1991
inventarisator : ML/AV
aantal MIP-objecten : 18
kwalificatie : regionaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden:

De parken Beukenrode en Hydepark grenzen aan elkaaar en vormen één bosrijk gebied aangelegd in een late landschappelijke stijl. De parken liggen op de zuidelijke helling van de Heuvelrug. Het gebied bestaat aan de noordzijde (totaan de Oude Arnhemsebovenweg) voornamelijk uit naaldbossen, terwijl het zuidelijke deel een meer open karakter heeft. Het huis van Hydepark is in de oorlog verdwenen (afgebrand) evenals de villa "La Fôret", dat in het noorden van het park lag.
Het Hydepark (50 ha.) is in 1888 aangelegd door H.Copijn voor de bankier H.van Loon. De gebouwen werden door de architect J.N. Landré ontworpen. Na de afbraak van het hoofdgebouw in 1945 zijn er nieuwe gebouwen neergezet, met name in het noordelijk deel van het park. Dit aangetaste deel valt dan ook niet onder het gebied met bijzondere waarde. In het park staan een aantal orginele bijgebouwen waaronder een tweetal portierswoningen, vier dienstwoningen, een koetshuis, een boerderij, twee ijskelders en een

orangerie. Deze gebouwen verkeren in een goede staat en hebben een grote architectonische waarde.
Een bijzonder fenomeen in het park zijn de restanten van een gemetselde rotstuin, even ten noord-oosten van het voormalige huis. In het zuidwesten van het park, nabij de orangerie, bevindt zich een opgeworpen heuvel waarin een ijskelder is gebouwd. Ten noorden van de orangerie is een stuk bouwland die bij de boerderij behoort. De oostzijde van het park heeft een andere structuur. Als men oude kaarten bekijkt wordt duidelijk dat dit gedeelte van het park een meer geometrische aanpak heeft gehad. Het terrein in dit gedeelte bestaat voornamelijk uit naaldbossen. Iets noordelijker bevindt zich een vijver en een ijskelder. Als belangrijke oudere lineaire structuur moet hier nog de voormalige schapendrift genoemd worden (Sterkenburgerlaan en het verlengde daarvan ten noorden van de Driebergsestraatweg). De drift liep via de oostelijk ingang over het terrein van Hydepark naar de overplaats van het park-ten noorden van de Oude Arnhemsebovenweg-waar rond 1900 nog heidegebieden lagen.
Het park van Beukenrode en Hydepark worden door de Broekweg van elkaar gescheiden. Het park Beukenrode is qua oppervlakte veel kleiner (27 ha.) en is van latere datum. Op de kaart van van de Historische atlas van Utrecht, die rond 1906 is getekend, komt nog geen tuinaanleg voor. De tuinaanleg zoals we die nu kennen stamt is dus van na 1906 maar het is niet bekend wie de tuinarchitect is geweest. Het in landschappelijke stijl aangelegde park heeft een kleine vijver voor het huis. Bij de aanleg werd rekening gehouden met een bestaande lineaire structuur, namelijk die van de Stamerweg. Deze weg werd gebruikt als zichtlaan op het huis. Evenals Hydepark is het terrein van Beukenrode aangetast door nieuwbouw. Dit geldt voor het zuidwestelijke deel van het terrein. Hierop bevinden zich vele naoorlogse paviljoens ten behoeve van een school en internaat. Beide buitens maken deel uit van de 19e eeuwse Stichtse Lustwarande; een gordel van buitenplaatsen langs de weg van Utrecht naar Rhenen.

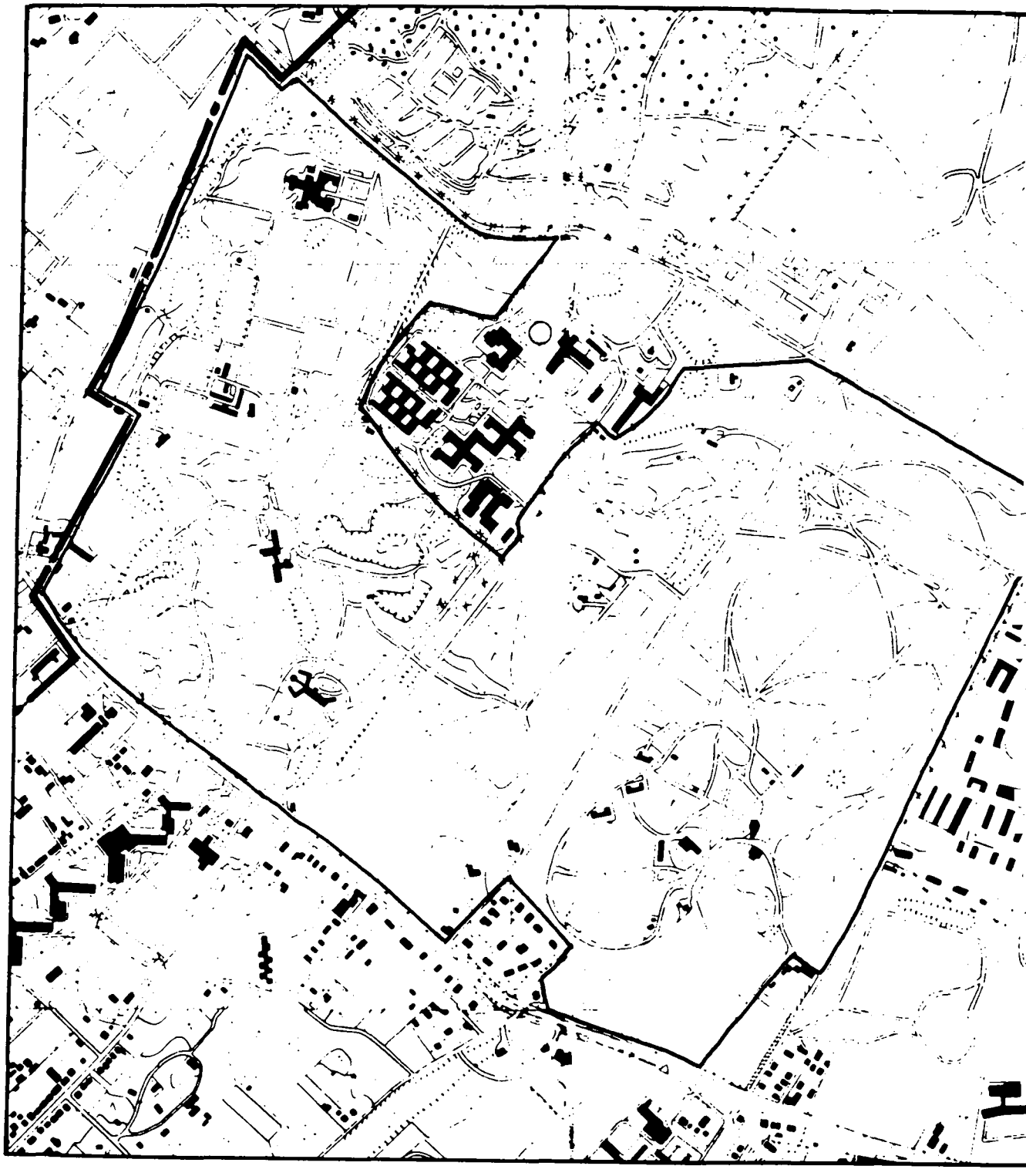

Afb. 69 Hydepark en Beukenrode

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DN GBW 2
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Doorn
naam : Gimborn arboretum
gebiedstype : (openbare) groengebieden 1850-1940
inv. datum : maart 1991
inventarisator : ML/AV
aantal MIP-objecten : -
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw			
2.1 structuur			x
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			

Omschrijving waarden:
Het Von Gimborn park is een arboretum, een tuin met een verzameling van winterharde houtige gewassen. Het terrein is 27 ha. groot en is in 1924 aangelegd door Max von Gimborn, inktfabrikant te Zevenaar De waarde van het terrein ligt in de landschappelijke aanleg van het terrein, en vooral in de collectie bomen en struiken waaronder de Rhodondendron "Amoenum", Abies, Hydrangea, Magnolia's, Sequoia, Tsuga en vele soorten Aceraceae. Alhoewel er geen relatie met de bebouwing is (er zijn geen objecten uit de MIP-periode) hebben wij toch gemeend het terrein als bijzonder gebied te moeten kwalificeren als openbaar groengebied van nationale betekenis.

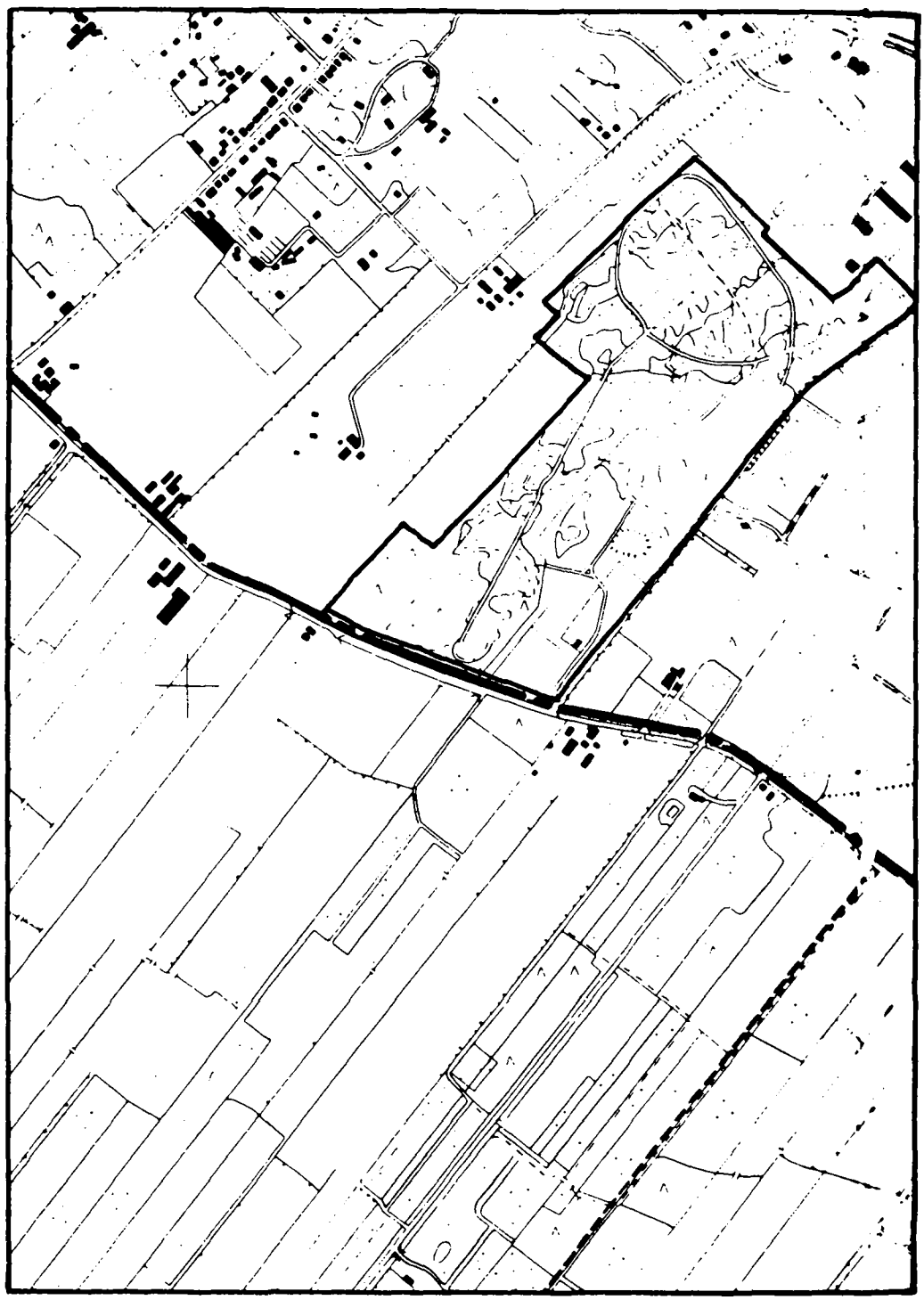

Afb. 70 Het Gimborn Arboretum.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DN GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Doorn
naam : Moersbergen/Aardenburg/Huis Doorn
gebiedstype : buitenplaats
inv. datum : maart 1991
inventarisator : ML/AV
aantal MIP-objecten : 21
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen :

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden:
Dit waardevolle gebied bestaat uit drie aangelegde parken, namelijk Moersbergen, Aardenburg en Huis Doorn.
Moersbergen is een voormalige ridderhofstad (erkenning door de Staten van Utrecht in 1539). Het terrein wordt gekenmerkt door een grote diversiteit. Moersbergen is met z'n 99 hectare het grootste park in Doorn. Oorspronkelijk besloeg het terrein een oppervlakte van 750 hectare. De diversiteit wordt gekenmerkt door grote bossen, afgewisseld met bouwland, elementen van een formele tuinaanleg en de in de tweede helft van de 19de eeuw aangelegde landschappelijke tuin ten zuiden van het kasteel. Voorts bevinden zich op het grondgebied van Moersbergen twee archeologische terreinen.
Belangrijke lineaire structuren zijn de lange oprijlaan, die een overblijfsel is van de formele tuinaanleg. Rechts van deze laan bevond zich tot in de 19de eeuw een sterrenbos. De bebouwing op het terrein is redelijk gaaf. De jongste bebouwing dateert van de jaren twintig van deze eeuw (koetshuis).

Aan de oostzijde vormt de Pittesteeg de begrenzing van het huidige Moersbergen. De Pittesteeg werd vermoedelijk oorspronkelijk gebruikt als schapendrift en behoorde tot het terrein van Moersbergen. Nu is de Pittesteeg in het bijzondere gebied opgenomen als een oude en waardevolle lineaire structuur. Aan de andere zijde van de Pittesteeg ligt de buitenplaats Aardenburg. Deze buitenplaats is in 1860 aangelegd door J. Copijn en rond 1900 door H. Copijn ingrijpend veranderd. Het terrein behoorde oorspronkelijk toe aan Moersbergen. De grote waarde van Aardenburg ligt in de landschappelijke aanleg die is aangelegd door H. Copijn. De meest gave structuur van deze tuin bevindt aan de westkant van het park. Hier vinden we een lange slingervijver met rotsformatie, een brug, gelegen in een glooiend terrein. De oostzijde van de buitenplaats is grondig verstoord door naoorlogse nieuwbouw ten behoeve van het militaire hospitaal/revalidatiecentrum. Dit gedeelte van het park valt niet binnen het gebied met bijzondere waarde.
Van de oorspronkelijke bebouwing zijn het hoofdgebouw en de portierswoning in de meest orginele staat gebleven. Het koetshuis heeft daarentegen te lijden gehad van een aantal aanpassingen, uitbreidingen en verbouwingen.
Het park van Huis Doorn ligt ten oosten van Aardenburg. Het park is 47 hectare groot en heeft zowel de structuur van een formele als van een landschappelijke tuinaanleg.
De bebouwing stamt uit diverse eeuwen, en zijn een afspiegeling van de ontwikkeling van een kasteel naar een buitenplaats. De orangerie en het koetshuis zijn de oudste bijgebouwen, het neogotisch kapelletje en de duiventil stammen uit het midden van de 19de eeuw. In de periode dat de keizer van Duitsland het landgoed in bezit had liet hij de toegangspoort, garage en een nieuw hek aan het Raadhuisplein bouwen. De keizer veranderde ook veel in het park. Hij liet vele bomen omhakken om op sommige plaatsen een meer open karakter te krijgen, hij veranderde de oprijlaan naar het huis toe en liet aan de overzijde van de Molenweg een rozarium aanleggen. De slingervijver komt op kaart van 1850 voor, al is de loop sinds die tijd iets veranderd. De tuin van Huis Doorn had dus al in de eerste helft van de 19de eeuw voor een deel een landschappelijke aanleg.
Samenvattend voor het hele bijzondere gebied geldt dat de oudste structuren en de latere aangelegde (tuin)structuren een in essentie goed bewaard zijn gebleven. De structurele relatie van het bijzondere gebied is groot. De bebouwing is, mede door de verschillende bouwperioden zeer divers en over het algemeen hoog van kwaliteit.

Afb. 71 Moersbergen/Aardenburg/huis Doorn

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : DN GBW 4
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Doorn
naam : Tuil
gebiedstype : los gestructureerde nederzetting vóór 1850
inv. datum : maart 1991
inventarisator : AV/ML
aantal MIP-objecten : 13
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Dekker, 1983

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden:
Het gebied Tuil ligt ten zuid-oosten van de bebouwde kom van Doorn, aan de zuidflank van de Heuvelrug. Het gebied ligt op de overgang van zand naar klei en heeft een verkavelingsstructuur die vrijwel sinds de ontginning onveranderd is gebleven. In het gebied is nauwelijks gebouwd na 1945.
De bebouwing bestaat voornamelijk uit boerderijen, landarbeiderswoningen en een drietal schaapskooien. Het open karakter van het gebied wordt benadrukt door het dichte beboste gebied van de Heuvelrug die de noordelijke begrenzing van het bijzondere gebied vormt. De oudste lineaire structuren zijn enkele voormalige schaapsdriften (Buntlaan, Sandenburgerlaan) en de Buurtweg, een oude west-oost verbinding. De Wijngaardsesteeg behoorde vroeger toe aan het landgoed van Schoonoord en was een imposante oprijlaan met aan weerszijde grote bomen. Deze is voor een deel nog aanwezig.

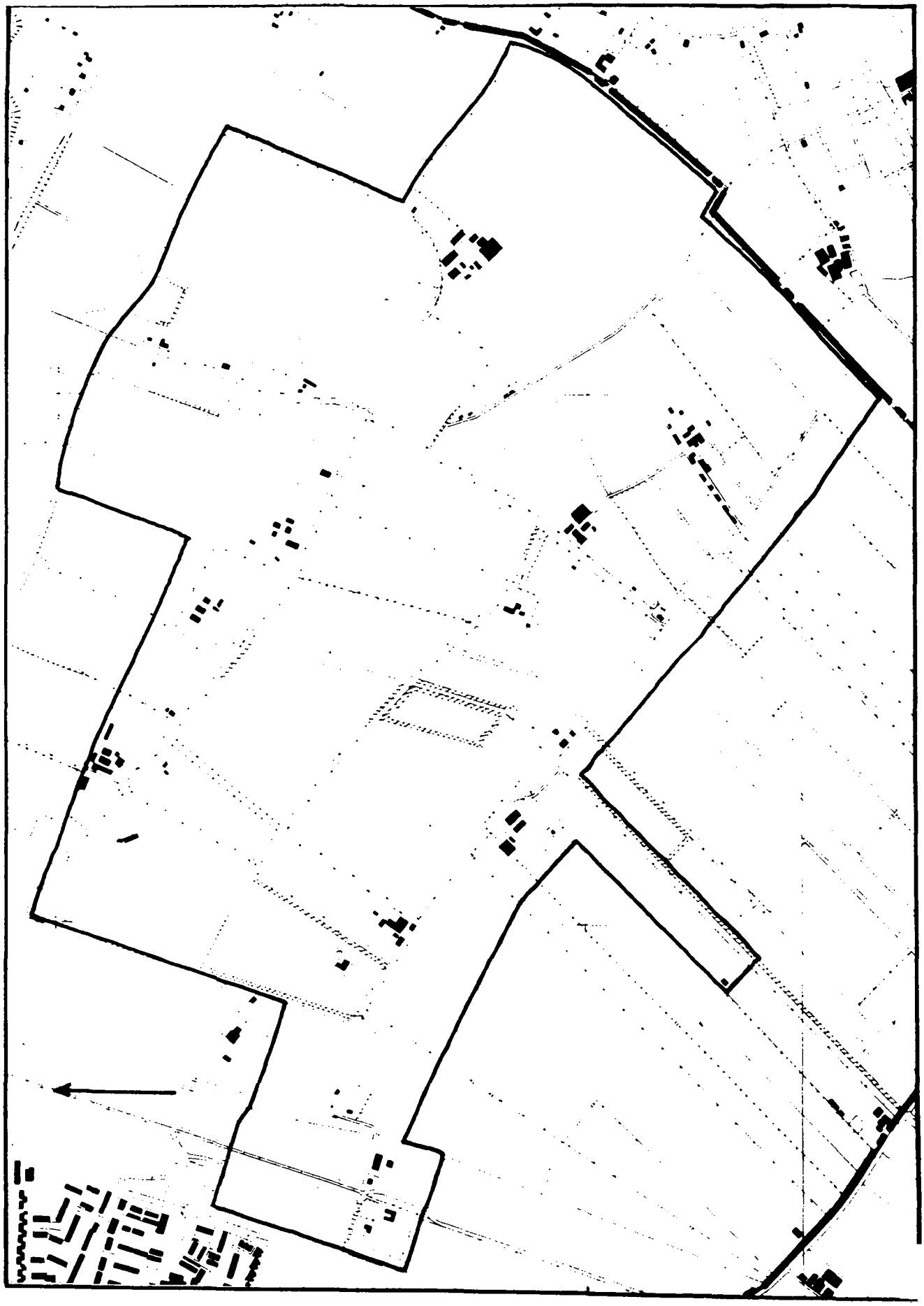

Afb. 72 Tuil

6.3.8 Leersum

In de gemeente Leersum zijn 2 gebieden met bijzondere waarden te onderscheiden:
1. Zuylestein (buitenplaats)
2. Grebbelinie (verdedigingswerk)

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : LSM GBW 1
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Leersum
naam : Zuijlestein (Amerongen)
gebiedstype : buitenplaats vóór 1850
inv. datum : maart 1991
inventarisator : Ben Olde Meierink
aantal MIP-objecten : 8
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : beschermde buitenplaats

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

Het gebied met bijzondere waarde Zuijlestein sluit aan op het deel van het dorp Amerongen ten zuiden van de Provinciale Weg, dat grotendeels het oorspronkelijk karakter heeft behouden. Het meest oostelijke deel is door het Rijk aangewezen als Beschermd dorpsgezicht (AMG GBW 1a). Het gebied heeft een vrij ongeschonden historisch-ruimtelijke structuur die in samenhang met de aanwezige, grotendeels zeventiende, achttiende en negentiende eeuwse bebouwing een zeer goed bewaard voorbeeld geeft van een zeventiende eeuwse buitenplaats. In 1630 verwierf Prins Frederik Hendrik de Ridderhofstad Zuijlestein. Dit in 1551 gebouwde c.q. verbouwde kasteel onderging een forse verandering, waarbij traditionele 'kasteelelementen' werden toegepast. Ten zuiden van het kasteel was de voorburcht gesitueerd met aan drie zijden bebouwing en op de hoeken ronde torens. Hier omheen lagen

drie omgrachte terreinen waarop geometrische tuinen waren gesitueerd. Het terrein ten westen van het huis was ingericht als boomgaard. Een brede laan ontsloot de buitenplaats en voerde oostelijk langs het voorburcht en kasteel naar de weg Leersum-Amerongen. Deze laan as was voorzien van een dubbele bomenrij. Deze laan die van vóór 1630 dateert, bestaat nog steeds als toegangslaan. De aanleg is mogelijk van de hand van André Mollet, de stadhouderlijke hovenier.
Aan het eind van de 17de eeuw kreeg de aanleg van Zuijlestein haar tegenwoordige verschijningsvorm door een herinrichting en een forse uitbreiding. Aan de west-en noordzijde werden grote parterres de broderie aangelegd. Het grootste deel van de grachten, inclusief die welke direct om het huis waren gelegen werden gedempt, terwijl in de tuinen grote rechthoekige spiegelvormige vijvers werden aangelegd. De grootste is de nog bestaande haaks op de hoofdlaan gelegen achterste of grote visvijver. Voor de afscheiding van de tuin tuin werd de nog bestaande bakstenen tuinmuur gebouwd, waarin ook een speelhuis werd opgenomen. Buiten dit ommuurde tuingedeelte strekten zich aan west-en noordzijde sterrebossen uit. De hoofdlaan zette zich aan de noordzijde van de straatweg voort in een laan naar de Leersumse Berg. Deze laan vormde met het rechthoekige bosperceel op de berg en een laan vanaf hier op de toren van Amerongen het zogenaamde 'wafelijzer'.
De aanleg van Heemstede die in structuur bewaard is gebleven bezit een asymmetrische dispositie, waaraan de oude aanleg uit de jaren '30 van de 17de eeuw debet zal zijn. Zuijlestein is derhalve geen 'Gesamtbild' maar de verschillende onderdelen dienen afzonderlijk en van dichtbij worden beschouwd. De waarde van de buitenplaats is primair gelegen in de geometrische parkaanleg die één van weinige is die in Nederland bewaard is gebleven. Helaas is het huis zelf in 1944 verwoest. Het in 1970 gebouwde landhuis staat niet op dezelfde plaats.
Niet onbelangrijk is ook de relatie tot de omgeving. De buitenplaats bezit door haar ligging op de zuidwestelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug haar karakteristieke geaccidenteerde karakter. Door haar ligging op de grens tussen heuvelrug en polderlandschap kan Zuijlestein als representatief voor een buitenplaats op de randzone van de Utrechtse Heuvelrug worden gezien. De lanen zijn als verbinding tussen deze visueel toch zeer verschillende landschapstypen bepalende sructuren die de buitenplaats Zuilestein haar bijzonder historisch-ruimtelijk karakter hebben gegeven.

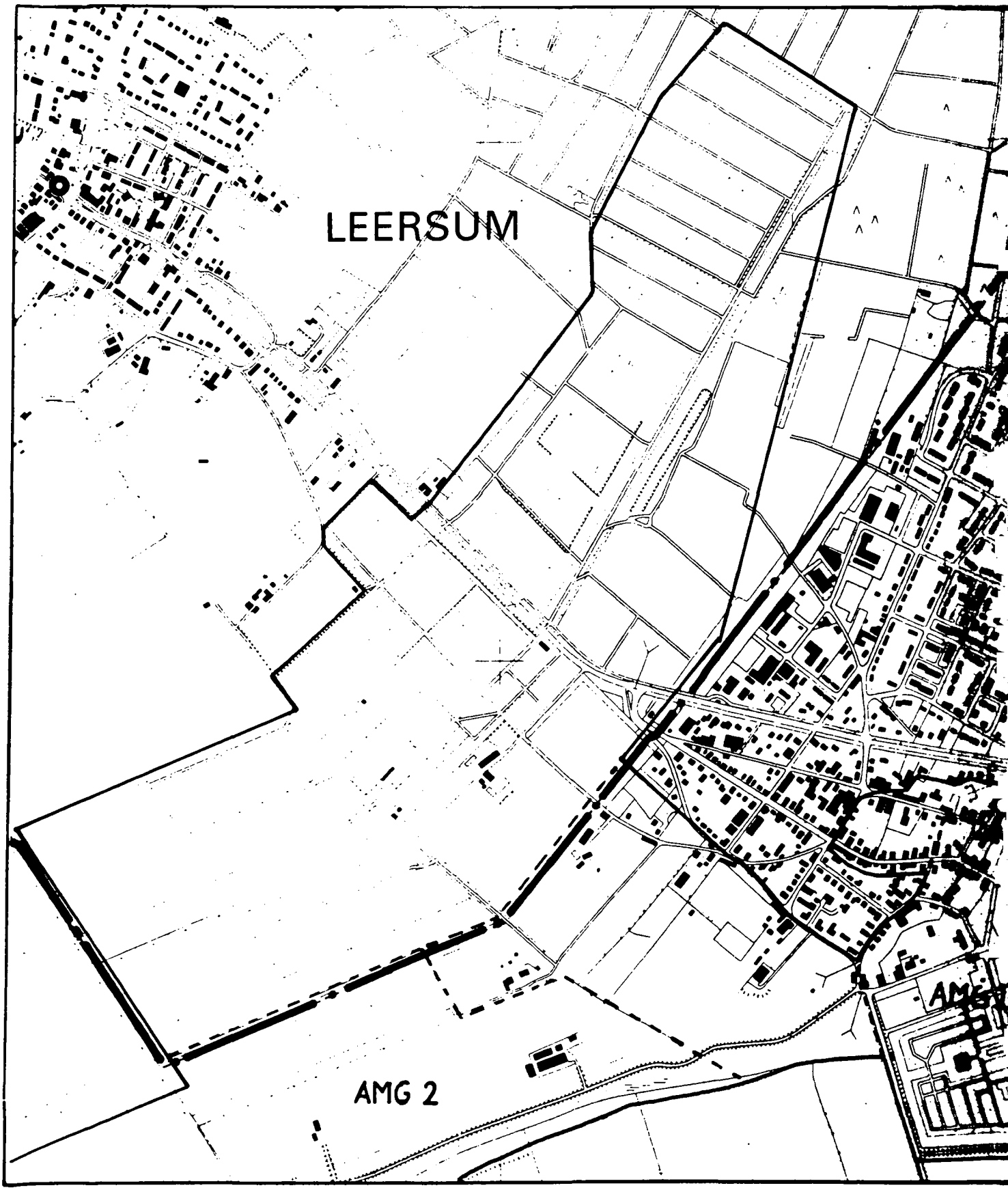

Afb. 73 Zuylenstein (Amerongen)

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : LSM GBW 2
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Rhenen
naam : Grebbelinie
gebiedstype : linie
inv. datum : juli 1992
inventarisator : Ben Olde Meierink
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : landelijk
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			

Het gebied van bijzondere waarden betreft een klein deel van de Grebbelinie. Het betreft een aarden wal in de noordoosthoek van de gemeente. Vlak nadat de linie de gemeentegrens is gepasseerd buigt hij naar het noorden af om vervolgens in de gemeente Woudenberg door te lopen.
Ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog ging de Grebbelinie een rol spelen. Voor de verdediging van West-Nederland liet men in die tijd het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigigslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.
Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; Belangrijk waren de voorzieningen aan de Grebbesluis, zoals het hoornwerk aan de Grebbesluis; de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij; de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe ; het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.
Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden-, werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.
Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Forse tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 bij Rhenen geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

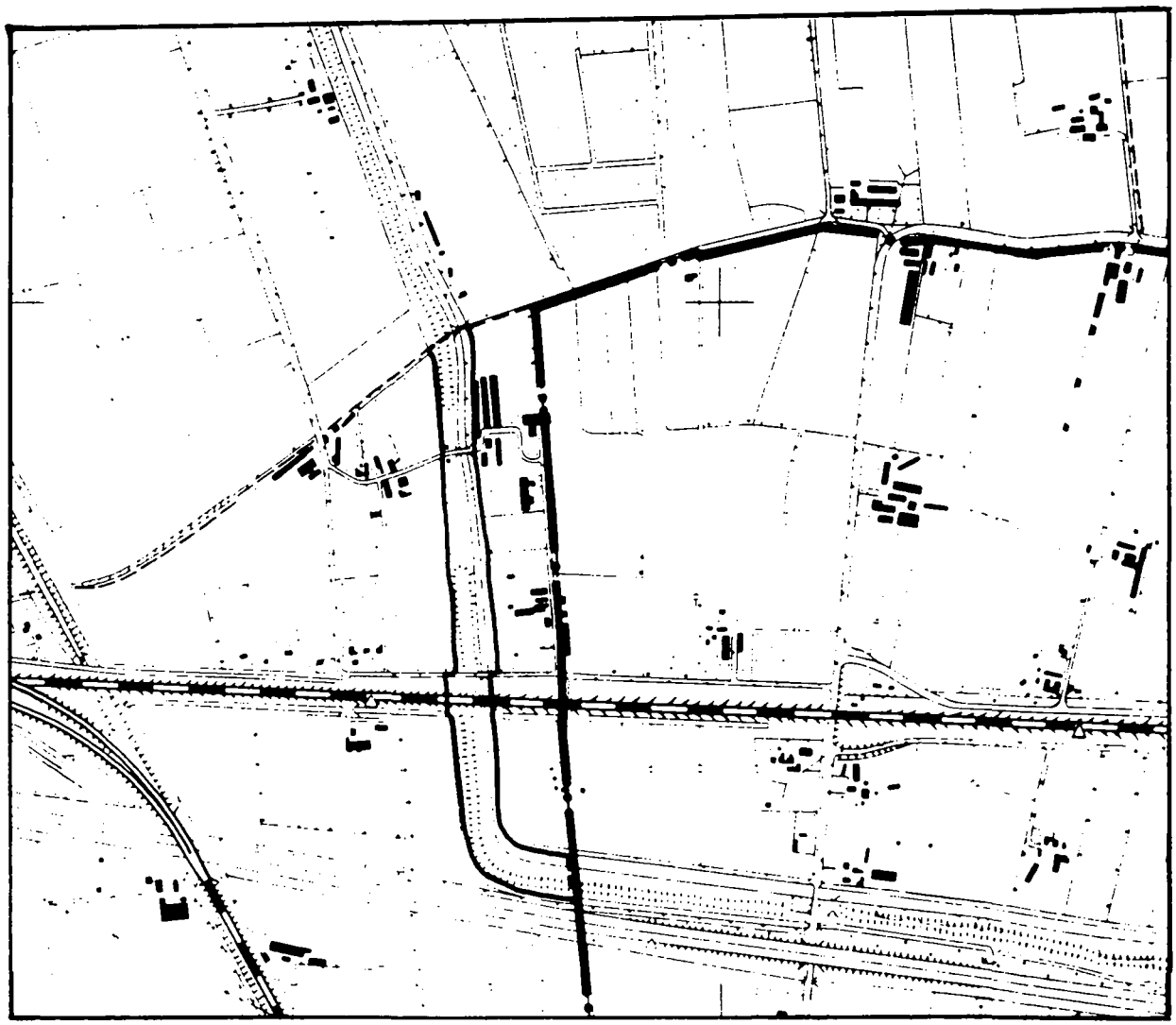

Afb. 74 Grebbelinie

6.3.9 Amerongen

In de gemeente Amerongen zijn drie gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. het beschermde dorpsgezicht Amerongen, met een uitbreiding naar het noordoosten en naar het zuiden. Het beschermde dorpsgezicht omvat de gehele historische dorpskern van Amerongen.
2. een kleine gebied langs de Rijndijk, als onderdeel van de boerderijstrook in Wijk bij Duurstede.
3. In gemeente Amerongen ligt nog deel van de Grebbelinie.

De gebieden hebben hun karakter hoofdzakelijk verkregen in de periode vóór 1850. Het laatste gebied onderging in de periode 1850-1940 forse veranderingen. Dwarsweg en Overberg zijn sterk in historische waarde teruggelopen ten gevolge van aanleg van autowegen en spoorwegen en zijn daarom niet als waardevol te beschouwen.

In de periode 1850-1940 hebben zich in de gemeente in stedebouwkundig of bouwkundig opzicht geen belangwekkende ontwikkelingen voorgedaan. Een geringe uitbreiding van de dorpsbebouwing vond plaats door verdichting binnen en aan de rand van de dorpskom. Gebieden met bijzondere waarden uit de periode 1850-1940 kunnen in Amerongen derhalve niet worden onderscheiden.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : AMG GBW 1a, 1b, 1c
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Amerongen
naam : Amerongen
gebiedstype : dorpskern vóór 1850
inv. datum : maart 1991
inventarisator : AV
aantal MIP-objecten : circa 200
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : ja

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

Het gebied met bijzondere waarde beslaat het deel van het dorp Amerongen ten zuiden van de Provinciale Weg, dat grotendeels het oorspronkelijk karakter heeft behouden. Het meest oostelijke deel is door het Rijk aangewezen als Beschermd dorpsgezicht (AMG GBW 1a). Dit deel van de dorpskern heeft een vrij ongeschonden historisch-ruimtelijke structuur die in samenhang met de aanwezige, grotendeels achttiende en negentiende eeuwse bebouwing een zeer goed bewaard voorbeeld van een halfverstedelijkte dorpsnederzetting vormt, een zogenaamd Vlek.

De waarde is primair gelegen in dit halfverstedelijkte karakter van de topografie en de bebouwing zoals die nu vooral aan de Overstraat, Hof en Nederstraat wordt aangetroffen. De karakteristieke overgang van enigszins gesloten bebouwing zoals langs Het Hof, Nederstraat en Overstraat naar een meer open bebouwingsstructuur. De andere straten die door hun vroegere agrarische karakter een veel lossere structuur, zoals

bijvoorbeeld de Van de Boschstraat, de vroegere Achterstraat ondersteunen dit historisch-ruimtelijke beeld. De Van Boschstraat is zeer karakteristiek. Deze straat kent voornamelijk aan de noordzijde een primaire bebouwingsstructuur: de zuidzijde bezit nog steeds een achterstraatkarakter en vormt de ontsluitingsweg van de achtererven aan de noordzijde van de Overstraat.De karakteristieke erfindeling is ondanks de functieverandering zeer goed te ervaren.

Het centrum van het dorp wordt gevormd door voor halfverstedelijkte nederzettingen enigszins onduidelijke en diffuse pleinvormige open ruimte: Het Hof. Het plein wordt begrensd door enerszijds de laatgotische Andreaskerk en anderszijds door een gesloten bebouwing aan de west- en noordzijde, waarin een aantal 17de en 18de eeuwse gebouwen zijn opgenomen. Op de hoek van de Overstraat ligt het raadhuis, dat haar tegenwoordige verschijningsvorm in 1951 kreeg. Helaas is door het verdwijnen van de tuin rond de villa Hof 4-6-8 een soort overgangsgebied ontstaan. Vermeldenswaard is de aanwezigheid van een gietijzeren dorpspomp en een wilhelminaboom die de pleinfunctie van dit enigszins hellende terrein onderstrepen.Op deze pleinachtige ruimte mondt de Overstraat uit. Deze weg heeft haar karakteristiek als belangrijkste doorgaande straat behouden. Ze kenmerkt zich door een grotendeels oorspronkelijke bebouwing van dwarse en diepe huizen van deels een en deels anderhalve bouwlaag. De Overstraat, die als een "bovenweg" kan worden beschouwd, zet zich voort in de in het begin van de vorige eeuw rechtgetrokken Utrechtse straatweg, die de toegang tot het dorp vormt. Deze straat kent een bebouwing van deels brede langhuisboerderijen op forse kavels en deels een bebouwing van lage arbeiderswoningen uit het eind van de negentiende eeuw. Zij is buiten het bijzondere gebied gehouden.
Een onduidelijke structuur vertoont de "gebogen" Gasthuisstraat, die de functie van verbindingsweg tussen Donkerstraat en het plein voor de kasteelpoort bezit.
Naarmate men zich verder van de Overstraat-Hof-Nederstraat verwijdert, gaat de nederzetting een opener karakter vertoner om tenslotte aan de westzijde uit te waaieren in het iets glooiende coulissenachtige landschap aansluitend aan het landgoed Zuijlestein. Aan de zuidwestzijde gaat het dorp langzaam over in het polderlandschap langs de Rijndijk. Deze karakteristieke randzone vindt men in het deelgebied AMG GBW la, is uiterst waardevol. Vooral wanneer men het dorp over de Rijndijk nadert, ervaart men deze halfagrarische overgangszone zeer goed. Dit overgangsgebied die zich ondermeer kenmerkt door de aanwezigheid van tabaksschuren is vrij karakteristiek

Aan de noordoostzijde van het dorp is een deel van de voor Amerongen karakteristieke overgangzone naar de beboste heuvelrug. De zone kenmerkt door relatief kleine percelen met verspreide tabaksschuren. Helaas werd door de aanleg van de Koningin Wilhelminaweg en de dorpsuitbreiding aan de noordzijde van de weg sterk aangetast. Slechts ter hoogte van de Veeneweg nabij de Oude begraafplaats is deze karakteristieke overgangszone mede door de aanwezigheid van een aantal tabaksschuren nog bijzonder goed
ruimtelijk te ervaren. Dit gebied gaat over in de beboste helling van de Amerongseberg, die een bijzondere lanenstructuur bezit.

Ook dit gedeelte is binnen de begrenzing van het Gebied van Bijzondere waarde (1b) gevat.
In tegenstelling tot deze geleidelijke overgang aan de zuidwestzijde is de overgang aan de oostzijde door de vrij steile helling vrij abrupt. De achtererven van de bebouwing aan de zuidzijde van Nederstraat -die de hoogtelijn volgt- zijn om die reden vrijwel onbebouwd gebleven. Juist deze karakteristieke randbebouwing moeten we als waardevol classificeren.
Aan de voet van de helling vinden we de omgrachte kasteelplaats van Lievendaal, dat vanwege haar grachten aan de rand van de uiterwaard werd gesitueerd. Een vergelijkbare situatie ligt ten grondslag aan de situering van het Huis te Amerongen. Huis en voorburcht hebben nog hun oorspronkelijke, nog middeleeuwse structuur en orientatie behouden. Het imposante 17de eeuwse blokvormige huis is naar het voorplein gewend, dat op zijn beurt aan de oostzijde wordt afgesloten door een langerekt dienstgebouw met twee torenachtige hoekpaviljoens. Doordat men het voorplein en het huis derhalve min of meer van opzij, ervaart men dit ruimtelijk deze geslotenheid heel goed.
Bij de herbouw aan het eind van de zeventiende eeuw heeft men meer aan dit specifieke defensieve karakter gehecht en niet in die tijd gebruikelijk zoals elders door het creeeren van een centrale zichtas doorbroken. Men heeft dit ruimtelijke effect nog versterkt door de aanleg van het zogenaamde 'Bastion' (Tromp en Olde Meierink 1990). De tuinen zijn voor het belangrijkste deel gesitueerd aan de noordzijde. Om de helling te overbruggen heeft de tuin haar karakteristieke terrasachtige structuur gekregen. Bijzonder is ook dat de tuin door middel van een hoge tuinmuur afgesluit. De in deze muur opgenomen dienstgebouwen wendden de Drostestraat de rug toe. Het geheel kreeg hierdoor een bijzondere ruimtelijke samenhang.

De Drostestraat heeft ondanks de aanwezigheid van het Drostehuis en de Herberg de Rode Leeuw geen representatief karakter gekregen. Ze vormt ook geen waardige toegang tot het kasteelcomplex. De afsluiting door middel van tuinmuren is karakteristiek voor dergelijke kasteelnederzettingen. De poging om door aanleg van een halfronde pleinvormige aanleg aan de overzijde van de Droststraat en de aanleg van een laan naar de belangrijkere Overstraat heeft men een min of meer representatieve toegang tot het kasteel wensen te creeeren. Het geheel verbindt het kasteelensemble met het dorp op een wijze dat aan het karakter van het dorp geen geweld is gedaan.
Het kasteelensemble bezit een bijzonder grote onderlinge samenhang en is gevat binnen een buitengracht met singel of dijk met laanbeplanting, die het kasteelcomplex tegen hoge rivierwaterstanden beschermt.Vanuit de waard is het gesloten karakter van het Kasteelcomplex bijzonder goed te ervaren.
Deze gesloten structuur en ook de ligging in de uiterwaard heeft ook later niet genood tot het aanleggen van assen, en verdere aanleg van lanen. Pas in het begin van achttiende heeft men het Huis te Amerongen aan de achterzijde een centrale as gegeven, die echter niet verder reikt dan de de Veerweg. Uit dezelfde tijd zal de overhoeks geplaatste gezichtas dateren, die gericht is op de Amerongse berg. Deze gezichtas is over het kasteelterrein van

het Lievendaal geleid en vormt een visuele verbinding tussen de karakteristieke openheid van de waard en de beboste heuvelrug. De as vormt de schakel tussen de verschillende gebieden van het gebied 1b. Ook een deel van het karakteristieke waardlandschap ten zuidoosten van het dorp is binnen dit gebied gevat.
Het dorp bezit door haar ligging op de zuidwestelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug haar karakteristieke geaccidenteerde karakter, ruimtelijk ervaarbaar doordat de wegen de hoogtelijnen volgen.
Dit manifesteert zich vooral bij de bebouwing aan de noordzijde van de Nederstraat waar het niveau van de N.H. Kerk, de zogenaamde Napoleonshuisjes en aansluitende bebouwing zelfs enkele meters boven dat van de Nederstraat uitsteekt. Vanaf het zuidwesten vormt de toren van de Andrieskerk door haar ligging op de grens tussen heuvelrug en uiterwaardenlandschap het verbindende vertikale element van deze visueel toch zeer verschillende landschapstypen, die Amerongen haar bijzonder historisch-ruimtelijk karakter heeft gegeven.

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

In 1966 is de dorpskern van Amerongen aangewezen als beschermd dorpsgezicht op grond van de Monumentenwet (art. 20). In de toelichting bij de beschikking wordt de waarde van het beschermde gebied nader omschreven:

Het dorp Amerongen is bijzonder fraai gelegen op de grens van de Utrechtse Heuvelrug en het rivierenlandschap met zijn rijke afwisseling van bouw- en graslanden, boomgaarden en beboste percelen. Ten zuiden van de dorpskern verbreden de uiterwaarden langs de Nederrijn zich tot ruim 1,5 km. Deze uiterwaarden vormen een boeiend contrast met het dicht beboste gebied van de Utrechtse Heuvelrug. Dit contrast wordt bij het dorp versterkt door de situering van de oude dorpskern, waarin de belangrijkste straten en wegen vrijwel de hoogtelijnen volgen, die langs de Utrechtse Heuvelrug gedacht kunnen worden.
In het dorp, zoals dit zich bij benadering vanuit het westen presenteert, domineren twee monumenten van uitzonderlijke betekenis: het in de uiterwaarden gebouwde statige huis Amerongen en de rijzige, zeer fraai behandelde toren van de Nederlands Hervormde kerk. Het huis Amerongen werd in 1677 opgetrokken, nadat het oudere, laat-middeleeuwse huis in 1672 was verbrand. De begrenzing van het kasteelterrein wordt aan de van het dorp afgekeerde zijden gemarkeerd door een dijklichaam met een zeer rijke boombeplanting. Aan de westzijde van het kasteel is op dit dijklichaam de weg naar het veer aangelegd.
Het dorp Amerongen kan in zijn huidige situatie des te meer gelden als een gaaf voorbeeld van een kasteeldorp, omdat de naaste omgeving van het huis en de kerk in hun aanleg geheel en, wat betreft de bebouwing, voor het merendeel in oorspronkelijke vorm bewaard gebleven zijn. Het geldt hier de met elkaar corresponderende en op elkaar afgestemde elementen: de Hof, de Overstraat, de Margaretha Turnorlaan, die de toegang vormt van de Overstraat naar het kasteelcomplex en de Drostestraat. Aan de

laatstgenoemde straat is het historische Drostehuis gelegen. Vervolgens vormt een aantal historische panden van goed gehalte aan de Burgemeester van den Boschstraat, mede gezien het wegenbeloop, aanknopingspunten voor een dorpsgezicht op grond van de Monumentenwet. In aansluiting op dit gedeelte van de oude dorpskern is mede het terrein van de oude begraafplaats in het beschermde gebied opgenomen. Voorts omvat het beschermde dorpsgezicht een ten oosten van het dorp gelegen groepering tabaksschuren. Op zichzelf vormen deze bedrijfsgebouwen reeds een zeldzaamheid, daar er maar zeer weinig opstallen van de vroeger voor deze streek zo belangrijke tabakscultuur meer overgebleven zijn. Te meer verdient het aanbeveling de hierboven genoemde schuren in het beschermde dorpsgebied te betrekken, omdat er geen ander geval aanwijsbaar is, waarin tabaksschuren zo zeer in de nabijheid van een belangrijke dorpskern zijn gelegen, dat zij daarmee in één verband zou kunnen worden gevat. Het zou uit dien hoofde ten zeerste te betreuren zijn, indien in de toekomst deze ook uit landschappelijk oogpunt belangrijke situatie door uitbreiding van de onmiddellijk ten westen hiervan gelegen woonbebouwing dan wel door incidentele vestigingen zou worden aangetast.'

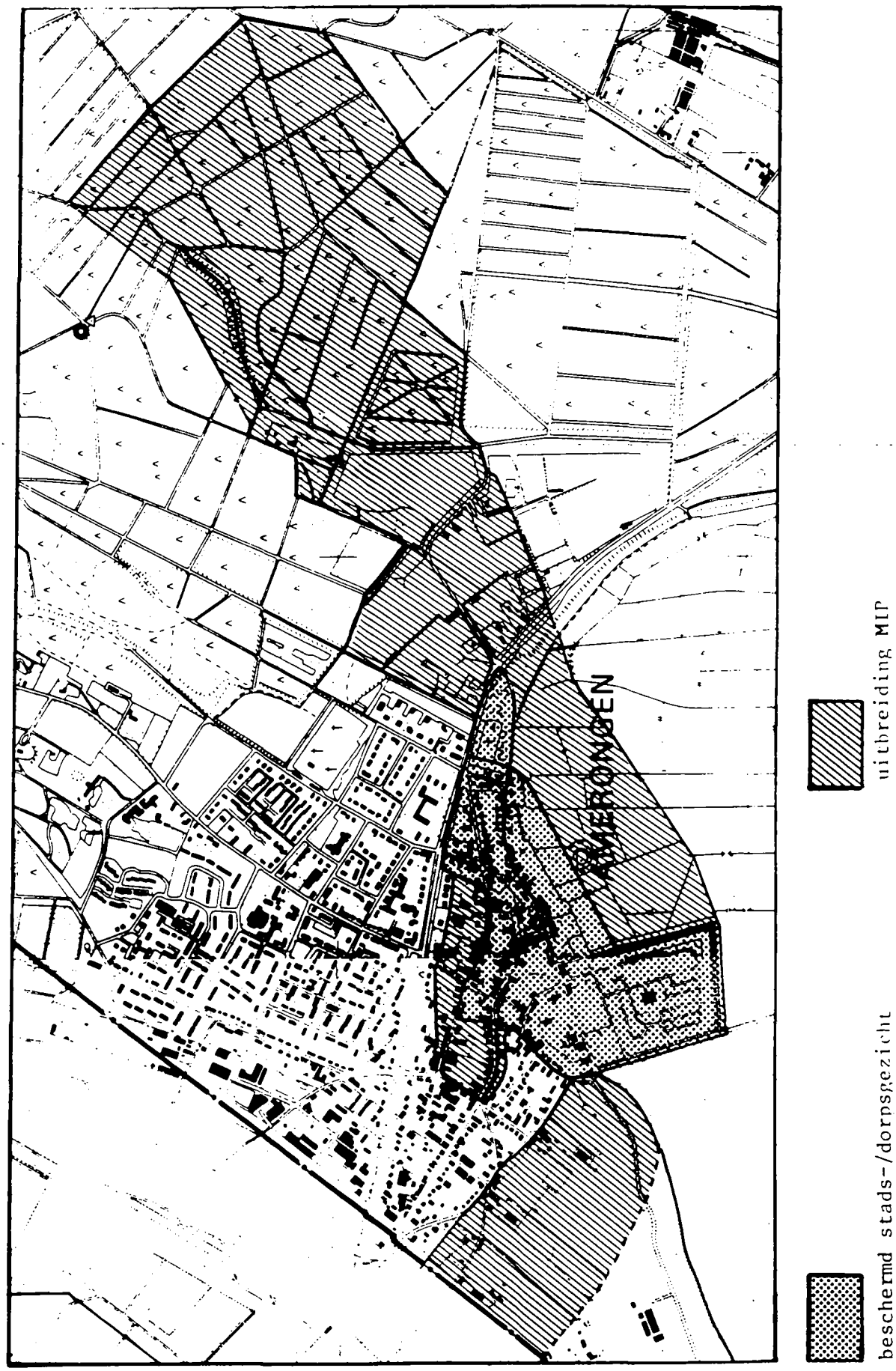

Afb. 75 Amerongen

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : AMG GBW 2/WBD GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Amerongen
naam : Rijndijk
gebiedstype : boerderijstrook vóór 1850
inv. datum : maart 1991
inventarisator : AV
aantal MIP-objecten : 3
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden

Tussen de gemeentegrens met Wijk bij Duurstede en het dorp Amerongen ligt langs de Rijndijk een boerderijstrook die aansluit op het Gebied met Bijzondere Waarde (WBD GBW 3). De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied met bijzondere waarden wordt bepaald door de ontginninningsbasis, de Rijndijk (onder Amerongen Lekdijk geheten) en de haaks daarop staande percelering met boerderijen op de kop van de kavel. Deze in oorsprong middeleeuwse structuur is gaaf bewaard gebleven en bepaalt in samenhang met de historische en monumentale bebouwing de waarde van het gebied.

Het boerderijlint is eenzijdig, de dichtheid is betrekkelijk gering. Het karakteristieke dwarsprofiel: dijk met weg, afrit, erf met boerderij en bijgebouwen, achterliggend land, is over de gehele lengte aanwezig, en als zodanig van waarde.

De boerderijen staan vrijwel alle vooraan op de kavels, met het woongedeelte naar de weg gekeerd en het bedrijfsgedeelte naar het achterliggende land. De meeste boerderijen zijn monumentaal

het achterliggende land. De meeste boerderijen zijn monumentaal en beeldbepalend. De erven zijn eenvoudig en op de bedrijfsuitoefening ingericht, in een enkel geval staan er waardevolle bijgebouwen, voortuinen zijn er nauwelijks. Van historische-ruimtelijke waarde zijn de buitendijks in het dijktalud-gesitueerde dijkmagazijn en vooral het dwarshuis Lekdijk 5, een voormalige herberg uit 1659 met bijbehorende wagenschuur. Een bijzonder element is het teruggelegen complex van Natewisch, een op een omgracht terrein gelegen middeleeuwse woontoren en de functioneel daarmee verbonden boerderij met koetshuis en jachthuis.

>De karakteristiek en de waarde van de boerderijstrook worden mede bepaald door het omringende gebied. Achter de boerderijen, en in enkele gevallen de boomgaarden, ligt het oorspronkelijke open weidegebied. Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende gebied is medebepalend voor de waardering.

Voor het gehele gebied van belang is het bewaard blijven van de oorspronkelijke, haaks op de weg staande percelering. Juist de hierbij behorende perceelsscheidingen (sloten) effectueren de visuele relatie tussen de boerderijstrook en het achterland.

De waarde van het open agrarische gebied, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook, is op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

Tenslotte dient er op gewezen te worden dat aan de Lekdijk, door het bewaard blijven van het oorspronkelijk karakter van zowel het binnendijkse gebied als de uiterwaard, de visuele relatie tussen het historische dorp en het rivierlandschap bewaard is gebleven. Door de aanleg van het sluizencomplex en de bijbehorende complex dienstwoningen in de jaren'50 de situatie ter plaatse ingrijpend veranderd, hoewel het complex opzich wel enige waarde kan worden toegekend.

Het gebied met bijzondere waarden AMG2 betreft een deel van de boerderijstrook langs de Rijndijk. Deze boerderijstrook heeft in de gemeente Amerongen vooral vanwege de geringe gaafheid, onvoldoende kwaliteit om op zichzelf als bijzonder gebied te worden aangeduid.

Voor het gebied met bijzondere waarden WBD GBW 3 in Wijk bij Duurstede zie de beschrijving van de waarden aldaar.

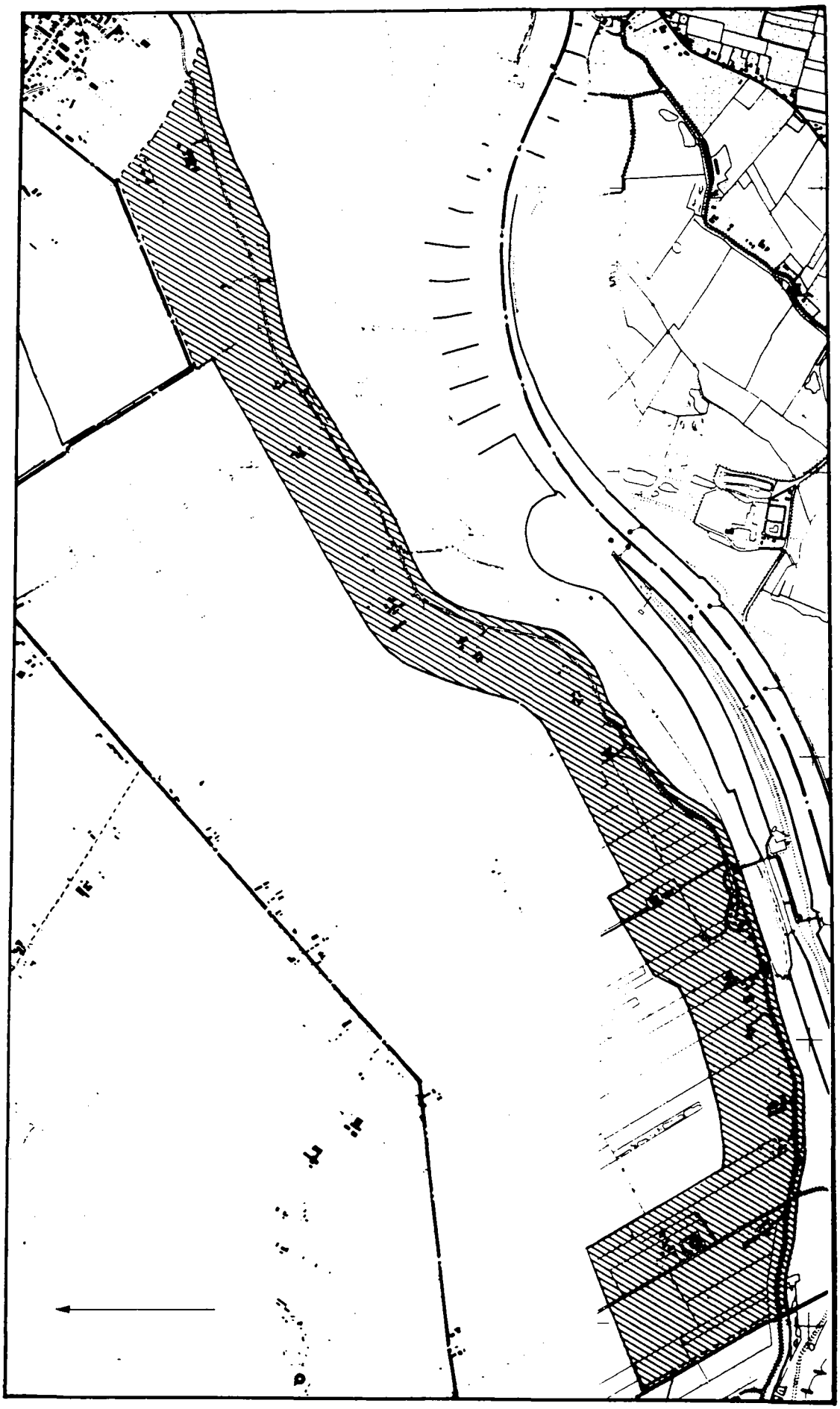

Afb. 76 Rijndijk

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : AMG GBW 3/WBD GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Amerongen
naam : Grebbelinie
gebiedstype : verdedigingslinie vóór 1850
inv. datum : maart 1992
inventarisator : DC/RB/BOM
aantal MIP-objecten : 2
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			x

Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met

voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigigslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.

Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen); het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden-, werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.

Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.

In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Renswoude kwamen er in het kader van de Grebbelinie diverse werken gereed. Zo werd tussen 1742 en 1755 de Groeperkade aangelegd die, net als reeds aanwezige Slaperdijk, met zijn ligging haaks op de liniedijk fungeerde als één van de negen komkeringen in het inundatiestelsel dat op het grondgebied van Renswoude twee inundatiekommen had. De liniedijk zelf, die rond 1745 werd opgeworpen, deed de gemeente Renswoude niet aan. In 1786 werden het voorwerk van het werk aan de Roode Haan, een borstwering ter verdediging van het aan de overzijde van de Grift gelegen werk aan de Roode Haan, en de batterij op de Schalmdijk aangelegd. Van datzelfde jaar dateren het fort aan de Buursteeg en het werk aan de Daatselaar. Eerstgenoemd verdedigingswerk diende om de toegang van de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het was een groot gebastionneerd werk, met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. Het werk aan de Daatselaar werd aanvankelijk aangelegd als een redoute met daarvoor een lunet, later kreeg het de vorm van een gesloten werk met gebastionneerd front. In 1799 kwamen nog gereed het werk aan de Engelaar, een gebroken borstwering, en de linie van de Juffrouwwijk, die het fort aan de Buursteeg verbond met de Schalmdijk.

Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Renswoude weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude werken kwamen te staan. De verdedigingslinie heeft het in de oorlog -en wat sommige werken betreft ook in de periode daarna- zwaar te verduren gehad, maar vormt desondanks in het landschap nog altijd een dominant en karakteristiek element. De Groeperkade en de Slaperdijk zijn als voormalige komkeringen nog duidelijk te onderscheiden. Van de eigenlijke vestingwerken verkeert het werk aan de Engelaar thans nog in redelijke staat en ook de batterij op de Schalmdijk en het werk aan de Daatselaar zijn in hoofdzaak nog aanwezig. Het voorwerk van het werk aan de Roode Haan bestaat -net als het werk aan de Roode Haan zelf- in iets meer geschonden vorm eveneens nog. Het fort aan de Buursteeg en de linie van de Juffrouwwijk -beide werken worden sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem- zijn het meest in hun oorspronkelijke verschijningsvorm aangetast. Het fort is zelfs zeer verwaarloosd en in hoofdvorm nog maar juist herkenbaar. De bunkers die men nu nog in Renswoude aantreft zijn van de typen/het type

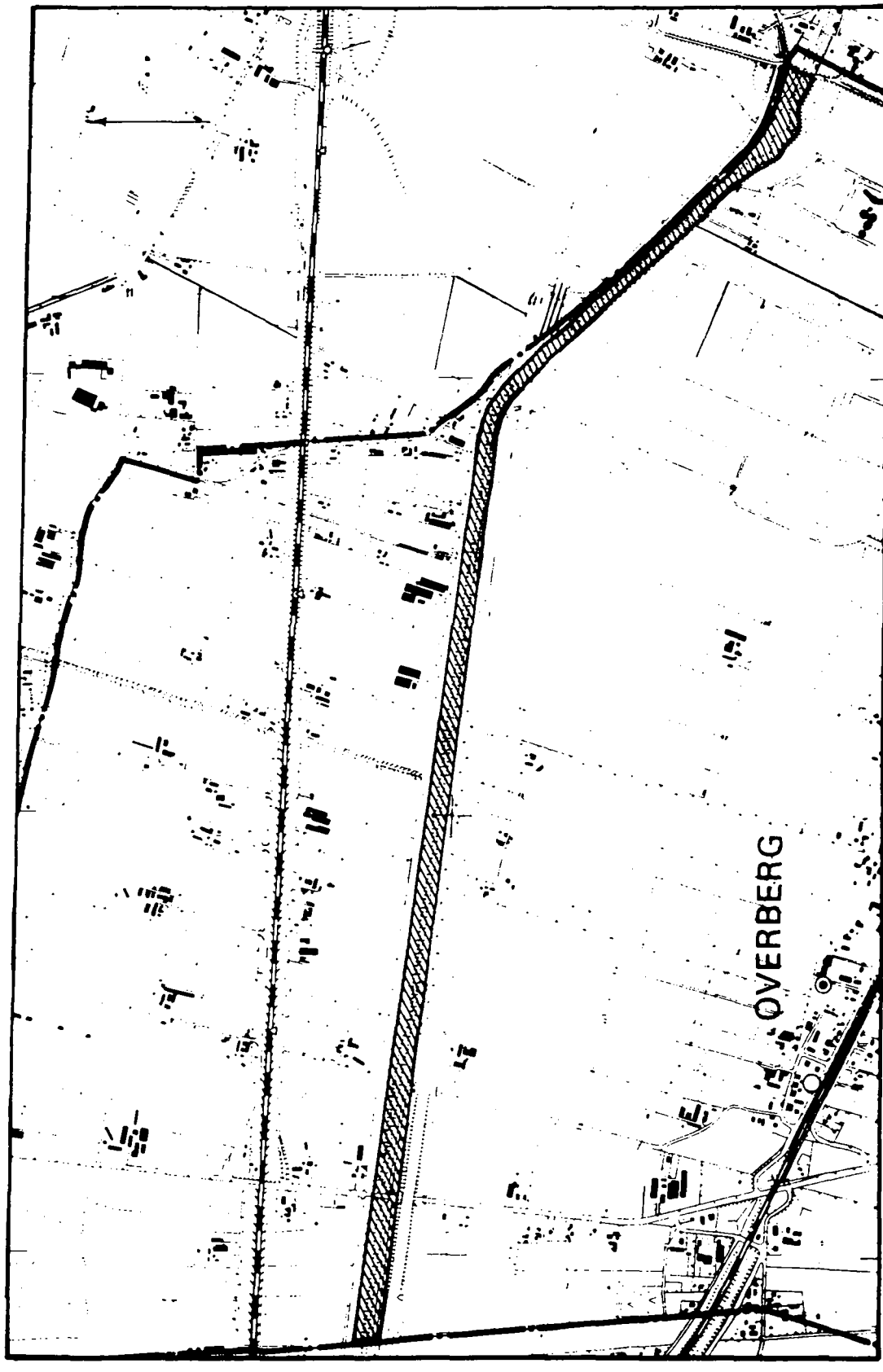

Afb. 77 Grebbelinie

6.3.10 Rhenen

In de gemeente Rhenen zijn 2 gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:
1. Oude kern Rhenen
2. Grebbelinie

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : RHN GBW 1
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Rhenen
naam : Oude kern
gebiedstype : stedelijke nederzetting voor 1850 en na 1940
inv. datum : maart 1992
inventarisator : Ben Olde Meierink
aantal MIP-objecten : ca. 100
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Het Gebied met Bijzondere Waarde Rhenen GBW1 betreft de kern van Rhenen en het gedeelte tussen de stad en de rivier de Rijn. Zoals hiervoor reeds is beschreven is de waarde primair gelegen in de nog bewaard gebleven historische ruimtelijke hoofdstructuur van de laat-middeleeuwse ommuurde stad, die in 1940 nog een vrij grote overeenkomst vertoonde met de plattegrond van Jacob van Deventer uit het midden van de zestiende eeuw in combinatie met de stedebouwkundige aanpassingen en bebouwing uit de wederopbouwperiode alsmede de inpassing van de wederopbouw in de historisch laatmiddeleeuwse structuur.
Juist deze stedebouwkundige aanpassing aan het oude plan kan worden gezien als een van de meest geslaagde voorbeelden van stedebouw uit de wederopbouwperiode. Het benutten van het reliëf, die ook oorspronkelijk de hoofdstructuur heeft bepaald, kan als waardevol worden geklassificeerd. De centrale as Frederik Paltshof en Herenstraat is hierbij de drager van de nieuwe structuur.

De voor steden in het rivierengebied karakteristieke relatie tussen rivier en stad (verg. Culemborg) is nog steeds aanwezig. Spoedig nadat Rhenen in 1230 stadsrechten kreeg, zal begonnen zijn met de aanleg van wallen die later vervangen werden door muren. Het zuidelijk deel met dichtbebouwde straten kent een zeer afwisselde kavelbreedte met een bebouwing onder dwarse zadeldaken. Deze combinatie van kavelbreedte en kapvorm is voor steden in het riverengebied karakteristiek. De dwarsgerichte bebouwing vond men niet enkel in het zuidelijk stadsdeel gelegen straten als Visscherstraat, Weverstraat en Koningsstraat, maar ook langs de Herenstraat en de ten noorden hiervan gelegen Molenstraat, Grutterstraat en de westelijk hiervan gelegen Servetsteeg, Hofsteeg en Kloostersteeg. Langs de Herenstraat komen ook clusters van panden met haaksgerichte kappen, waardoor een zeer afwisselend bebouwingsbeeld vóór 1940 te zien was. Opmerkelijk is dat in de noord-zuidgerichte Kruisstraat-Rijnstraat de haakse kappen sterk overheersen. Vooral aan de stadsrand lagen nog vrij grote onbebouwde stukken grond. De huizen aan de noordzijde van de Herenstraat hadden tuinen die reikten tot aan de vroegere gracht. In 1840 werden de oude stadspoorten gesloopt en de omwalling voor een deel opgeruimd. Aan de zuidzijde bleef een deel van de stadsmuren alsmede van de 16de eeuwse rondelen tot op heden gespaard. De muur aan de noordzijde en de droge gracht aan de noordzijde werden geamoveerd en in een wandelpark herschapen.
De hier beschreven situatie trof men in 1940 toen de stad in mei van dat jaar werd getroffen door het orlogsgeweld bij de Grebbeberg. Door zware beschietingen werd de bebouwing in het centrale deel van de binnenstad -langs de Herenstraat, Fred. van Paltshof, Kruisstraat, en Koningsstraat- voor het grootste deel verwoest (afb. 10). Na de capitulatie werd direct begonnen met de wederopbouw van de stad. Gestreefd werd naar een bouwkundige aansluiting op de bewaard gebleven panden. De gesloten gevelwanden met de dwarse bedakkingen, die kenmerkend waren voor het oude stadsbeeld van Rhenen werden zo veel mogelijk hersteld. Wel vonden enkele ingrepen in de ruimtelijke structuur plaats, naar plannen van de architecten C. Pouderoyen en J.B. van der Haar. Pouderoyen was een exponent van de Delftse School, een richting in architectuur en stedebouw, die een voortbouwen op traditionele bouwvormen en ruimtelijke ordening voorstond. Deze architectuurrichting heeft zwaar haar stempel op de wederopbouw van de binnenstad gedrukt. De Herenstraat werd verbreed in verband met het toegenomen verkeer waarbij aan de zuidzijde de rooilijn ten opzichte van de oude bebouwing zodanig met een achterwaartse kromming werd verlegd waardoor de Frderik van de Paltshof ontstond. Op deze wijze werd een plein-straatcombinatie geschapen, waarin verschillende straathoogten werden zijn opgenomen. De kromming was mede bedoeld om de verkeerssnelheid in de stad te verlagen. Ook in de Torenstraat vond verlegging van de (westelijke) rooilijn plaats, zodat een verbinding ontstond tussen de Cunerakerk en de Van de Paltshof.
In de plannen werd de afbakening van de binnenstad van groot belang geacht. Hiertoe werd de stadsrand van een duidelijk accent voorzien. Aan de noordkant van de stad werd ter plaatse van de

vroegere omwalling het plantsoen met brede bomengordel gehandhaafd. Ten zuidwesten van de Cunerakerk werden de nog aanwezige restanten van de middeleeuwse stadsmuur in de planvorming opgenomen. Er werd aan de zuidwestzijde een torentje in vrije vormen herbouwd, terwijl voor de Cuneratoren een pleintje werd gecreëerd, dat met het muurfragment als bordes met uitzicht op de Rijn fungeerde. Langs de Rijn werd verder een nieuw promenade, de Koningshof, aangelegd, die in het westen op de Herenstraat aansloot. Tenslotte werd een nieuwe verbinding aangelegd tussen de Herenstraat en de noordelijke stadsrand: het Molenpad, uitkomend bij de hoogelegen windmolen.
De nieuwbouw uit de wederopbouwperiode sluit goed bij het stedebouwkundig plan aan en is opgetrokken in Delfste School-stijl. Panden in deze stijl verrezen aan de Frederik van de Paltshof, de Hofstraat, Torenstraat, het Kerkplein, de Kerkstraat, Koningstraat, Kruisstraat, Rijnstraat, Herenstraat, Molenstraat, Muntstraat en Bontekoestraat. De binnenstad werd (en wordt) zodoende gedomineerd door aaneengesloten, in baksteen uitgevoerde gevelwanden. Aan de Herenstraat (als doorgaande weg) verrezen hogere (winkel- en woon)panden dan elders in de stad.
De Cunerakerk die de meidagen van 1940 ongeschonden doorstaan had, werd in 1945 door de geallieerden getroffen. De kerk werd zeer zwaar beschadigd, evenals de toren. Een totale restauratie volgde.
De waarde van de binnenstad van Rhenen ligt vooral besloten in een goede aanpassing van de wederopbouw op de bestaande historische ruimtelijke structuur en bebouwing.

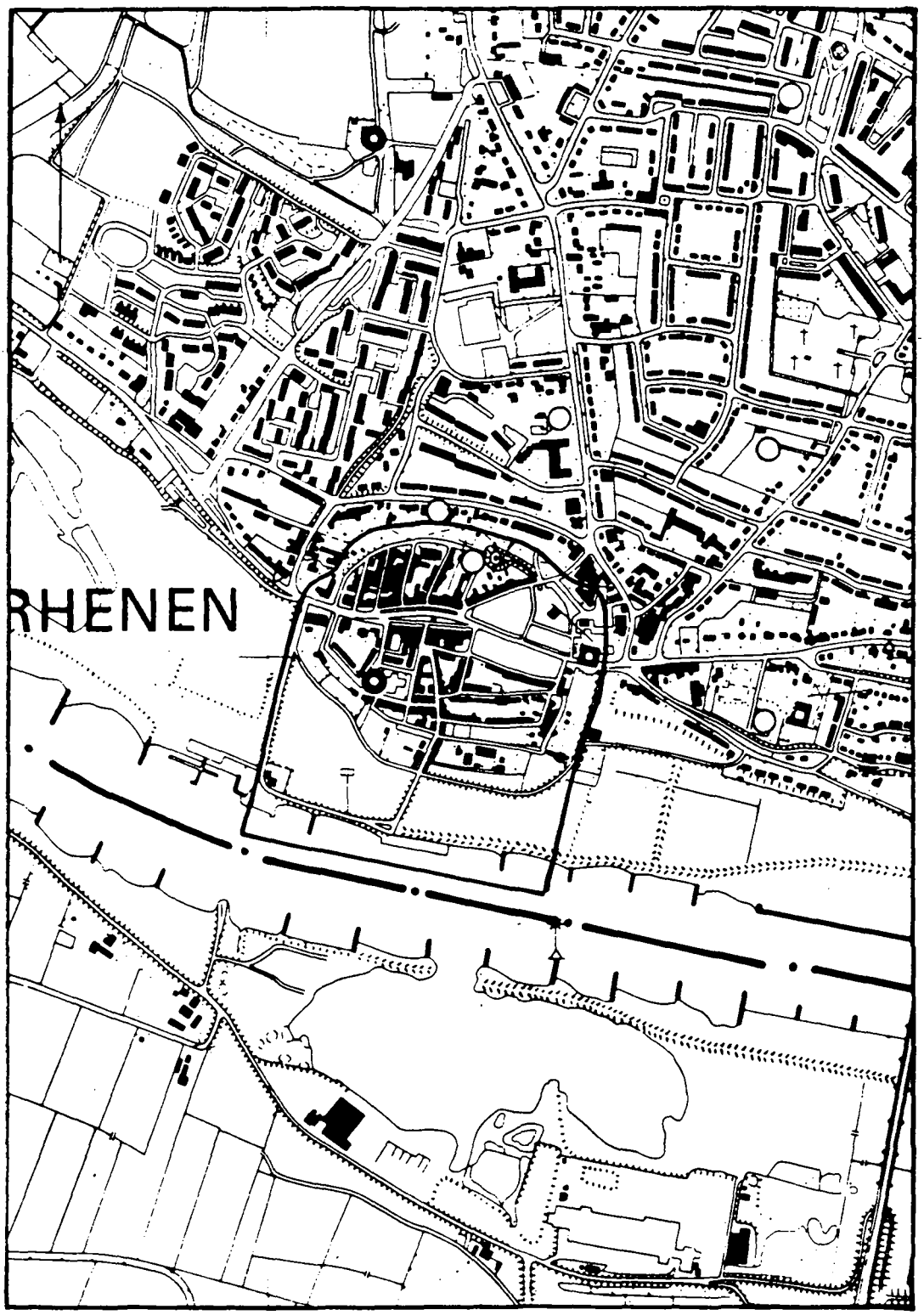

Afb. 78 Oude kern Rhenen

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : GBW RHN 2 (zie overzichtskaart)
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Rhenen
naam : Grebbelinie/Grebbeberg/Heimerstein
gebiedstype : linie/walburcht/ buitenplaats
inv. datum : juli 1992
inventarisator : Ben Olde Meierink
aantal MIP-objecten : 5
kwalificatie : landelijk
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Het gebied van bijzondere waarden betreft het oostelijke deel van de Grebbeberg en bestaat uit zeer diverse elementen. De opmerkelijk landschappelijke situatie,waarbij de utrechtse heuvelrug als het ware op het rijndal botst, heeft gezorgd dat in verleden deze plaats een belangrijke militaire rol heeft gespeeld.
Op de zuidoostrand van de Grebbeberg ligt het grootste walburcht van Nederland. De datering van de walburcht met een lengte van 200 meter is nog onduidelijk. Recent is verondersteld dat deze de zetel van de regionale machthebbers, in casu de graven van Hameland zou kunnen zijn geweest. Deze burcht vormt de meest westelijk in een reeks van hoogteburchten langs de Rijn nl. die op de Elterberg, De Duno bij Wageningen en deze bij Rhenen. Anderen veronderstellen dat we hier op de Grebbeberg te maken hebben met een een Hillfort uit de ijzertijd. Hoewel door het ontbreken van archeologisch onderzoek het een en ander is uit te sluiten, duiden in het begin van de vorige eeuw gevonden tufsteenbebouwingresten op een functioneren van de versterking in de

12e of 13e eeuw. In de loop van de late middeleeuwen verloor de burcht haar functie. Mogelijk is de stichting van het slot Horst hier debet aan.
Ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog ging de Grebbeberg een rol spelen in het kader van de Grebbelinie. Voor de verdediging van West-Nederland liet men in die tijd het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.
Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigigslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.
Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; Belangrijk waren de voorzieningen aan de Grebbesluis, zoals het hoornwerk aan de Grebbesluis; de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij; de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe ; het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.
Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden-, werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.

Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.
Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Forse tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 bij Rhenen geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.
Binnen de huidige gemeente Rhenen kwamen er in het kader van de Grebbelinie diverse werken gereed.
De in verval geraakte Grebbesluis werd in het kader van de aanleg van de Grebbelinie in 1741 geschikt gemaakt om ook te dienen als hoofdinlaatwerk van de inundaties van de Grebbelinie. Voor de dekking van de Grebbesluis verrees in 1742 een hoornwerk. In 1784-1785 volgt de aanleg van de bastions in de uiterwaarden aansluitend aan het hoornwerk van de Grebbesluis, dat ook zelf werd gemoderniseerd. Tegen de Grebbeberg werd de Rijnbatterij aangelegd, een langgerekte borstwering met korte, omgebogen rechterflank en vijf geschutsemplacementen. Iets later werd de Bergbatterij aangelegd, een langgerekte borstwering tussen sluis en Rijnbatterij.
Noordelijk van de Grebbesluis aan de voet van de Berg ligt de buitenplaats Heimerstein, die waarschijnlijk dateert uit het einde van de zestiende eeuw. In de as van het landhuis voert een laan de Berg op. Hoewel de buitenplaats door haar nieuwe functie

een verdichting van de bebouwing ontving, is de hoofdstructuur en de relatie met de Grebbeberg behouden gebleven.
Op de Grebbe of Heimenberg vinden we nog een mogelijk 18de-eeuwse laanstructuur. De aanleg van deze structuur hangt mogelijk samen met de aanwezigheid van de Koningstafel, een orientatietafel opgericht door Frederik van Pfalz en herinnerd aan het bezoek van zes koningen.
Binnen het gebied van bijzondere waarde ligt ook het aan de voet van de Grebbeberg het tracé van de stoomtram Rhenen-Arnhem, dat nu als fiestspad functioneerd.
Ter herinnering aan de zware gevechten rond de Grebbeberg in 1940 werd op de berg een geallieerde begraafplaats aangelegd. Deze begraafplaats bezit een eenvoudige heldere geometrische structuur en bepaald samen met het aan de overzijde van de Grebbelinie gelegen monument voor de gevallenen het beeld van de Grebbeberg.

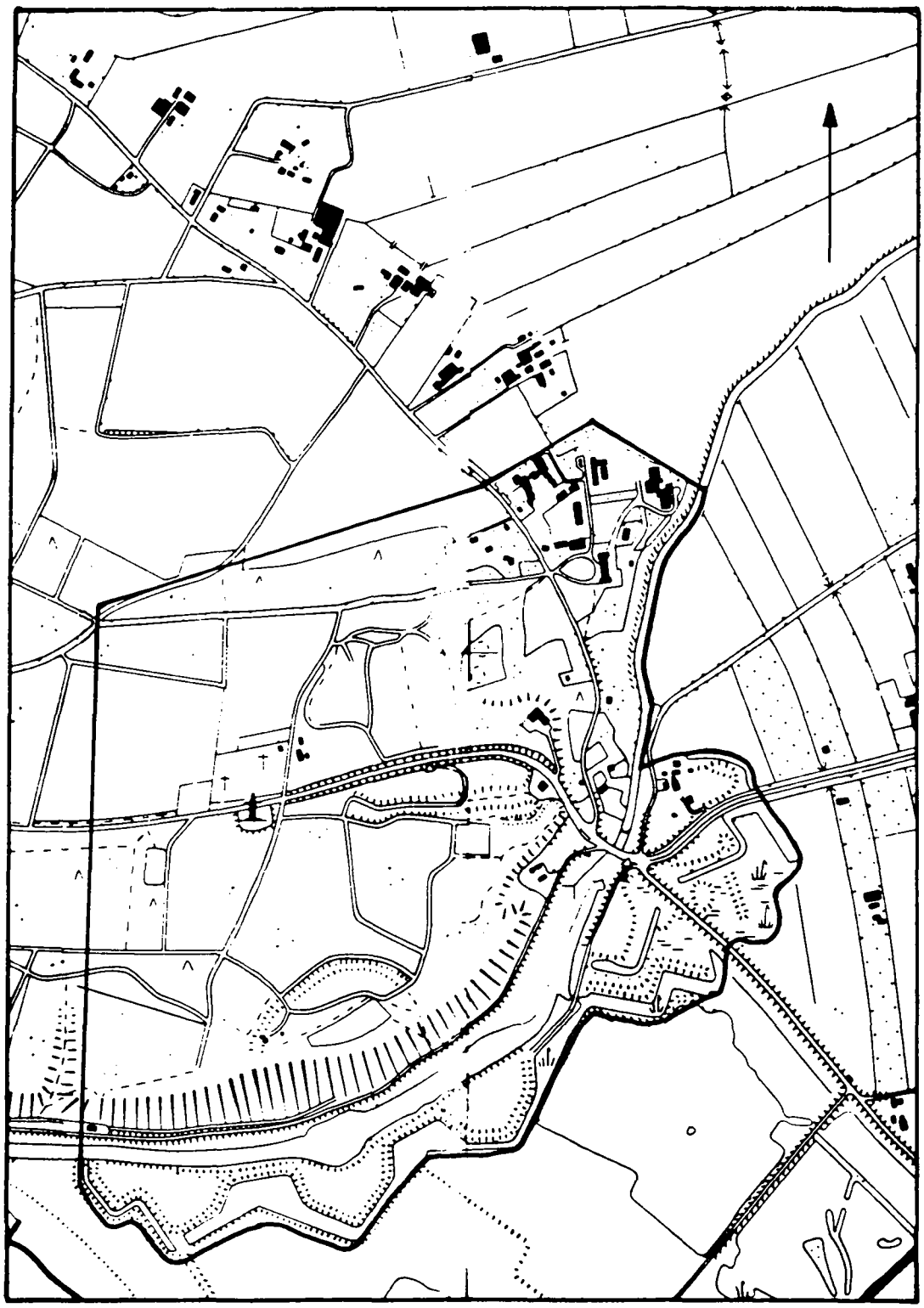

Afb. 79 Grebbelinie/Grebbeberg/Heimerstein

LITERATUUR

Aardenburg te Doorn; (Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen, 9) Zeist, 1982.

Bardet, J.D.M.; Kastelenboek van de provincie Utrecht. Bussum, 1975 (5de druk).

Beknopte geschiedenis van de Koninklijke Luchtmacht; (uitg. Afdeling Personeelsvoorziening Koninklijke Luchtmacht) 's Gravenhage, z.j.).

Bertoen, A.; 'De Utrechtse Heuvelrug'. In: Mulder, G.J.A. (red.); Handboek der geografie van Nederland, dl.VI. Zwolle, 1959, p.186-242.

Blommestein, J.C.T. van; De Grebbelinie. Van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument. Alkmaar, 1979 (2de dr.).

Blijdenstein, R., e.a.; Inventarisatie historische bebouwing gemeente Soest. Soest, Utrecht, 1988 (niet gepubl. rapport).

Blijdenstein, R.; Zeist, groei en bouw. Geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen. Zeist, 1983.

Blijdenstein, R.; Zeist, groei en bouw. Den Dolder en Bosch en duin. Zeist, 1984.

Briedé, J.P. en Lems, J.W.C.; Historie en natuur van Maarn-Maarsbergen. Maarn, 1981.

Buis, J.; Historia Forestis: Nederlandse bosgeschiedenis, 2 dln. Utrecht, 1985 (diss.).

Buitenplaatsen bij De Bilt, Vollenhoven, Houdringe en Beerschoten; (Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen, 3) Zeist, 1980.

Buitenplaatsen langs de Utrechtse Heuvelrug. Een planologische verkenning van buitenplaatsen in Zeist en Driebergen; (Buro Maas i.o.v. Gedeputeerde Staten van Utrecht) Zeist, 1982.

Cremer, J.; Rapport met betrekking tot Rhenen, op verzoek van de Grebbe-commissie, z.p., z.j.(1940).

Damsté, P.H.; 'Langs de Biltse Steenstraat'. In: Jaarboekje Oud Utrecht, 1966, p.99-117.

Damsté, P.H.; Bevolking en bebouwing van De Bilt en Bilthoven in 1795. De Bilt, 1971.

Dekker, C.; Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie. Zutphen, 1983 (Stichtse Historische Reeks 9).

Dekker, C. en Ruitenberg, G.M.W.; Heerlijkheden en huizen. (RAU, Inventaris 29) Utrecht, 1980.

Dicke, W.H.J.; Utrecht. (uitg. Nationale bond voor vreemdelingenverkeer in Nederland) z.p.z.j. (Utrecht, 1915).

Dokkum, J.D.C. van; Utrecht. (serie Ons mooie Nederland) Amsterdam, 1918.

Doorn in vogelvlucht; (rapport Provinciale Planologische Dienst Utrecht) Utrecht, 1949.

Feith, J. en Behrens, Ch.Gl.; Zwerftochten door ons land; Utrecht. Zaandam, z.j.(1931).

Gottschalk, M.K.E.; Historisch-geografische ontwikkelingen in en om Soest. In: Jaarboek Oud Utrecht (1970), pp. 103-132.

Haan, J. de; Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940. Haarlem, 1986.

Harten, J.D.H.; Genese van het Gooise cultuurlandschap. In: K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift X(1976)2, pp. 93-116.

Harzing, W.; Driebergen en Rijsenburg. Hoe zij ontstonden en groeiden. Driebergen-Rijsenburg, 1973.

Haver Droeze, F.J.; Kwaliteitsaspecten van water op buitenplaatsen en landgoederen in Zuid-Oost Utrecht. Amersfoort, 1985.

Heeringa, K.; Bijdragen tot de geschiedenis der ontginning van het Nedersticht. In: Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde 6e Reeks, dl. VIII(1929), pp. 161-203.

Hoekveld, G.A.; Baarn. Schets van de ontwikkeling van een villadorp. Baarn, 1964 (Dissertatie RUU).

Iterson, W. van; De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht, dl.1, band 1 en 2. Leiden, 1932 (diss.).

Iterson, W. van; De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek. Assen, 1960.

Kooiman, M., 'Industrie in Zuid-oost Utrecht'. In: J. Hagedoorn (red.), Het land van de zeven tuinen. Zuid-oost Utrecht in perspectief. Utrecht, 1990, pp. 149-164.

Landgoederen, buitenplaatsen en buitenhuizen/villa's in en nabij het noordelijke deel van de Utrechtse Heuvelrug. Een planologische verkenning; (Buro Maas i.o.v. Gedeputeerde Staten van Utrecht) Zeist, 1983.

Landgoederen, buitenplaatsen en buitenhuizen/villa's in de provincie Utrecht, IV. De Vechtstreek en 20 verspreid gelegen objecten. Een planologische verkenning; (Buro Maas i.o.v. Gedeputeerde Staten van Utrecht). Zeist, 1986.

Luttervelt, R. van; De Stichtse Lustwarande. Amsterdam, 1949 (Heemschut-serie 62).

Mars, J.; Dorpsvormen in het Gooi en op de Utrechtse Heuvelrug. Z.p., z.j. (Ongepubl. scriptie RUU).

Ouwerkerk, L.A.; 'De militaire gebouwen en werken, behoorende tot de luchtvaartafdeeling te Soesterberg'. In: Het Vliegveld (1920) 4, p.382-393.

Polak, H.; De zoom van het Gooi. Amsterdam, z.j. (1936).

Roessingh, H.K.; Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsge was in de 17e en 18e eeuw in Nederland. Wageningen, 1976 (A.A.G. Bijdragen 20).

Schmal, H.; 's Rijks groote wegen in de 19e eeuw. In: De Klerk, A.P., e.a. (red.); Historische geografie in meervoud, pp. 78-94. Utrecht, 1984.

Stevens, H.; De Lage Vuursche. Baarn, 1982.

De Stichtse Lustwarande voor zover deze gelegen was binnen de gemeenten Zeist, Driebergen-Rijsenburg, Doorn; (rapport Staatsbosbeheer, afd. Landschapsbouw in de provincie Utrecht) Utrecht, 1977.

Versteegh, A.; Leersum in de loop der tijden. Veenendaal, 1964.

Toorn, W. van (red.); Querido's letterkundige reisgids van Nederland. Amsterdam, 1983.

Verslag van Gedeputeerde Staten aan de Prov. Staten van Utrecht over de toestand der provincie. Utrecht, 1837-1936.

Visscher, H.A.; De Utrechtse Heuvelrug. Een natuurrijke streek in het hart van Nederland. Dordrecht, 1987.

Wandelen, J. van; Straatwegen in de provincie Utrecht (RAU, Inventaris 15). Utrecht, 1987.

Wijck, H.W.M. van der; De Nederlandse buitenplaats; aspecten van ontwikkeling bescherming en herstel. Alphen aan den Rijn, 1982.